

Devletler

İhşidoğulları Beyliği (İhşidîler)

Mısır'da, 935-969 tarihleri arasında hüküm sürmüş bir Türk hânedânı.

Devletin kurucusu Muhammed bin Tuğç, iki nesilden beri Abbasîlerin hizmetinde bulunan bir Türk ailesindedir. Muhammed bin Tuğç, 935 yılında Mısır valisi oldu ve istiklâlini ilan ederek, Halife Râzi'den İhşid unvanını aldı. İhşid "şahlar şahı" mânâsına geliyordu. Ayrıca, Muhammed'in ataları da Fergana'da İhşid unvanıyla meliklik yaparlardı.

İhşid, Mısır'da tam bir hâkimiyet sağladı. Ancak bu sırada, Bağdat'ta hâkimiyeti ele geçirmiş olan Muhammed bin Râik, Mısır'a kadar geldi. Bu tehlikeli durum üzerine Muhammed bin Tuğç, vergi vermek şartıyla Remle'ye kadar olan bölgeyi geri aldı. Beş sene devam eden barış devresinden sonra, iki emîrin arası yeniden açıldı. Laccun mevkiindeki savaşı, iki taraf da kazanamadı. Fakat, tesis edilen ailevî münasebetler, iki emîri yeniden birbirine yaklaştırdı. İhşid, senelik 140.000 dinar vergi verdi.

Emir Raik'in ölümünden sonra, İhşidîlere, Hamdânî ailesinden yeni bir rakip ortaya çıktı. Ancak Muhammed bin Tuğç, sulh devresini iyi değerlendirmiş ve devleti en kudretli mevkiine çıkarmıştı. Emîrî'ü-ümerâlik mevkiini elde etmek için mücadeleye başladı. 944 yılında, Rakka'nın karşısında, Fırat kenarında Halife el-Mütteki ile karşılaştı. Ancak, bu sırada Hamdânî ailesinden emir Seyfûddeve, Mısır'ı tehdit etmeye başladığından, geri döndü. Böylece yeniden başlayan mücadelede, İhşidîler galip geldi. Muhammed bin Tuğç, Şam'ı ele geçirdi ise de 964 yılında öldü. Yerine iki oğlundan Ebü'l-Kâsım Unûcur tahta geçti.

Unûcur ve kardeşi Ali zamanında İhşidîlerin, Mısır'daki hâkimiyeti sözde kalmıştı. Gerçek iktidar, İhşid'in ölümünden biraz önce, çocukları için saltanat nâibi olarak tayin ettiği Nubyalı köle Kâfûr'un elindeydi. Oğullar ise, kukla bir vaziyetteydi. Nitekim 966 yılında Ali'nin ölümü üzerine, Kâfur, idareyi tam olarak ele alınca, halife bu valiliği tanıdı. Kâfur, Mısır ile Suriye'yi tehdit eden Hamdânîlere karşı başarılar kazandı. Kâfur'un ölümü, Mısır'ı kuvvetli bir idareciden mahrum bıraktı. Yerine İhşid'in torunu Ahmed, vali tâyin edildi. Ancak, bu zayıf ve kısa ömürlü emirin idaresi zamanında Mısır, Afrika'nın kuzeyinden gelen Fâtımîlerin baskısına dayanamadı ve 969 yılında bu devletin hâkimiyeti altına girdi.

İhşidîler hânedânının en önemli iki şahsiyeti, şüphe yok ki İhşid ile Kâfûr'dur. İhşid, çok kuvvetli ve mücadeleyi seven bir emirdi. Ömrü, Mısır'da kuvvetli bir hâkimiyet sağlamak için çalışmalarla geçti. Bu zor şartlarda, Mısır'da imar faaliyetlerini de ihmal etmedi. Devletin ikinci mühim şahsiyeti olan Kâfûr, zenci bir köleyken sırf zekâsı sayesinde, devletin iktidar mevkiini elde etmiştir. İhşid ve Kâfûr, Mısır'da sanat ve edebiyatın da hâmisi olarak tanınmışlardır.

Akkoyunlular (Akkoyunlu Devleti)

Akkoyunlu oymağının Doğu Anadolu'ya geliş tarihi hakkında güvenilir bilgiyi,

Akkoyunlu hanedanının tarihi olan, Ebû Bekr-i Tihârî'nin Kitâb-ı Diyarbekriyye'sinde bulmak mümkündür. Devletin kurucusu Karayülük Osman Bey'i, Bayındır Han vasıtasıyla, 52. göbekte Oğuz Han'a bağlayan yazar, oymağın ilk önce XIII. asrın başlarında Doğu Anadolu'da görüldüğünü, Moğol istilâsına karşı koyduklarını, giderek Diyarbekir havâlisine hâkim olup, bu arada Trabzon Rum Devleti'ne ve Gürcülere karşı da seferlere giriştiklerini kaydeder.

Konar-göçer bir Türkmen topluluğu olan Akkoyunlular'ın adlarının, besledikleri sürülerden verilmiş olması muhtemeldir. Çeşitli Farsça ve Arapça kaynaklar, Akkoyunlular'ın menşe'lerinden bilgi vermeksizin, Selçuklu ve Artuklu beylerinden olduklarını ifade etmelerine karşılık, yukarda zikredilen Akkoyunlu tarihi olan Kitâb-ı Diyarbekriyye'de, Akkoyunluların, Oğuz Han neslinden geldikleri belirtilmektedir. Buna göre, Oğuzlar'ın Bayındır boyunun bir oymağı olan Akkoyunlular'ın, Peygamber efendimiz devrinde (VII. yüzyıl) Kıpçak ülkesine, oradan da Ârran Ovası'na geldiklerini, Selçuklular döneminde bu devletin hizmetine girdiklerini ve Diyarbakır bölgesinin kendilerine ikta olarak verildiğini kaydetmektedir.

Nusretüddin Ebû-Nasr Uzun Hasan Bey (1435-6/1/1478): Akkoyunlular'ı bir devlet haline yükselten, Akkoyunlu Uzun Hasan Bey olmuştur.

Karakoyunlular'ın büyük hükümdârı Cihân-şâh'ı (1467), Türkistan hükümdârı Ebu Said'i (1469) ortadan kaldırarak bütün İran'a, Irak'a, Kafkasya'ya ve Doğu Anadolu'ya sahip oldu.

Batı Anadolu'ya doğru olan hedefi, Osmanlı hükümdârı Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) karşısında aldığı Otlukbeli (11 Ağustos 1473) yenilgisi ile neticesiz kaldı. Bu yenilgiye rağmen ayakta kalmayı başaran Uzun Hasan, Orta ve Batı Anadolu'dan tamamen elini çekmekle beraber, Tebriz taht merkezi olmak üzere diğer Akkoyunlu topraklarını elinden bırakmadı.

1478 yılında vefat eden Uzun Hasan, büyük devlet adamlığı vasfı yanında, memlekette uzun süreden beri ihmal edilmiş olan imâr faaliyetlerine hız verdi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu harap eden aşiret kavgalarına, mera, otlak anlaşmazlıklarına son verebilmek için, birçok kanunlar düzenledi. Bu kanunlar, uzun süre, bölgede "Hasan Padişah Kanunları" olarak anılagelmiştir. Osmanlılar dahi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini ele geçirdikleri zaman, bu kanunlarda çok az değişiklikler yaparak yürürlükte bırakmışlardır.

Altınordu (Altın Ordu) İmparatorluğu (Devleti, Hanlığı)

Cengiz Han'ın 1227'de ölümünden sonra, büyük hanlık makamını Ögedey işgal etti. Onun hâkimiyeti, Türk-Moğol Hakanlığı'nın teşkilâtlandırılması bakımından mühimdir. Bu maksatla kurultaylar toplanmış ve bazı umumî kurallar konulmuş, Cengiz'in "yasa"sı tatbik edilmekle beraber, şehirli ve köylü ahalinin ihtiyacına göre bir idare kurulmuştu. 1235'te devlet işlerini alâkadar eden yeni meseleler münasebetiyle toplanan büyük kurultayda, Batı Seferi, yani Doğu Avrupa'nın istilâsı kararlaştırıldı. Bu maksatla, bilhassa Türklerden olmak üzere, büyük bir ordu toplandı. Miktarı bilinmeyen bu Moğol-Türk ordusunun, birkaç yüz bin kişiden ibaret olduğu muhakkaktır. Fütuhâtın başlangıcı, 1236 yılına rastlar.

Bu muazzam ordunun başında Cengiz'in torunu, Batu (Çoçi Oğlu) bulunuyordu. Aslında Harezmi, Kafkasya ve İrtiş'in batısı büyük oğlu Cuci'ye düşmüştü (1224). Fakat Cuci, Cengiz Han'dan az önce öldü ve ona ayrılan yerler oğlu Batu Han'a verildi. Ona verilen bölgede kurulan devletin adı "Altınordu", asıl kurucusu da Batu

Han'dır. Altınordu adı, Moğolca'da çadır demek olan "Orda" kelimesinden gelir. Hanların ordugahında han çadırının üzeri altın kaplama olduğu için, bu çadıra "Altınorda" deniliyordu. Zamanla bu kelime, Türkçe'de "Altınordu" şeklinde yazıldı. Hem Altınordulular, hem de "kral sarayı" ve "ordugâh" anlamlarında kullanılır. Batu Han'a ait olan yerlere, babasının adından dolayı "Cuci Ulusu" deniyordu. Ulus, "Birleşik İller" anlamında, yani yer adı olarak kullanılıyordu. Sefere, ondan başka birçok Çingiz oğulları (prensları) de iştirak edeceklerdi. Ön kıtaların kumandanı olarak da en meşhur generallerden biri olan Sobutay'ı (Sübegetey, Sübetey) görüyoruz. Askerlerin büyük bir çoğunluğunu, Orhun ile Yayık ve İrtiş aralarında yaşayan Türk kabileleri teşkil ediyordu. İlk darbe Bulgarlar üzerine oldu. Bu hareket, 1224'de Bulgarlar'ın, Don boyundan dönen Moğol kıtalarına hücumlarının öcünü almak için yapılmıştı.

Bulgarlar az bir zaman içinde yenildiler; başta Bulgar olmak üzere, şehirleri tahrip edildi. Şehirlerden ve büyük yollardan uzakta kalan halkın, bu istilâdan zarar görmediği muhakkaktır; şehirli ve köylü ahalden birçoğunun da kaçarak, ormanlarda saklandığı anlaşılmaktadır. Bu suretle, Moğol istilâsından sonra, Orta İdil sahasındaki Bulgar unsuru ortadan kaldırılmış olmadı; yok olan şey, müstakil bir Bulgar devletiydi. Nitekim, çok geçmeden, bu bölgede Bulgar beylerinin yeniden faaliyette bulduklarını görüyoruz.

1237 sonunda kış mevsimi olmasına rağmen, Moğol-Türk ordusu, Rus bölgesinin istilâsına başladı. Bu sıralarda Rus yurdu, birçok knezliklere bölünmüştü. Ryurik sülâlesine mensup olmak üzere, muhtelif mıntikalarda, knezleri, müstakil birer beylik hâlinde hükümet etmekte idiler; artık Kiyef (Kiev) merkez olmaktan çıkmıştı; onun yerine Suzdal Rusyası (Merkezi Vladimir) yükselmişti; batıda da Haliç knezleri kuvvet bulmuşlardı.

İlmen Gölü'nün kuzey sahilindeki Novgorod şehri de mühim bir iktisadî ve siyasî merkez vaziyetinde idi. Bu Rus knezlikleri arasında mücadeleler eksik olmadığından Rus yurdu, âdeta, daimî bir anarşi manzarası arz etmekte idi. Batu Han'ın orduları, 1237'de Bulgar memleketinden hareketle Suru (Sura) ırmağının baş kısmını geçtikten sonra, Ryazan üzerine yürüdüler; bir darbe ile burayı ele geçirdiler; o sıralarda ehemmiyetsiz bir kasaba olan Moskova'yı yaktılar. Vladimir, Suzdal, Rostov ve Volga kıyısındaki Yaroslav şehirlerini zaptettiler; bütün bu şehirler birer kale idi.

Türk-Moğol ordusunun, yalnız açık meydan muharebesinde değil, kaleleri kuşatmak ve zaptetmek hususunda da fevkalâde becerikli oldukları görülüyor. Kışın şiddetine rağmen, Batu Han kuvvetleri, 2-3 ay zarfında birçok kale ve şehri ele geçirdiler. 1238 baharı geldiği zaman bu ordu, İlmen Gölü'nün güneyinde, Lovat ırmağına varmış bulunuyordu; fakat mevsimin icabı olarak, daha fazla kuzeye, yani Novgorod istikametine gidilmemiş, orduların güneye dönmesi uygun görülmüştü.

Bu defa Oka nehrine yakın Kozelsk şehrinin fazla direnmesi, ordunun hareketini biraz yavaşlatmışsa da, bu kale zapt edilip ahali kılıçtan geçirilince, Moğol-Türk kuvvetleri, 1238 ilkbaharında, Don ile Dnyeper nehirleri arasındaki sahaya gelmişlerdi. Bununla, seferin ilk safhası sona erdi. Gayet kısa bir zaman içinde, hem de kış olmasına rağmen, Batu Han, "yıldırım" harbiyle Rus yurdunun en mühim kısmını zapt ve Rus knezlerinin askerî kuvvetlerinin dayanak noktalarını imha etmişti. Tarihte ilk defa olmak üzere, doğudan gelen Türk istilâsı, bir darbeye Rus knezlerinin siyasî varlıklarını ortadan kaldırmıştı.

Bu Moğol-Türk hareketinin ikinci safhası, Kumanlar'a karşı oldu. 1224'de Kalka boyundaki savaştan sonra, Kumanlar, Türk-Moğol İmparatorluğunun düşmanları arasında sayılıyorlardı. 1238-39 yılındaki seferlerin neticesinde, Kumanlar, Don boyu ve bütün Kıpçak sahasından kovuldu; bir kısmı kuzeydoğu'da Kama Bulgarları

arasına gitmiş, kalanları da Macaristan'a iltica etmişlerdi.

Bu suretle, Kama boyundaki Kıpçak ve galiba Kumanlar'la birlikte olan, Yimekler'in gelmesiyle Türk unsuru artmış ve hattâ Bulgarlar bile Kıpçaklaşmışlardı. Bu suretle Moğol istilâsının bir neticesi de Orta İdil boyundaki Türk ahalisinin yeni şekilde karışmasını mümkün kılmasıdır; bugünkü Kazan Türkleri'nin kavmî oluşumları işte bu tarihten itibaren izah olunmaktadır.

Batu Han, Kumanlar'ın işini bitirdikten sonra, 1240'da Kiyef şehrini, kısa süren bir muhasaradan sonra zaptetti. O sıralarda Kiyef'in zaten büyük bir ehemmiyeti kalmamıştı. Daha batıda olan Vladimir ve Haliç şehirleri de Moğol-Türkler tarafından işgal edilerek, bütün Rus yurdu, Batu Han'ın eline geçmiş oldu. İstilâ kuvvetlerinin büyük bir kısmı, Kumanlar'ın gittikleri, Macaristan'a yürürlerken, bir kolu da Lehistan'ın güney eyaletleri üzerinden, Silezya'ya kadar ilerlediler.

1241 ilkbaharında, Liegnitz yakınında karşılıklarına çıkan Alman kuvvetlerini yendiler; fakat daha ileriye gidemeyerek, Macaristan'a döndüler. Moğol-Türkler'in bir kolu, hattâ Balkanlar'a girmiş ve Adriyatik sahillerine bile yaklaşmıştı. Bu suretle, 1240-41 seferi, tam bir başarıyla bitmiş, Batu Han'ın ordusu bütün meydan muharebelerini kazanmış, binlerce kilometre genişliğinde Doğu Avrupa sahasını işgal ile, burada önce mevcut bütün askerî ve siyasî varlıklara son vermişti. Cengiz hayatta iken, batıdaki bütün sahanın Coçi'ye verileceği belli olmuştu; buna göre, Batu Han'ın zaptettiği yerler Coçi ulusu olacaktı.

Batu Han, 1241 yılında, İdil'in (Volga) aşağı mecrasına dönmüş ve nehrin sol sahilinde "Orda"sının (Karargâh) merkezini kurmuştu: Burası Saray adını aldı ve çok geçmeden eski Bulgar ve İtil şehirlerinin yerini tuttuğu gibi, onlardan farklı olarak Doğu Avrupa, Hazar denizi ve Aral denizi civarlarıyla, Batı Sibir'in en mühim siyasî merkezi oluverdi.

Saray şehrinin kurulduğu yer "Cuci Ulusu"nun ortasında ve büyük ticaret yolu üstünde bulunması bakımından, cidden gayet doğru olarak tespit edilmişti. Bu sebeptendir ki, Saray şehri az zaman içinde yükselivermişti.

Cengiz oğulları arasında en değerli kumandan ve dirayetli devlet adamı olarak tanınan Batu Han'ın, ancak hakanlığın bütünlüğünü korumak namına, Karakurum'daki hakanı tanıdığı ve zahiren ona itaat ettiği anlaşılıyor. Halbuki Batu Han, kendi ulusunda istediği gibi icraatta bulunuyordu. Onun hâkimiyeti, 1255'de ölümüne kadar sürmüştür. İrtiş boyundan, Aral denizinin kuzey mıntıkası da dahil olmak üzere Kama ve bütün İdil havzası, Özü boyu ve Turla (Dnyestr) mıntıkasına kadar uzanan geniş bir sahada, fütuhâtı takiben, yeni bir idare sistemi kuran ve merkezi Saray olan Moğol-Türk ordusuna da gereken nizamı veren Batu Han olduğundan, o, hakkıyla Altın Ordu Devleti'nin kurucusu sayılmaktadır.

Bu devletin teşkilâtı, Cengiz yasası ve büyük Moğol-Türk Hakanlığı'nda tatbik edilen esaslara dayanmakla beraber, mahallî birçok hususların tanzimi ve bu memleketlerde mevcut eski geleneklerin de göz önünde tutulması lâzım gelmekte idi. Eski Bulgar Hanlığı ve Rus knezliklerinde Altın Ordu'nun menfaatlerine en uygun görülen bir sistem tatbik edilmesi lazım geliyordu. Bu bakımdan yeni sistemin, Batu Han tarafından başarıyla uygulandığı görülmektedir.

Batu Han, Saray şehrinde oturuyor, fakat hukuken, Karakurum'da oturan ve Büyük Hakan olan amcası Ögeday'a (Oktay'a) bağlı bulunuyordu. Ögeday Han'ın yerine Büyük Hakan olan Mengü, 1259'da ölünce, Batu Han, Karakurum'la ilişkilerini gevşetti, ama şeklen hala oraya bağlı idi.

Batu Han, Saray şehrinde hüküm sürerken, kardeşi Orda, Doğu Kıpçak yöresini idare ediyordu. İmparatorluğun doğu yöresine Ak Ordu, Batu Han'ın hakim olduğu batı bölgesine ise Gök Ordu denmiş, sonradan Gök Ordu'nun adı Altın Ordu olmuştur.

Bugün Altın Ordu diye andığımız devletin ilk adı, işte bu Gök Ordu'dur. Devlet ikiye ayrılmış, fakat Ak Ordu hanları Altın Ordu Hanı'na bağlı kalmışlardı.

Batu Han'ın ölümünden sonra yerine küçük kardeşi Berke Han geçti (1257). Berke Han, kendi adına sikke bastırmak suretiyle Karakorum'la ilişkisini keserek bağımsızlığını ilan etti. Ayrıca, Yenisaray şehrini kurarak, burasını yeni başkent yaptı. Bu sırada Cengiz Han'ın öteki oğulları, birbiriyle anlaşmazlığa düşmüş, Büyük Hakanlık tahtı için kendi aralarında savaşılmaya başlamışlardı. Berke Han, bu durumu iyi değerlendirdi. Büyük Hakanlık savaşında, önce Artık Böke'yi tuttu. Ama bu savaştan Kubilay Han galip çıkmıştı ve bu yüzden Büyük Hanlıkla ilişkisi büsbütün kesilmişti.

Cengiz İmparatorluğu'nun paylaşılmasında, Harezmi bölgesinin Çağatay Han'a düştüğünü söylemiştik bu ülke Artık Çağatay Ülkesi veya Çağatay Ulusu diye anılıyordu. Şimdi burada, Algu Han hüküm sürmekteydi.

Berke Han, Kafkasya'ya bir sefere çıktığı sırada Algu Han, sınırlarını Altın Ordu sınırlarını aşacak kadar genişletmiş bulunuyordu. Bu yüzden araları açıldı. Öte yandan İlhanlı hükümdarı Hülagu, Kafkasya'ya girince, onlarla savaşmak zorunda kaldı. Bu kardeş hükümdarların ikisi de, zengin Azerbaycan topraklarını ellerinde tutmak istiyorlardı. Bu yüzden aralarında savaş çıktı. Berke Han, Hülagu'yu tam bir bozguna uğrattı.

Berke Han'ın İlhanlılarla savaşması, Kıpçak ülkelerinden gelip Mısır'da devlet kuran Kölemenlerle (bkz. Memlûklar) arasında bir yakınlaşmaya sebep oldu.

Kölemen Sultanı Baybars ile dostluk kuran Berke Han, Bizans'la da ilgilenmeye başladı. 1265 yılında, yeğeni Nogay'ın komutasında 20 bin kişilik bir orduyu, Tuna'nın güneyine geçirdi. Bizans ordusunu yendi ve imha etti. Bu seferi ile, İstanbul'da esir bulunan II. Keykavus'u da kurtararak, Kırım'a götürdü.

Berke Han, 1266'da ölünce, yerine Batu Han'ın torunu Mengü Temür geçti. Mengü Temür, Kölemen Sultanı ile iyi ilişkilerini devam ettirdi ve Ögeday ile Çağatay oğulları arasındaki savaşlarda Ögeday'ın oğullarını destekledi. Bu sırada Berke'nin yeğeni Emir Nogay'ın nüfuzu çok artmış, devleti o yönetmeye başlamıştı. Emir Nogay bu nüfuzunu tam kırk yıl korudu ve bu süre içinde Altın Ordu hakanlarını tahta çıkaran ve onları kendi otoritesi altında tutan bir kumandan olarak kaldı.

Mengü Temür'den sonra, sırasıyla Tuta Mengü ve Teleboğa tahta çıktılar. 1291 yılında tahta çıkan Tokta Han ise, Emir Nogay'ın baskısından kurtulmak için fırsat kolladı ve nihayet 1300 yılında onunla savaştı ve galip gelerek öldürttü. Böylece devletin tek hakimi oldu. O tarihten sonra Aşağı İdil, Yayık ve Embe ırmakları boylarında yaşayan ve Emir Nogay'a bağlı kalmış olan boylara ve kavimlere "Nogaylar" denildi.

Tokta Han, 1312'de öldü ve yerine Özbek Han geçti. Özbek Han zamanında, Altın Ordu Devleti, tamamen bir Türk devleti oldu. Özbek Han, kız alıp vererek Kölemenler (Memlûk) Devleti ile akrabalık kurdu. Artık, hükümdar ailesi, yalnız dil ve kültür bakımından değil, kan bakımından da Türkleşmişti. Halk, zaten Türk idi, fakat artık bütün Kuzey Türklerine (Oğuzlara, Bulgarlara, Kıpçaklara ve Kumanlara) Tatar deniyordu ve Türk kültürü de, Tatar kültürü olarak anılacaktı.

Tahta çıktığı zaman 30 yaşında olan Özbek Han, dinamik bir hükümdardı.

Azerbaycan'ı zaptetti. Rus prenslerinden alınan vergi sisteminde değişiklik yaptı. Müslümanlığa da önem verdi ve Saray şehri, önemli bir din merkezi oldu. Pek çok medrese ve cami yaptırdı. 1341'de ölen Özbek Han'ın yerine, önce oğlu Tini Bey, ondan bir yıl sonra da öbür oğlu Cani Bey geçti. Cani Bey, Altın Ordu Devleti'nin son büyük hükümdarı sayılır. Onun zamanında devlet, daha da güçlendi. İran'daki İlhanlılar Devleti dağıtıldı ve Cani Bey, Tebriz'i tamamen ele geçirdi. Fakat bu

devirde, Altın Ordu Devleti'nin, Kölemenlerle (Memlûklar) ilişkisi kesildi. Çünkü, Anadolu'da kurulan yeni ve güçlü diğer bir Türk Devleti Osmanlılar, bir yandan Balkanlara geçmiş, bir yandan da güneye yönelmişlerdi.

Cani Bey, 1357 yılında ölünce, karışıklıklar başladı. Cani Bey'in oğlu tahta çıktı ve ancak iki yıl yaşadı. 1360-1380 yılları arasında süren kargaşalıkta, 14 han tahta çıktı. Yirmi yıl süren bu karışık dönemden sonra, 1380'de, tahta çıkan Toktamış Han, duruma hakim oldu. 1359'da ölen Berdi Bey'den sonra, Batu Han hanedanı sona ermiş bulunuyordu. Toktamış Han, taht üzerinde otoriteyi kurmuştu, ama bu arada birçok emir, bağımsızlıklarını ve hanlıklarını ilan etmiş bulunuyorlardı. Ayrıca, Litvanya ve Podolya prenslikleri de bağımsızlıklarını ilan ettiler. Emir Mamay Mirza ise, kendi başına hareket edecek bir güç ve nüfuza erişmişti ve Özbek Han'ın oğullarından Abdullah'ı tahta çıkardı. Böylece Altın Ordu Devleti, ikiye bölünmüş oluyordu.

Toktamış Han, Timur Han'dan yardım görerek, birliği yeniden kurmuştu. Ayaklanan Rusları ve Litvanyalıları da yenmişti. Bu başarılarını, Timur'un yardımlarına borçlu idi. Ama, durumunu düzelterip güçlenince, Timur'la ilişkisini kesmek istedi. Aralarında böylece başlayan anlaşmazlık büyüdü. Timur'la Toktamış Han arasında savaş kaçınılmaz oldu. Nihayet, 1395 yılında yapılan Terek Savaşı'nda, Timur Han galip geldi ve Altın Ordu Devleti'ni, bir daha belini doğrultamayacak şekilde çökertti. Altın Ordu Devleti'nin başına, Kutluk Han'ı getirerek çekildi.

Toktamış, batıya kaçarak Litvanya'ya sığınmıştı. Litvanya Kralı Witold'un yardımı ile, geri dönüp tahtını ele geçirmeye çalıştı, ama Kutluk Han'a yenildi. Litvanya ordusu, büyük bir bozguna uğratıldı.

Kutluk Han, 1401'de ölünce, Emir Edige Mirza, onun yerine Şadi Bey'i tahta çıkardı. Bir süre sonra Edige Mirza ile anlaşmazlığa düşen Şadi Bey, tahtı bırakıp kaçmak zorunda kaldı. Yerine, Pulat Bey geçti. 1409'da Rusları da yenen Edige Mirza, bundan sonra gücünü kaybetmeye başladı. 1419'da, Toktamış'ın oğlu Kerim Berdi ile yaptığı bir savaşı kaybetti ve öldürüldü.

Bu sırada Litvanya, yeniden kuvvetlerini toplamış ve Altınordu Devleti üzerine baskısını arttırmaya başlamıştı. Bu, Altınordu Devleti'nin bölünmesine de yol açtı. 1437'de Uluğ Mehmed'in hakanlığı sırasında, devlet ikiye bölündü. Bu bölünme sonunda, kuzeyde Kazan Hanlığı kuruldu. 1441'de, Hacı Giray Kırım'da hanlığını ilan etti.

Bölünmeler devam ediyordu. 1486'da, Astrahan Hanlığı da kuruldu. Bu kargaşalıktan yararlanan Moskova Prensiği, 300 yıllık Türk hakimiyetinden kurtulmuş oluyordu. 1502'de, Kırım Hanı Mengli Giray, artık Osmanlılara tabi idi, fakat serbest hareket ediyordu. Gittikçe gücünü arttırarak hakimiyet alanını genişletti.

Altınordu'nun son hanı Şeyh Ahmed'in öldürülmesinden sonra, bu devlet, ortadan kalkmış oldu.

Altınordu Devleti'nin ortadan kalkmasından sonra, bir çok hanlık meydana geldi. Ama bunlar, Büyük Altınordu Devleti'nin yerini tutamadılar. Altınordu, hem Türk dünyasının hem de bütün Doğu Avrupa'nın en önemli devletlerinden biri olmuş, bütün bu ülkeleri siyaset, ekonomi ve kültür bakımından etkisi altına almıştı.

Altınordu devleti zamanında, gerek Bulgar ve gerek Rus yurdunda, eski idarede birtakım değişiklikler yapıldı. Her iki memleket, Altın Ordu'nun vassalı (tabii) olmakla, birtakım yükümlülüklerle tabi tutuldular. Bu bakımdan, bilhassa Rus knezliklerinin vaziyeti enteresandır. Moğol-Türk kuvvetleri, fazla bir kalabalık teşkil etmediklerinden, bütün Rus şehirleri ve köylerini işgal altına alıp Rus yurdunda kalmalarına maddeten imkân yoktu. Bu sebeptendir ki, kendileri için daha elverişli olan bozkır sahalarını işgal etmişlerdi.

Rus knezliklerindeki hâkimiyetleri idame ettirebilmek için de, birtakım askerî ve idarî tedbirler alınmakla yetinildi. Evvelâ, öteden beri mevcut olan knez idaresini olduğu gibi bıraktılar; Ryurik sülâlesine mensup olmak üzere, knezliklerin hâkimiyetlerini tanıdılar, hattâ istilâdan önceki büyük ve küçük knezlikler bile muhafaza edildi; yalnız şu şartla ki, knezler makamlarını han'a tasdik ettirmeğe mecburdular; yani han'ın tabii sayılıyorlardı.

İç intizam ve asayiş, yani polislik vazifesi, knezlerin eline bırakılmıştı. Bunun dışında, memleketin umumî asayişine, han'a karşı mükellefiyetlerin yerine getirilmesine ve düşmanca hareketlerin ortaya çıkmasına mâni olmak maksadıyla, han tarafından tâyin edilen yüksek memurlar gönderilmekte idi.

Rus yurdundaki, 240 yıl süren, bu "Tatar" hâkimiyetinin, Rus tarihi ve Rus halkı üzerinde, çok yönlü tesiri olduğu muhakkaktır. Batu Han, buraları zaptettiğinde Rus yurdu, tam bir siyasî anarşi içinde çalkandığından, iktisadî ve kültürel refahın gerekli şartlarından biri olan iç emniyet, mevcut değildi. Altın Ordu tarafından tespit edilen kuvvetli bir disiplin, evvelâ her yerde iç emniyet ve asayişin yerleşmesine neden oldu; yine bu asayişin kurulmasıyla ilgili olarak, Saray ile Rus knezliklerindeki başkanlar ve darugalar, yahut askerî başbuğlar (tümen, bin ve yüz beyleri) arasında, muntazam bir münasebet temini maksadıyla, daha Cengiz zamanında kurulan posta usulü, yeni yol sistemi geliştirildi.

O zamana kadar bir tek para sistemi olmayan Rus yurdunda, aynı esaslar üzerinde sikke bastırıldı. Rusça "dengi" (dengi=para, tenke) tabiri, Türkçe tiyin (sincap derisi) sözünden gelmiştir; gümrükler intizamlı bir hale kondu ki, Rusça "tamojnya" (gümrük) tabiri de Türkçe-Moğolca tamga-damga sözünden gelmektedir. Bunun dışında, Rus knezlerinin, büyüklerinin ve askerlerinin, Saray'a ve hattâ İç Moğolistan'a kadar gitmeleri, birçok Rus büyüklerinin Tatarlar ile düşüp kalkmaları, Ruslar'ın yaşayış, giyim tarzlarında olduğu gibi, düşünüş ve görüşlerinde de Tatarlar'ın tesiri altında kalmalarına sebep olmuştur. Aynı şekilde, Altın Ordu'da tatbik edilen kuvvetli bir merkezî devlet rejiminin ve han otoritesinin, dolayısıyla Rus knezlerine bir örnek teşkil ettiğinde şüphe yoktur.

Rus tarihinde "Tatar boyunduruğundan" bahsetmek o kadar moda olmuştur ki, Sovyet Rus tarihçileri bile bu tâbiri tekrar ele almışlardı. Şüphesiz yabancı bir zümrenin, hele ırk ve din bakımından büsbütün ayrı olan bir kavmin hâkimiyeti, kolay bir şey değildir. Fakat, 240 yıl süren Altın Ordu hâkimiyeti neticesinde Ruslar, dillerini, dinlerini, topraklarını ve idare teşkilâtlarını tamamıyla muhafaza etmekten başka, bütün bunları kuvvetlendirmeğe de muvaffak olduklarına bakılırsa, bu Tatar hâkimiyetinin "boyunduruk" olmadığı anlaşılır. Yalnız yabancı bir zümrede değil, normal hükümet idaresinde bile, isyan çıkarsa derhal bastırılır ve bu münasebetle şiddet kullanılır, sırasına göre binlerce kişi öldürülür; mükellefiyetler yerine getirilmediği zaman, güç ve şiddetle bunların icrası için zor kullanılır. Altınordu baskakları ve darugalarının da başka türlü hareket etmedikleri, tarihî bir hakikattir. Altınordu'nun Rus knezliklerindeki hâkimiyetinin, sonraki Rus çarlarının Kazan, Başkurt, Sibir, Kırım, Kafkas ve Türkistan'daki hâkimiyetlerine nispetle kat kat yumuşak olduğunda, zerre kadar şüphe yoktur. Korkunç İvan'ın ve Romanof ailesinden gelen Çar hükümetlerinin, Türk kavimlerini imha yolunda aldıkları tedbirlerin onda birinin, Altın Ordu hanları tarafından alınmadığı muhakkaktır. Rus knezlerine yapılagelen bazı tazyikler ve şiddetler, daha ziyade Ruslar'ın Saray'da, hanlar yanında yaptıkları entrikalardan ileri gelmiştir. Moğol-Türk devleti an'anesinin icabı olarak Altın Ordu'da tam bir din ve dil toleransı vardı.

Metbu [bağımlı, tâbi olan] kavimler, pek de ağır olmayan mükellefiyetleri doğru dürüst yerine getirdikten sonra, lüzumsuz yere tazyike maruz kalmıyorlardı. Rus kilisesi,

Altın Ordu hanlarının verdikleri "yarlık"lar sayesinde tarhanlık kazanmıştı; yani her nevi vergi ve mükellefiyetlerden kurtulmuştu; böyle olmasına rağmen, sonraları Tatarlar'a karşı Rus imha siyasetini besleyen müessesese, bilhassa, kilise olmuştur. İkibuçuk yüzyıl süren Tatar hâkimiyetinin tesiri meyanında, Altın Ordu hanları, Rus ahali nazarında, tam bir hükümdar gibi telâkki ediliyordu; bu yüzdendir ki Rus knezleri, ancak Altın Ordu hâkimiyetinden çıktıktan sonra "Çar" lâkabını almağa cesaret ettiler. Batu Han'ın kumandasında fütuhât yapan kuvvetlerin, 600.000 kişiden ibaret olduğu söylenmektedir. Bunun ancak 60.000'i Moğol'du; kalan kısmı, muhtelif Türk kavimlerinden toplanmıştı; kumanda heyetinin ve bazı memuriyetlerin başında Moğollar bulunmakta idi.

Tatar adının menşeinin Türk olması lâzım gelir. İşte bu sebeptendir ki, Moğol istilâsını yapan bütün kuvvetlere Avrupalılar, Moğol ve Türk fark edilmeksizin "Tatar" demişlerdir. Bu sebeptendir ki, Cengiz ordularındaki Türk kavimleri, kendilerini böyle adlandırmaları bile, yabancılar karşısında böyle görünmeğe başlamışlardır. Çok zaman geçmeden İdil boyunda yerleşen Moğollar, kalabalık Türk unsuru arasında eriyip gitmişlerse de, bu sahanın ahali Türk olmasına rağmen "Tatar" adıyla tanınmağa başlamışlardır. Moğol istilâsının neticesi olarak, İdil-Ural ve Sibiryâ'da Türk unsuru arttığı gibi, bir dereceye kadar Moğol unsuru da yerli ahali ile karışmıştır; fakat bu zümrenin, daha ziyade yüksek tabakaya mensup olduğu anlaşılıyor.

Ahali 922'den beri Müslüman olan Altın Ordu'da, Batu'nun küçük biraderi Berke Han'ın (1255-1266) Müslümanlığı kabul etmesiyle, bu ülke, tam mânâsıyla bir Türk-İslâm devleti haline gelmiştir. Zaten bu mıntıkada, 922'den beri, İslâm kültürü yayılmıştı. Saray şehri kurulup da Türkistan'la ticaret münasebetleri tekrar kuvvet bulduktan sonra, Altın Ordu'da Müslüman tesirinin birdenbire başka tesirlere üstün geldiğini görüyoruz; neticede Saray hanları, Müslüman oldular.

Berke Han'ın hâkimiyet zamanı, Altınordu'nun, Büyük Hakanlık'tan ayrıldığı, yani istiklâlini ilan ettiği zamana tesadüf etmektedir; Berke Han kendi namına sikke bastırmakta ve tamamıyla müstakil bir hükümdar gibi hareket etmekte idi.

Umumiyetle onun zamanı, Altın Ordu'nun en parlak devri olarak tanınmaktadır; yeni bir "Saray" (Yeni Saray) şehrinin kuruluşu da bunu teyit etmektedir.

Özbek Han (1313-1342) zamanında İslâm dini, büsbütün kuvvetlendi. Saray şehri, diğer İslâm memleketlerinin büyük şehirleri gibi, camiler, medreseler ve tekkelerle süslenmeğe başlandı; hükümdar sarayında âlimler, şeyhler, seyyidler ve hocalar itibar kazandılar; medreseler ve mektepler açıldı.

Muhtelif İslâm memleketlerinden ustalar çağrılmaya başlandı. Meşhur İslâm âlimlerinden Kutbeddin-ür-Razî, Şeyh Sadeddin Teftezî ve başkalarının, Canibek Han zamanında (1340-1357) Saray şehrinde kaldıkları malûmdur. Nehc'ül-feradis gibi enteresan bir kitabın, ya doğrudan doğruya Saray'da veya Saray hanlarının emriyle, yine Altın Ordu hâkimiyetinde bulunan, Harezmi'de tertip edilmiş olması, yazı dilinin burada mühim gelişme kaydettiğini göstermektedir.

Altınordu'nun XIII-XIV. yüzyıllarda siyasî, iktisadî ve kültürel bakımdan, yalnız Şarkî Avrupa'nın değil, umumiyetle Türk dünyasının en mühim mevkilerinden biri olduğunda şüphe yoktur. Bu devletin ahalisinin büyük bir kısmı -Rus yurdu müstesna- halis Türk'tü; ancak üst tabakada, Moğol unsur mevcuttu. Bu unsur da, kısa bir zaman içinde tamamıyla Türkleşmişti. Devlet teşkilâtı, Cengiz'den çok önce teşekkül eden devlet sisteminden ibaretti. Göktürk ve Uygur teşkilâtının mühim unsurlarının Altın Ordu (ve umumiyetle bütün diğer Türk devletlerinde) mevcut olduğu muhakkak gibidir; hele teşkilât sözlerinde (istilâhları) Uygurca mefhumların kullanıldığı görülmektedir; bunun içindir ki, Altın Ordu ve sonraki hanlıkların devlet, iktisat ve sosyal teşkilâtlarını öğrenmek, Moğolların kendi iç teşkilâtlarından başka daha

evvelki Türk devletleri ve heyetlerinin vaziyetlerini bilmeğe bağlıdır.

Elde mevcut sınırlı kaynaklara göre, Altın Ordu'da askerlik, ziraat, ticaret, vergi ve her çeşit mükellefiyetleri tanzim eden belirli kanunlar mevcuttu. Cengiz tarafından kurulan teşkilâttan başka, siyasî ve sosyal hayatın her safhasını düzenleyen birçok nizamlar tatbik edilmekte idi. Bu itibarla da Altın Ordu Devleti'nin "yasalı" (kanunlu) bir siyasî varlık olduğu ortadadır.

Ahalinin yalnız göçebe olmadığı, şehirlerin ve köylerin çokluğu ile derhal görülmektedir. Zaten, Orta-İdil boyundaki Türkler'in çok erkenden köyler ve şehirler kurdukları malûmdur. İdil'in aşağı mecrasında bulunan Türk-Moğol unsurunun da, yavaş yavaş şehir ve köylere yerleştikleri görülüyor. Azerbaycan da dahil olduğu halde Altın Ordu'ya ait sahada, şimdiye kadar 25 şehir tespit edilmiştir. Bunlar: Azak, Batçin, Bakû, Büler, Bulgar, Derbent, Gülistan (Saray'ın banliyösü), Kırım, Kırım-Cedit, Macar, Macar-Cedit, Mahmûd Âbad, Muşşı, Ordu, Ordu-Cedit, Ordu-Bazar, Recan, Saray, Saray-Cedit, Saraycık, Sıgnak-Cedit, Tebriz, Ükek, Hacı-Tarhan (Zeci-Tarhan), Şabran, Şamaha.

Demek ki, Altınordu, sadece bir "step imparatorluğu" değildi. Bu sayılan şehirlerin büyük bölümü, büyük ticaret merkezleri ve "ihracat ve ithalât" iskeleleri ve transit istasyonları idi. Bilhassa Saray şehrinin büyüklüğü ve güzelliği hakkında, şehri bizzat gezen seyyahların elinden çıkan kayıtlar mevcuttur. Bu cins kayıtlar, yapılan hafriyat (kazı) neticesinde tamamıyla tespit edilmiştir. Saray şehrinde, mükemmel bir su tesisatı olduğu, bahçelere, evlere varıncaya kadar, su borularıyla su getirildiği meydana çıkmıştır; çini tezyinatı, yapıcılık ve bilhassa maden işleme hususunda mühim ilerlemeler elde edildiği, çıkan eserlerle sabittir.

Bu itibarla, Saray şehrinin ve içinde yaşayan ahalisinin (yani yerli Türkler'in), devirlerinin diğer memleketlerinden geride durmadıkları açıktır. Meydana çıkarılan maden eritme ve işletme tesisatının mükemmelliği, Altın Ordu ustalarının, hattâ bu hususta birçok millet ustalarını geride bıraktıklarını gösterir. Bu suretle Saray şehrinde (bilhassa Saray-Berke'de) İtil ve Bulgar şehirlerinin geleneği, yalnız muhafaza edilmekle kalmamış, daha da ileriye götürülmüştür. Saray, aynı zamanda Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rus, Ceneviz ve Orta Avrupa'dan gelen tüccarların buluştukları bir merkez olması hasebiyle de, büyük bir ehemmiyete sahipti; burada ayrı milletler için ayrı mahaller kurulduğu ve herkese kendi memleketinde alışık olduğu hayata göre yaşamak imkânı verildiğini biliyoruz.

Altınordu'nun merkezi, Saray şehri idi. Saray şehrine "Taht ili" denirdi. Batu zamanında tesis edilen Saray şehri, Berke Han zamanında daha müsait bir yere nakledilerek Yeni Saray, yahut Saray-Berke adını aldı (İdil'in sol kollarından biri olan Tsares mevkiine yakın). Hanlar, Saray şehrinin "Gülistan" denilen banliyösünde yaşıyorlardı; burası bilhassa hanların, kışı geçirdikleri bir yerdi; yazları ise eski âdet üzere "yaylağa" çıkarlar, Don ve Özü arasında kalırlardı. Hanların "yaylak"lardaki ordugâhları da büyük bir şehir manzarası arz ediyor, hanım ve büyüklerin süslü çadırları, geniş bir sahayı kaplıyordu.

Keçeden yapılan çadırların (yurt) içi, kıymetli halılarla süslü idi; hanın tahtı, altın ve kıymetli taşlarla bezenmiş, ayakları gümüşten idi. Bayram ve yortu günlerinde, yabancı elçiler, merasimle kabul edilirdi; bu münasebetle hanın tahtı etrafında, hatunu ve hanedan âzasına mensup büyükler bulunuyordu. Hanın birkaç karısı olurdu; fakat biri Ulu-Hatun, yani baş kadın sayılırdı. Ulu-Hatunların mevkileri gayet yüksek olup, devlet idaresine bilfiil iştirak ederler, hattâ, hanın muvafakatiyle, kendi adlarından "yarlık" verdikleri olurdu. Ulu Hatun, Osmanlı sultanlarının saraylarındaki baş kadınefendi ve Valide sultana çok benzemektedir; yalnız Valide Sultanın yetkileri daha geniştir.

Hanlar, yalnız Tatar büyüklerinin kızlarını değil, Bizans imparatorlarının ve Rus knezlerinin kızlarını da alıyorlardı; ezcümle Özbek Han'ın karısı, Rum kayseri Andronikos Paleologos'un kızı idi. Umumiyetle, Altın Ordu Devleti'nde kadınların sosyal konumları yüksekti ve bu konuda eski Türk gelenekleri devam ettiriliyordu. Hanın hatunları ayrı saraylarda yaşıyorlar, göç ederken kendilerine mahsus çadırları bulunuyordu; hattâ kendilerinin mescit ve camileri, hoca ve imamı olduğu gibi, umumî hayatta ayrı muhafız kıtaları da vardı; Altın Ordu kadınları, umumî hayatta görünürler, hattâ han hatunları, âlimler ve şairler meclisine bile devam ederlerdi. Altınordu Devleti'nde resmi dil, Çağatay Türkçesi idi. Önceleri Gök Tengri'ye tapıyorlardı ama kısa zamanda bütün ülke Müslüman oldu. Bir süre sonra devlet, tam anlamı ile Türkleşti. Ama bu "Türkleşme" deyimini, hükümdar ailesi içindir. Halkın yüzde doksanından fazlası, zaten Türk idi. (Kuman-Kıpçak, Bulgar... Türkleri). Bugün, Tatar adıyla anılan Türkler de Altın Ordu Devleti'nin halkıdır ve Tatar adı, "Kuzey Türkleri" anlamında bir genel ad olmuştur. Moğollar, çok küçük bir azınlık haline düşmüştü. Askerin büyük çoğunluğu da Türk idi. Moğol azınlığı, Türklerle karışmış ve eriyip gitmişlerdi. Ama hanlar, Moğol sülalesinden geliyordu. Bunlar da Türklerle evlendikleri için, zamanla Moğol etkisi, sadece idare şeklinde, teşkilatta kaldı.

Altınordu'nun idare sistemi, eski Türk esaslarına dayanmaktadır; bu esaslarda bilhassa bozkır an'anesi ve teşkilâtı, mühim bir yer tutuyordu. Ahalinin gittikçe toprağa bağlanması, ziraat, ticaret ve sanayi gelişmesi üzerine, devlet idaresinde bu esaslar da dikkate alınmıştı. Altın Ordu'nun resmi ismi, aslında "Büyük Ordu"dur. Bu devlet, birkaç kısma yahut "Ulus"a ("ölüş, hisse") bölünürdü; Rusya bile birkaç "Ulus"tan ibaret olduğu gibi, Başkurt, Bulgar, Mokşı elleri de birer ayrı ulus teşkil etmişti; bundan başka Kafkas ve Karadeniz sahaları da, ayrı uluslara bölünmüştü. Ulus, onun başında bulunan türelerin (büyük memur) adını alırdı. Ulus içinde de, Cengiz'in tespit ettiği ve tamamıyla askerî mahiyette olan bir bölüm vardı; ezcümle: tümen (10 bin), bin, yüz ve on beylikleri; tümen beyi, on bin kişilik kuvveti çıkararak bölgenin başbuğu, bin beyi, bin kişilik kuvvetin başı v.s. Bu bakımdan Altın Ordu, gayet intizamlı bir askerî ve mülkî idare teşkilatına sahipti. Halis Türk olan ulusların en yüksek idare (sivil) memuruna Daruga denilirdi ki, vali karşılığı olsa gerektir; Rus uluslarındaki en yüksek Tatar valisi de Baskak adını taşırdı; baskakların idarî merkezine de "yurt" denirdi.

Baskaklar, buldukları yerde, Rus knezleri ve ahalisinin Altın Ordu'ya boyun eğmelerine nezarete memurdu; bu maksatla onun emrinde asker de bulunurdu. Rus ahalisinden "kafa vergisi" alındığından, ahali sayımı yapılır (ilk sayım 1257'de) ve ona göre, baskaklar vergi alırlardı; mal ve mülkten ayrıca âşar (onda bir) da toplanmakta idi. Darugaların da aynı şekilde icrai faaliyette buldukları görülmektedir; yerli Türk ahalisinin birçok mükellefiyetlere tabi olduğu, yarlıklardan anlaşılıyor. Ancak "Tarhan" olan kimseler, her nevi mükellefiyetten ve vergilerden kurtuluyorlardı. Tarhanlık hakkı da han tarafından verilir ve "Tarhanlık yarlığı" ile tasdik olunurdu.

Hana, devlet idaresinde "Divan" adını taşıyan bir meclis yardım ederdi. Ekserî Türk-İslâm devletlerinde rastladığımız bu müessesenin Altın-Ordu'daki mahiyeti, kesin olarak bilinmiyor; bilhassa bu divanın yazıcıları (Divan bitikçi'leri) tâbiri, yarlıklarda sık sık zikredilmektedir. Dış memleketlere gönderilen elçilere ve yardımcılara, "elçi-keleci" denirdi. Ayrıca; yol, vergi, ticaret işlerine nezaret eden memurlar mevcut olup bunların vazifeleri, birer birer tâyin ve tespit edilmişti. Ticaretin, Altın Ordu'da çok inkişaf ettiğini de söylemiştik; buna bağlı olarak, para sistemi de gayet muntazamdı; maden para ile yan yana, kâğıt para usulü de vardı.

Altınordu'nun siyasî tarihi cihetine gelince, bu hakanlık, Doğu Avrupa'yı elinde

bulundurmakla, birçok bakımdan Hazar Hakanlığı'nı andırmaktadır. İşgal ettiği coğrafi vaziyetinin icabı olarak, birçok devletlerle, siyasî, iktisadî ve kültür münasebetleri tesis etmiştir. Bizans'la, Mısır Memlûkları ve Osmanlılarla münasebetleri olduğu gibi, bilhassa Litvanya-Lehistan Devleti'yle yakın bir münasebet tesis edilmişti. Altın Ordu ile İlhanîler arasında, Hazar Denizi'nin güney sahası ve Harezmi yüzünden daimî bir ihtilâf ve rekabet vardı; bunun içindir ki Altın Ordu ile Mısır Memlûkları arasında sıkı bir dostluk kuruldu; aynı vecihle sonraları, Yıldırım Bayezid ve Toktamış Han'ın her ikisinin de Timur Han tarafından büyük bir tehlikeye maruz kalmaları üzerine, Osmanlı Devleti'yle Altın Ordu arasında yakın bir dostluk hâsıl oldu; her iki ülkeden, karşılıklı elçiler ve tüccarlar gidip gelmeye başladılar.

Timur istilâsı, Altınordu hanlarıyla Osmanlı sultanlarının, sonraları da iyi münasebetleri devam ettirmelerini sağladı. İkinci Murad Han ile Fatih Sultan Mehmed zamanında da bu dostluk mevcuttu. Altınordu hanlarından olup sonra Kazan Hanlığı'nı kuran Uluğ Muhammed'in, II. Murad'a ve sonraki hanların Fatih Sultan Mehmed'e gönderdikleri bitikleri (name, mektup) bunu göstermektedir. Moskova knezliğinin tedricen yükselmesi ve tehlikeli olmağa başlaması üzerine, Altın Ordu ile Litvanya-Lehistan arasında Ruslar'a karşı bir cephe teşkil etmek istendi. Birçok etkenlerin bir araya gelmesiyle, gittikçe zayıf düşen Altın Ordu, Timur'un arka arkaya indirdiği üç darbeden sonra (bu seferler esnasında Saray şehri kâmilen yıkılmıştır), bir daha kendine gelemedi. Hanedan üyeleri arasında çıkan iç mücadele, ticaret hareketlerinin gittikçe azalması, komşularının kuvvetlenmesi neticesinde, Altın Ordu Hakanlığı, gittikçe kuvvetten düştü. Altın Ordu'nun son büyük hanı, Timur Han ve Yıldırım Bayezid Han'ın çağdaşı olan Toktamış Han'dır (1376-1391).

Ondan sonra, "Taht-İli"nde (Saray'da), hanlar, sık sık değişmiş ve karşılıklı şiddetli mücadeleler yapmışlardır. 1480 yılında, Saray Hanı Seyyid Ahmed, Moskova büyük knezi III. İvan'ı baş eğmeğe zorlayarak Rusya üzerinde eski hâkimiyetini tekrar kurmak teşebbüsünde bulunmuşsa da, kâfi miktarda kuvvete sahip olmadığı gibi, arkada bazı tehlikeler baş gösterdiğinden, bir meydan muharebesi olmaksızın, Don boyunca çekilip gitmişti. Bundan sonra, Rusya üzerinde 240 yıldan beri devam edip gelen Altınordu hâkimiyeti, kendiliğinden kalkmıştır. Zaten, Altın Ordu'nun ömrü de sona ermiş gibiydi. 1502'de bu devlet, artık, tarihe karışmış bunuyordu. Bu hakanlığın harabeleri üzerinde birçok hanlıklar yükseldi; bunlar: Kırım, Kazan, Sibir, Astrahan ve Nogay hanlıkları idi.

Artuklular

Üç kol halinde Hısnkeyfa (Hasankeyf) ve Amid (Diyarbakır), Mardin ve Meyyafarikin (Silvan) ve Harput'ta hüküm süren bir Türkmen hanedanı.

Hanedanın atası ve isim babası olan ve Oğuzların Döğeri boyuna mensup bulunan Eksük oğlu Artuk, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın kumandanlarından idi.

Anadolu'nun fethine katılıp, Yeşilirmak Vadisine kadar ilerledi. Anadolu'nun Türkleşip, İslamlaşmasına hizmet etti. Sultan Melikşah döneminde, Karmatileri itaat altına almak için, Bahreyn seferine çıktı. Melikşah'ın kardeşi Tutuş, ona gördüğü hizmetler karşılığı olarak Filistin'in idaresini verdi. Bununla beraber, Kudüs'te kısa bir müddet hüküm süren Artuk Bey, 1091 senesinde vefat etti.

Artuk Beyin ölümünden sonra oğulları, Haçlılar ve onlarla işbirliği yapan Fatımîlerin baskıları sonucu bu bölgede fazla kalamadılar. Oğullarından Muinüddin Sökmen, Mezopotamya emirleri arasındaki çekişmeden faydalanarak ele geçirdiği

Hısnkeyfa'da, Hanedanın birinci kolunu kurdu (1102).

1. Hısnkeyfa (Hasankeyf) Artukluları (1102 - 1281)

Sökmen, 1102 yılında Hısnkeyfa'da tesis etmiş olduğu beyliğini sağlamlaştırmak için, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a bağlılığını arz etti ve onun hizmetine girdi. Sultanın emri üzerine, kardeşi İlgazi ile birlikte bazı ayaklanmaları bastırdı. Yeğeni Yakuti, 1103 yılında, Mardin'i ele geçirdi. Bu sırada Urfa, Antakya, Trablus ve Kudüs gibi şehirleri ele geçiren Haçlılar, Mardin ve Harran yörelerine de taarruzda bulunuyorlardı. Sökmen Bey, emir Çökermiş'le birlikte, Haçlıların bu faaliyetlerine karşı harekete geçerek, Urfa Haçlı Kontu Joscelin ile Kudüs Kralı Baudouin'in kumandasındaki Haçlı ordusunu, büyük bir bozguna uğrattılar. Joscelin ve Baudouin'in esir edildiği savaşta, Haçlılardan 30 bin kişi öldürüldü. Böylece, Haçlı ilerlemesine mani olan Sökmen, Dimaşk Atabegi Tuğtekin'e yardıma giderken yolda hastalanarak, 1104 yılında vefat etti.

Sökmen'den sonra yerine geçen oğlu İbrahim Bey, muktedir bir hükümdar olamadı. O, daha çok Mardin'de hakimiyetini tesis eden amcası İlgazi'ye tabi oldu. Daha sonra Davud ve Kara Arslan dönemlerinde, Anadolu Selçukluları'na tabi olan Artuklular, Nureddin Muhammed devrinde, Eyyubîler'in hakimiyeti altına girdiler. 1231 yılında, Hısnkeyfa ve Diyarbekir üzerine sefere çıkan Eyyubî Hükümdarı Melik Kâmil, Artukluların bu şubesine son verdi. Hükümdarlığını kaybeden Hısnkeyfa kolunun son Artuklu emiri Melik Mes'ud, Moğollar tarafından öldürüldü. Hısnkeyfa ve Amid Artuklularına kurucusundan dolayı, Sökmenliler de denir.

2. Harput Artukluları (1185 - 1233)

Artuk Beyin torunu Belek bin Behram, 1112 yılında, Harput ve Palu'ya hakim olarak, bölgede kendi beyliğini kurmuştu. Amcaları Sökmen ve İlgazi ile birlikte, bütün ömrünü haçlılarla mücadeleye harcayan Belek Bey'in gösterdiği kahramanlık, İslam âleminde destanlaşmıştır. Belek Bey, 6 Mayıs 1224'de muhasara altında tuttuğu Menbiç kalesinden atılan bir okla şehid edildi.

Belek Beyin ölümünden sonra Harput, 1185 yılına kadar Hısnkeyfa Artuklularının idaresi altında kaldı. Bu tarihte Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed'in ölümü üzerine oğulları arasında başgösteren saltanat mücadelelerinde, İkinci Sökmen, hakimiyeti ele geçirdi. Bu durum üzerine, diğer oğlu İmadeddin Ebu Bekr, Harput ve çevresine hakim olarak, beyliğini ilan etti. Ebu Bekr, 1204 yılında ölünce, yerine Nizameddin İbrahim geçti. Nizameddin İbrahim'in ölümünden sonra, Harput Artukluları, Eyyubîlere tabi oldular. 1185 yılında ise, Anadolu Selçuklu Devleti kumandanlarından Kemaleddin Kayar, Eyyubîleri, Harput civarında bozguna uğrattıktan sonra, şehri alarak Artukoğulları Beyliği Harput şubesine son verdi.

3. Mardin Artukoğulları (1106 - 1409)

Artuk Beyin ölümünden sonra, beş yıl, kardeşi Sökmen ile beraber Kudüs valiliğinde bulunan Necmeddin İlgazi, buradan ayrıldıktan sonra, Selçuklu meliki Dukak'ın yanına giderek, Haçlılarla mücadeleye atıldı. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar döneminde, dört yıl, Bağdat şahneliği görevinde bulundu. İlgazi, bu vazifeden alındıktan sonra, yeğeni İbrahim'in elinden Mardin'i zaptederek, burada Mardin Artukoğulları veya İlgaziler denilen Artukoğulları kolunu kurdu.

Mardin'den sonra Nusaybin'i ele geçiren İlgazi, Sultan Tapar'ın emriyle Haçlılara karşı düzenlenen 1112 seferlerine katıldı. Emir Mevdud komutasında olarak Urfa'nın kuşatmasına katılan İlgazi, kalenin zaptına muvaffak olamadı. Ancak, Harran, Haçlıların elinden alındıktan sonra, İlgazi'ye devredildi. 1117'de Halep'i alan İlgazi, buranın idaresini oğlu Timurtaş'a verdi. Antakya Haçlıları üzerine sefer düzenleyip, 1119'da şehir civarında yapılan muharebede, büyük bir zafer kazandı. Bu savaşta Antakya kontu Rogen dahil, Haçlı ileri gelenleri öldürüldü. Akdeniz sahiline kadar

ilerlenip, çok ganimet alındı. İlgazi, Haçlıları kuzeyde de takip edip, Göksun'a kadar ilerledi. Böylece, Haçlıların kuvveti kırıldı, karşı tedbir almalarının önüne geçildi. Selçuklu Sultanı Mahmud, İlgazi'nin muzafferiyetinden ziyadesiyle memnun olup, 1120'de Meyyafarikin'i (Silvan) ona verdi.

1122 senesinde vefat eden İlgazi, adaleti, ihsanı ve halka hizmeti ile meşhurdu. Diğer memleketlere kıyasla Mardin ve Halep'te vergileri hafifletmek suretiyle halkın sevgisini kazandı. Hakim olduğu bölgede Asayiş, nizam ve intizamı sağlayan İlgazi, imar faaliyetlerine de büyük önem verdi.

İlgazi'nin ölümünden sonra oğullarından Süleyman, Meyyafarikin'e; Timurtaş, Mardin'e; yeğeni Süleyman da Halep'e hakim oldular. Bu sırada diğer yeğeni Belek de, Harput ve Palu civarında kendi beyliğini kurdu. Süleyman'ın ölümünden sonra Hüsameddin Timurtaş, Mardin şubesine daha geniş bir şekilde sahip oldu.

Timurtaş'ın 1154 yılında ölümünden sonra yerine oğulları arasında en liyakatli olan Necmeddin Alp geçti. Bu bey döneminde Mardin Artukoğulları ile Hısnkeyfa Artukluları arasında sıkı bir dostluk ve işbirliği sağlandı. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, bu sayede imar ve medeniyet yolunda ilerledi. Necmeddin Alp, yirmi iki yıl saltanat sürdürdükten sonra 1176 senesinde vefat etti. Necmeddin Alp dönemi, Artukoğullarının en parlak yılları oldu. Bundan sonra Artuklu ülkesi, önce Eyyubîler, sonra da Moğolların baskısı altında kaldı. Moğollara bağlı olarak saltanatlarını devam ettiren silik beyler döneminden sonra, Mardin Artukoğulları 1408 yılında Karakoyunlular tarafından ortadan kaldırıldı.

Artuklular, Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi olduklarından, devlet teşkilatı, müessesesi ve idare tarzı Selçuklulara benziyordu. Devletin temel siyaseti cihad, Haçlılar ve İslam alemindeki sapık ideolojiler ile mücadele idi. Anadolu'nun Türkleşip İslamlaşmasında büyük hizmetleri geçti. Artukluların hakim oldukları bölgelerde Türklerden başka Arap, Süryani, Rum, Ermeni ve bir miktar da Yahudi vardı. Her millet, kendi lisanını konuşurdu. Türkler ve Araplar Müslüman, Ermeni ve Rumlar Hıristiyan, Süryaniler kendi mezheplerinde idiler. Artuklu hükümdarları ve devlet adamları, ilme meraklı olup, ilim ve irfan müesseseleri kurup, âlimleri himaye ettiler. Meşhur fıkıh alimi Şihabüddin-i Sühreverdi, Artuklulardan çok hürmet görüp; Elvah el-İmadiyye adlı eserini İmadüddin Ebu Bekr'e arz etti. Kemaleddin Ebu Salim, Ebu Ali el-Sofi, Cezeri ve Bedi'uzzaman, eserler yazıp, Artuklu hükümdarlarına ithaf ettiler. Ayrıca, pek çok âlim, nakli ve akli ilimlerde eserler yazdılar.

Artuklu hükümdarları saray ve şehirlerde kurdukları kütüphanelerde, binlerce ciltlik kitaplar toplamışlardır. Artukluların inşa ve imar faaliyetleri, mimari eserleri çok meşhur idi. Artuklular, Orta Asya ve İslam alemindeki mimariyi birleştirip kaynaştırarak, kıymetli eserler inşa ettiler. Artuklu ülkesindeki iktisadi yükselişe paralel olarak, ihtiyaca ve lüzumuna göre; hükümdar, devlet adamları, hanedan mensupları ve hayırseverler; cami, medrese, imaret, zaviye, türbe, hastane, hamam, çarşı, han, köprü, kervansaray, kale ve surlar ile memleketi süsleyip, medeniyet diyarı haline getirdiler. Bunlardan en meşhurları:

Mardin'de Eminateddin ve Cami' el-Asfar da denilen Necmeddin külliyesi; Harput, Silvan, Mardin, Koçhisar (Kızıltepe) Ulu Camileri, Harput Alacalı Cami, Mardin'de Latifiye de denilen Abdüllatif Camii, Bab-es-Sur da denilen Melik Mahmud Camii; medreselerden ise Mardin'de Hatuniye de denilen Sitti Radviyye, Ma'rufiyye, Şehidiye, Melik Mensur, Altunboğa, Zinciriyye de denilen Sultan İsa, Harzem'de Tacüddin-i Mes'ud, Diyarbakir'de Mes'udiyye ve Zinciriyye medreseleri; hamamlardan Mardin'de Maristan, Radviyye, Yeni Kapı ve Ulu Cami. Harput'ta dere hamamları, Hısnkeyfa, Haburman Botaman Suyu, Deve Geçidi köprüleri, ayrıca Hısnkeyfa Sarayı, Diyarbakir İçkale Sarayı, Mardin'de Firdevs Köşkü, Silvan'da Darü'l-Acemiyye Sarayı,

Diyarbakir'de Ulu Beden, Yedi Kardeş Burçlar, Harput Kalesi ve zamanın tahribatına uğramış pek çok eser inşa ettirdiler. Bunlardan bazıları hala kullanılıp, hizmet vermektedir. Artuklu şehirlerinden Mardin, Diyarbakir, Hısnkeyfa (Hasankeyf), Meyyafarikin (Silvan), Duneysir (Koçhisar, Kızıltepe), Nusaybin, Dara, Harput ve Halep havalisindeki Artuklu eserlerinin mimari yapısı, sanatkârlığı, zarıflığı, tezyinatı, kullanılan malzemenin seçimi çok ustaca olup, şaheser mahiyettedir.

Anadolu (Türkiye) Selçuklu Devleti

Oğuz Türklerinin Üçoklu Kınık boyuna mensup Selçuklu hükümdar ailesinden Süleyman Şah tarafından, Anadolu'da kurulmuştur. Malazgirt Zaferi'yle, Anadolu kapılarını Türklere açan Sultan Muhammed Alparslan, bu savaşa katılan kumandan ve Türkmen reislerine, Anadolu'yu Türkleştirme ve İslamlaştırma görevini verdi. Bunlardan, Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'nun torunu olup, Anadolu'daki fetih harekâtından sonra Antakya'dan Anadolu'ya girdi. 1074 yılında Konya ve havalisini mahallî Rum despotlarından alarak, fetihlere devamla İznik önlerine geldi. 1075 senesinde İznik'i fethederek, emrindeki kuvvetlerin merkezi yaptı. Böylece Türkiye Selçuklu Devletinin temeli atılmış oldu.

Süleyman Şah, Bizans'ın mahallî ve merkezî tekfurlukları arasındaki çekişmelerden faydalanarak, bölgede hakimiyetini güçlendirdi. İznik'te yeni bir Türk devletinin kurulması, Anadolu'ya gelen Türkmenlerin birleşmesini temin edip, doğudaki Müslüman Türklerin büyük topluluklar halinde bölgeye gelmelerine sebep oldu. Bölgede Türk nüfusunun artarak devletin güçlenmesiyle; Bizans'ın kötü idaresi, bitmek bilmeyen iç savaşlar ve isyanlar sebebiyle perişan olan yerli halk da, Süleyman Şah'ın idaresinde huzur ve sükûna kavuştu. Bu sayede Anadolu Selçuklu Devleti, sağlam bir temele oturdu. Hürriyet ve adalete kavuşan yerli halk, kısa zamanda seve seve Müslüman oldu. Çeşitli gayelerle bölgeye gelen Türkmenleri emrinde birleştiren Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Anadolu'da birlik ve hakimiyetini güçlendirmek, Fırat boylarında ve Kilikya taraflarında toplanmaya çalışan Ermeni gruplarına mani olmak için harekete geçti. 1082 yılında Çukurova'ya giden Süleyman Şah, Adana, Tarsus ve Misis dahil tüm bölgeyi zaptetti. 1084'te Hıristiyanlardan Antakya'yı aldı. 1086'da Suriye Selçuklu meliki Tutuş'la yaptığı savaşta yenildi ve savaş meydanında vefat etti. Oğulları, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın yanına gönderildi. Devlet bir süre Süleyman Şah'ın İznik'te vekil bıraktığı Ebü'l-Kasım tarafından yönetildi.

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın 1092'de vefatından sonra, İran'dan kaçarak gelen Kılıç Arslan, İznik'te merasimle karşılanıp, Türkiye Selçuklu tahtına çıkarıldı. I. Kılıç Arslan, tahta çıkar çıkmaz, devleti yeniden teşkilatlandırdı. İznik'i mamur bir duruma getirdi. İçte otoriteyi sağladıktan sonra, hemen gazâ ve akınlara başladı. Marmara sahillerine yerleşmeye çalışan Bizanslıları bu bölgeden çıkardı. Batıyı emniyete aldıktan sonra doğuya yöneldi ve 1096 yılında Malatya'yı kuşattı. Fakat, bu sırada Haçlıların Batı Anadolu'ya girmesi üzerine, I. Kılıç Arslan, kuşatmayı kaldırıp hızla geri döndü.

Avrupa'daki meşhur imparator, kral, prens, derebeyi ve şövalyelerin büyük bir taassupla katıldıkları Haçlı Seferlerinin ilki 1096-1099 yılları arasında yapıldı. I. Kılıç Arslan, Haçlıları, vur-kaç taktiğiyle imha etti. Ancak, İznik elden çıktığı için, Konya'yı payitaht (başkent) yaptı. Bizans imparatoruyla antlaşma imzaladıktan sonra, doğu fetihlerine başladı. 1103 senesinde Malatya'yı ele geçirdi. Daha sonra Musul'u da

topraklarına kattı. Emir Çavlı, Artukoğlu İlgazi ve Suriye meliki Rıdvan'ın kuvvetleriyle Habur Nehri kenarında yaptığı muharebede yenilerek, nehre düşüp boğuldu. Kılıç Arslan'ın büyük oğlu, Musul valisi Şehinşah, Emir Çavlı tarafından esir alınarak İsfahan'a götürüldü.

I. Kılıç Arslan'ın ölümlü ve oğlunun esir düşmesi, Türkiye Selçuklularını çok sarstı. Düşmanları bunu fırsat bilerek, ülke topraklarına saldırdı. Bizanslılar, Batı Anadolu sahillerini işgale başladılar. Bu durum karşısında Türkler, İç Anadolu'ya doğru çekilmek zorunda kaldılar. 1110 yılında esaretten kurtulan Şehinşah, Konya'ya gelerek tahta geçti. Şehinşah'ın ve Kayseri emiri Hasan Beyin büyük gayretlerine rağmen, Bizanslıların zulmünden kaçan Batı Anadolu'daki Türklerin, Orta Anadolu yaylalarına çekilmesi durdurulamadı.

1116 yılında Danişmendliler, Sultan Şehinşah'ı tahttan indirip, Şehzade Mesud'u sultan ilan ettiler. Sultan Mesud, Danişmendli tahakkümünden kurtulmaya, Bizanslıları Anadolu'dan atmaya ve birliği sağlamaya çalıştı. 1182 yılında, Batı seferine çıktı. Sonra doğuya seferler düzenledi. Bizanslılar, Türklerin Batı Anadolu'da ilerlemelerini durdurmak için, İmparator Manuel komutasında bir orduyla Konya üzerine yürüdüler. Bu tehlikeli durum üzerine, Sultan Mesud'un oğlu II. Kılıç Arslan, Aksaray'da bir ordu hazırlayarak, Konya önündeki Bizans ordusunun karşısına çıktı. Bizans ordusunu, pusu ve taarruzlarla 1145 senesinde ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu sırada İkinci Haçlı Seferiyle Anadolu'ya giren Avrupalılar da, Türk kılıçları önünde duramadı. Selçuklu ordusu, Haçlılar karşısında büyük başarılar elde etti. Bu zaferler, istikrar ve yükselme devrini tekrar başlattı. Halka adaletle muamele etmesi sebebiyle, Hıristiyanların bir çoğu, Bizans yerine Türk idaresine bağlandı. Bir çok eser inşa ettiren Sultan Mesud, kırk yıl saltanatta kaldıktan sonra, 1115 senesinde vefat etti. Yerine oğlu II. Kılıç Arslan tahta çıktı. O da babasının yolunda giderek, büyük hamleler yaptı. Anadolu'nun siyasî birliğini kurmaya, ekonomik ve kültürel yükselişini sağlamaya çalıştı. Doğu seferine çıkarak, devletin hudutlarını Fırat nehrine kadar genişletti. Bizanslılar ve yardımcı kuvvetlere karşı, 1176 Miryokefalon (Düzbel/Karamukbeli) Meydan Savaşı'nı kazanarak, Anadolu'yu yurt edinen Türklerin bölgeden atılamayacağını ispatladı. Akıncılarını, Batı Anadolu'nun fethiyle görevlendirdi. 1182 yılında, Uluborlu, Kütahya ve Eskişehir havalileri fethedildi. Denizli ve Antalya kuşatıldı. Danişmend arazisi ve Çukurova zaptedildi.

Kazanılan zafer ve başarılarla siyasî birlik ve sınır emniyeti sağlandı. Ekonomik ve kültürel yükselme başladı. Bir süre sonra II. Kılıç Arslan, mücadeleyle geçen uzun saltanat yıllarındaki yorgunluğu ve ihtiyarlığını mazeret gösterip istirahataya çekildi. Sahip olduğu toprakların idaresini onbir oğlu arasında taksim etti. Kendisi Konya'da büyük sultan olarak kaldı. Oğullarının her biri bir vilayette yönetimi ele aldı. Bu sırada Selahaddin Eyyubî'nin Kudüs'ü zaptetmesi, Üçüncü Haçlı Seferinin başlamasına sebep oldu. Anadolu'dan geçmeye çalışan kalabalık Haçlı ordusu, şehzadelerin direnişiiyle karşılaştı. Yaptıkları çete harpleriyle Haçlı ordusuna büyük kayıp verdirdiler. Fakat çok kalabalık olan Haçlıların bir kısmı, Filistin'e ulaştı.

II. Kılıç Arslan, 1192 senesinde Konya'da vefat etti. Yerine büyük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev geçti. Fakat, kardeşleri onun iktidarını kabul etmeyince, aralarında saltanat mücadelesi başladı. Tokat meliki Rükneddin Süleyman Şah, 1196 yılında Konya'yı zaptetti ve saltanatını ilan etti. Birliği sağladıktan sonra Bizans'ı tekrar senelik vergiye bağladı. İç mücadelelerden yararlanarak hudut tecavüzlerine başlayan Ermenileri cezalandırdı. Gürcüler, Saltukluların zayıflamasından istifade ederek, Erzurum'a kadar gelince, Doğu Seferine çıktı. 1201 yılında, Saltuklu Devletine son verdi. Artuklular ve Mengüçüklerden aldığı yardımla, Erzurum'dan Gürcistan üzerine sefere çıktı. Sarıkamış yakınlarında, Gürcü-Kıpçak ordusunun

baskınına uğradı ve mağlup oldu. Tekrar Gürcistan seferine çıktıysa da, yolda hastalanarak 6 Temmuz 1204 tarihinde vefat etti. Konya'da Künbedhane'ye defnedildi. Yerine oğlu III. Kılıç Arslan geçti. Fakat çok geçmeden Gıyaseddin Keyhüsrev, Türkmen beylerinin davetiyle, küçük yaştaki yeğeni Kılıç Arslan'ın yerine, tekrar Türkiye Selçukluları sultanı oldu.

Gıyaseddin Keyhüsrev, devletin hudutlarını emniyete almak için, Bizanslılar ve Ermenilerle mücadele etti. Dördüncü Haçlı Seferiyle (1204) İstanbul, Latin hakimiyetine girdi. Bizans hanedanı Anadolu'ya kaçıp, İznik ve Trabzon'da iki devlet kurdu. Bizanslılar, Karadeniz kıyılarına yerleşerek ticaret yollarını kapattılar. Gıyaseddin Keyhüsrev, ticaret yolunu açmak için, 1206 yılında sefere çıktı. Bizanslıları bu bölgeden atarak, Karadeniz yolunu açtı. Ertesi sene Akdeniz sahillerine inerek Antalya'yı fethetti. Bu sırada akıncı beyleri, Batı Anadolu'da bir çok yeri aldı. Bu fetihler, İznik Bizanslılarını telaşlandırdı. Bizans ordusu ile, 1211 senesinde Alaşehir'de yapılan muharebede Selçuklu ordusu büyük zafer kazandı. Savaş bittikten sonra, Gıyaseddin Keyhüsrev, meydanı dolaşırken bir düşman askeri tarafından şehit edildi. Yerine oğlu İzzeddin Keykavus geçti.

İzzeddin Keykavus, saltanatının ilk yıllarında taht mücadelesini halletti. Daha çok iktisadî meselelere, ülkenin imarına ve kültür faaliyetlerine önem verdi. Kervansaray, cami ve medreseler inşa ettirdi. Verem hastalığına yakalanan İzzeddin Keykavus, 1220 yılında Viranşehir'de vefat etti. Sivas'ta yaptırdığı darüşşifanın yanındaki türbesine defnedildi. Yerine kardeşi Alâeddin Keykubad geçti.

Sultan Alâeddin Keykubad zamanı, Türkiye Selçuklularının en kudretli, en müreffeh ve en parlak devri olarak geçti. Anadolu'nun emniyeti içi başta Konya, Kayseri ve Sivas olmak üzere, şehirleri surlarla tahkim ettirdi. Moğol tehlikesine karşı hudutlarda tedbir aldı. Bu işleri sırasında fetihlere de devam etti. Askerî ve ticarî önemi büyük olan Kolonoras kalesini muhasara altına aldı. 1221 senesinde kaleyi fethetti. Buraya, sultanın ismine nispetle Alâiye denildi. Moğol tehlikesine karşı tahkim ve askerî tedbirler yanında diplomatik yola da başvuruldu. Moğol Ögedey Kağan'a elçi gönderip barış yaptı. Alâeddin Keykubad, saltanatı zamanında Türkiye Selçuklu Devletini, Moğol istilâ ve zulmünden korudu. Alâeddin Keykubad, 1 Haziran 1237 tarihinde Kayseri'de vefat etti. Yerine İzzeddin Kılıç Arslan'ı veliaht tayin etmesine rağmen, büyük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev tahta geçti.

II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246), Moğollara Köseadağ'da yenilince (Temmuz-1243), devletin yıkımı başladı. Köseadağ bozgunundan, Anadolu Selçuklu Devletinin yıkılışına kadar olan devrede (1243-1308), Selçukluları büsbütün sindirmek için, Moğol faaliyet ve zulmü devam etti. 1259'da, Kızılırmak hudut olmak üzere devletin ikiye ayrılması, 1262'de Karamanlılar'ın isyan ederek Konya üzerine yürümeleri, 1276'da Moğollara karşı Hatıroğlu İsyanı, 1277'de Mısır Memlûk Sultanı Baybars'ın, Hatıroğlu'nu desteklemek için Anadolu'ya girip Kayseri'ye kadar gelmesi, Karamanoğlu Mehmet Bey'in 1277'de Konya'da yeni bir sultanı tahta çıkartma girişimiyle, Cimri hadisesi gibi çeşitli siyasî, ekonomik ve sosyal çalkantılar meydana geldi. Anadolu Selçuklu Devletinin çöküşü başlayınca, Moğol zorbalığının önüne geçmek için Türk beyleri ve Anadolu halkının yer yer mücadelesi görüldü. Çökmekte olan devletin yıkıntıları üzerinde çeşitli Oğuz boyları, Türkmen ve kumandanlar, beylikler kurmaya başladı. Bu beyliklerden, Bizans hududunda kurulan Osmanlı Beyliği'nin, Batı Hristiyan âlemine açık fütuhât cephesiyle diğerlerinden farklı stratejik mevkide bulunması; o yönde sürekli genişleme imkânı bulduğu gibi, dar ve sıkışık beyliklerin reislerine yerine göre dostça, bazen de baskı yaparak, bütün Anadolu'yu kendi idaresinde toplamasını, 20. yüzyılın başlarına kadar üç kıtaya hakim olmasını sağladı.

Anadolu Selçuklu Devleti toprakları üzerinde Moğollar, Haçlı istila hareketi neticesi gibi korkunç katliam, yıkım ve dehşet saçıcı hadiselerle bölgeyi işgal ettiler. Moğol istilasıyla, Anadolu Selçuklu Devleti, 14. yüzyılın başında yıkıldı. Anadolu, Moğol kontrolüne girdiyse de, 14. yüzyıldan sonra bölgede Osmanlı hakimiyeti başlayıp, Haçlıların ve Moğolların açtığı yaraları kapamaya çalıştı.

Türkiye Selçuklularını, Oğuzların Üç Oklar kolunun Kınık boyuna mensup Selçuklular kurup yönettiler. Devlet teşkilatı, sağlam bir esasa sahipti. Türkiye Selçukluları; Karahanlı, Büyük Selçuklu ve Abbasîlerin yanında diğer Türk ve İslam devletlerinin teşkilatlarından da büyük ölçüde faydalandılar. Bunları mükemmel bir şekilde kendi bünyelerine uydurdular. Sultanlar, devletin idaresinde hissedilen ihtiyaçlara göre teşkilatlarını genişlettiler ve zaman zaman da yenileme yoluna gittiler. Devletin, hanedan mensupları arasında bölüşülmesinin; bölünmeye ve saltanat mücadelesine sebep olduğu görüldü. II. Kılıç Arslan'dan sonra merkezîyetçilik geliştirildi.

Devlet, önceki Türk hakimiyetlerinde olduğu gibi, hanedanın ortak sorumluluğu altındaydı. Devleti idare eden hükümdarın ise, hanedan mensubu olması şarttı. İsimleri Türkçe ve İslamî idi. Ayrıca, halife ve âlimler tarafından künye ve lakaplar verilirdi. Tahta yeni çıkan sultanlar, halifeye hükümdarlıklarını tasdik ettirirler, adlarına hutbe okutur ve para bastırırlardı. Savaşlarda veya herhangi bir gezide, hakimiyet alâmeti olarak, sultanların başları üstünde, atlastan veya altın işlemeli kadifeden yapılmış bir çetr (şemsiye) tutulur, daima yanında hazır bulunan kös, sultanın kapısında günde beş kez nevbet çalardı. Vilayetlerdeki meliklerin, günde üç nevbet çaldırma hakları vardı. Sultanlar, haftanın belli günlerinde devlet erkânını ve emîrleri huzurlarına kabul eder ve onların görüşlerini alırlardı. Sultan iktaların dağıtılması, kadıların (hakim) tayini, devlete bağlı beylik ve sultanlıkların başına geçenlerin tayinlerini onaylar, hükümete karşı işlenen cürümlerle uğraşan yüksek mahkemeye de başkanlık ederdi. Devletin idaresi, birinci derecede sultana ait olmakla birlikte, bizzat kendisi mevcut kanunlara uyardı. Sultan, adalet mekanizmasının sağlıklı olması için, haftada iki gün halkın derdini dinlerdi.

Sultanlar, sarayda otururdu. Sarayda Hacibü'l-Hüccab, Üstadüddâr, Silahdar, Emîr-i Alem, Câmedâr, Taştâr veya Âbdâr, Emîr-i Çaşnigîr, Emîr-i Ahur, Emîr-i Şikâr, Emîr-i Devât, Emîr-i Mahfil, Serheng-i Nedîm, musahip görev yapardı. Bunlar, sultanın en emniyetli adamları arasından seçilir ve her birinin emrinde askerî kıtalar bulunurdu. Ordu; Gulamân-ı Saray, hassa ordusu, hânedâna mensup meliklerin kuvvetleri, Türkmen kuvvetleri, tâbi kuvvetler, ücretli askerler ve donanmadan oluşurdu.

Ordunun ve idarenin esasını, mahallinde çiftçilerin ödediği vergilerle beslenen Türk iktâ askerleri teşkil ederdi. Orduda, dinî vazifeleri görmek ve gazâ ruhunu canlı tutmak maksadıyla âlim, derviş ve mutasavvıflar bulunurdu. Silah olarak, ok, yay, kılıç, kargı, çomak, gürz, mızrak, topuz, nacak, mancınık, merdiven, seyyar kule kullanılırdı. Ordudaki birlikler, çeşitli bayrak, tuğ ve alem taşırlardı.

Adlî Teşkilat: Türkiye Selçuklularında, şer'î davalara her şehirde bulunan kadılar bakardı. Konya'da oturan baş kadıya Kâdî'l-kudât denirdi. Bu kadılar, tereke (miras), hayrat işleri ve vakıfların idaresine bakarlardı. Selçuklularda örfî davalara bakan mahkemeler de bulunurdu. Bu mahkemeler, asayiş, devlet âmirlerine itaatsizlik ve siyasî suçlar gibi davalara bakarlardı. Bu örfî mahkemelerin başında, emîr-i dâd bulunurdu. Kadıların verdikleri hükme itiraz edilemezdi. Ancak yanlış verilen bir hüküm olursa, diğer kadılar tarafından altı imzalanarak, sultana arz edilirdi. Kadıların yüksek medrese tahsili görmüş, İslam ahlakıyla ahlâklanmış kimseler olması şarttı. Müftîler, Hanefî mezhebine göre fetva verirlerdi.

Eğitim, Kültür ve Edebiyat: Anadolu Selçuklu sultanları, kültür ve medeniyet hizmeti için, ilme ve âlimlere değer verdiler. Bir ilim ocağı olan medreselerde eğitim ve

öğretim ücretsizdi. Vakıf gelirleri, onların geçimini temin ederdi. Medreselerde İslam ilimlerinden; tefsir, hadîs, hadîs usulü, kelâm, kelâm usulü, fıkıh, fıkıh usulü ve tasavvuf yanında, matematik, astronomi, tıp ve felsefe gibi bilimler de öğretilirdi. Genellikle, medresenin yanında, dârüşşifa denilen hastane, cami, kütüphane, zâviye, kervansaray, imaret de bulunurdu. Bunlar da birer ilim irfan yuvasıydı. İslam ülkelerinden bir çok âlim, Anadolu'daki ilim yuvalarına gelip ders verdiler. Başta sultan olmak üzere devlet adamlarından ve halktan iyi muamele gördüler. Türkiye Selçuklu Devletini, ilim ve irfan yuvası haline getiren değerli âlimlerin arasında; Şihabüddin-i Sühreverdî, Necmeddîn-i Râzî, Muhyiddîn-i Arabî, Ahmed Fakîh, Mevlânâ Celaleddîn-i Rumî, Hacı Bektaş-ı Velî, Sadreddîn-i Konevî, Safiyyüddîn Muhammed Urmevî, Siracüddîn Mahmud Urmevî, İzzeddîn Urmevî, Celaleddîn Habîb, Sadeddîn-i Ferganî, Fahreddin Irakî, Kadı Burhaneddin, Kutbeddîn-i Şirazî, Ahî Evran, Ebu Hamid Kirmanî, Şems-i Tebrizî, Muhammed Behaüddîn Veled, Seyyid Burhaneddin Muhakkık Tirmizî, Şeyh Hüsameddin Çelebi, Mevlanâ Muhyiddîn Kayserî, Şeyh Edebâlî, İbn-i Türkmanî, İbrahim-i Hemedanî, Cemaleddin-i Aksarayî gibi devrin en seçkin âlimleri vardı.

Anadolu'da Türkmenler, Türkçe konuşup, sözlü ve yazılı edebiyat eserleri meydana getirdiler. Dinî ve bazı edebî eserlerde Arapça ve Farsça kullanıldı. Halkın büyük çoğunluğu Türkçe konuşurdu. Daha sonraları Türkçe, edebiyat dili haline geldi. Ahmed Fakîh, Hoca Dehhanî, Hoca Mesud, Yunus Emre, Türkçe şiirler söyleyip yazdılar. Yunus Emre, şiirdeki büyük kudreti ve tasavvuf aşkıyla, Türkçe'nin en güzel, en iyi örneklerini verdi. Göçebeler arasında, Oğuznâme ve Dede Korkut destanlarıyla gâziler arasında çok rağbet bulan Danişmendnâme ve Battalnâme, bu dönemde sözlü edebiyattan yazılı edebiyata intikal etti. Mevlanâ Celaleddin-i Rumî ve oğlu Sultan Veled, insanlara doğru yolu gösteren ve nasihat veren eserlerini Farsça yanında Türkçe'yle de yazdılar.

Ticaret: Türkiye Selçukluları, Anadolu'yu Müslüman ve gayrimüslim kavimler arasında bir köprü haline getirdiler. Dünya ticaret yollarını açıp, tedbirler aldılar. Ticarî ilişkileri zorlaştıran engelleri kaldırıp, ülkenin bir çok yerinde kervansaraylar yaptırdılar. Yolcuların, buralarda hayvanları ile birlikte üç gün ücretsiz kalma ve yemek yeme hakları vardı. Buralara gelen Müslüman ve gayrimüslim, zengin-fakir, hür-köle bütün misafirlere aynı yemeğin verilmesi ve eşit muamele yapılması esastı. Kervansaraylar ve hanlar külliye halinde olup, hepsinin cami ve kütüphanesi vardı.

Anadolu Selçuklu Sultanlarının Tahta Çıkış Tarihleri

Kutalmışoğlu Süleyman Şah / 1076

Ebü'l-Kasım'ın nâibliği / 1086

Birinci Kılıç Arslan / 1092

Fetret Devri / 1107-1110

Şehinşah (Melikşah) / 1110

Birinci Rükneddin Mesud / 1116

İkinci Kılıç Arslan / 1155

Birinci Gıyaseddin Keyhüsrev (Birinci Hükümdarlığı) / 1192

Rükneddin Süleyman Şah / 1196

Üçüncü Kılıç Arslan / 1204

Birinci Gıyaseddin Keyhüsrev (İkinci hük.) / 1205

Birinci İzzeddin Keykavus / 1211

Birinci Alâeddin Keykubad / 1220

İkinci Gıyaseddin Keyhüsrev / 1237

İkinci İzzeddin Keykavus / 1246

Ortak İktidar / 1249-1254

Birinci Keykavus / 1254
Dördüncü Kılıç Arslan (Ülkenin bir bölümünde) / 1257
Üçüncü Gıyaseddin Keyhüsrev / 1266
İkinci Gıyaseddin Mesud (Birinci hük.) / 1284
Saltanat Mücadelesi / 1296-1298
Üçüncü Alâeddin Keykubad / 1298
İkinci Gıyaseddin Mesud (İkinci hük.) / 1302
Beşinci Kılıç Arslan / 1310
Moğol Valisi Timurtaş'ın Türkiye Selçukluları saltanatına son vermesi / 1318

Astrahan (Astırhan) Hanlığı (1466-1577)

Astrahan Hanlığı, İtil (Volga) Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde, Astrahan şehrinde kurulmuştur (1466). Astrahan şehrinin asıl adı Hacı Tarhan idi. Altın Ordu hanlarından Küçük Muhammed'in torunu Kasım Han tarafından kurulan bu hanlık, ancak 91 yıl bağımsız kalabildi.

Astrahan mıntıkası, Orta Asya ile Güneydoğu Avrupa bozkırları arasında tabii bir geçit teşkil ettiği için, asırlarca Türk kavimlerinin doğudan batıya doğru giden akınlarına ve bunlar tarafından kurulan birçok devlet teşkilâtlarına sahne olmuştur. Biz burada, 5. asırda Bulgarlar'ı, 7-10. asırda Hazarlar'ı, 10. asırda Peçenekler'i, 11. asırda Kumanlar'ı buluyor ve nihayet 13. asırdan itibaren, Moğollar'ın rehberliği altında harekete geçen, yeni ve kuvvetli bir dalganın gelmesiyle, Altın Ordu adı altında büyük bir devletin kurulduğunu görüyoruz.

15. asrın sonlarına doğru, merkezî kuvvetin zayıflaması ile, dağılmak mecburiyetinde kalan Altın Ordu devleti sahasında, Kazan, Kırım hanlıkları ile Nogay Ordası yanında, payitahtı Astrahan olmak üzere, Küçük Muhammed'in torunu, Mahmud oğlu Kasım Han tarafından bir de Astrahan Hanlığı tesis edilmiştir (1466). En mühim ticaret yolu üzerinde bulunduğu ve zenginliği yüzünden komşu devletler ile göçebe kabileleri celbederek, bunların daimî hücumlarına maruz kaldığı için, iç istikrarını bulamayan bu Türk hanlığı, güçlü ve devamlı bir varlık gösterememiştir. Ahalinin büyük bir kısmının göçebe olup, merkezî hükümetten ziyade, kendi beylerine bağlı kalmaları da, Hanlığın zayıflamasına sebep olmuştur.

Astrahan Hanlığı, Kasım Han (1466-1490) ile kardeşi Abdülkerim Han (1499-1504) devirlerinde, merkezi Saray olmak üzere, eski Altın Ordu'nun bir kısmında hüküm süren amcaları ile işbirliği temini sayesinde, nispeten sakin bir hayat yaşamışsa da, devletin son devirleri, bilhassa Kırım Hanı Mengli Giray'ın, Saray'ı tahribinden sonra (1502), komşu Kırım Hanlığı ile Nogay Orda'sının, bu mıntıkayı kendi nüfuzları altında bulundurmak için yaptıkları mücadeleler içinde geçmiştir. Bu mücadelelerin, iç vaziyeti ne kadar sarsmış olduğunu, hanların sık sık değişmeleri de açıkça göstermektedir.

Rus Çarı IV. İvan, Kazan Hanlığı kuvvetlerini mağlûp edip, Kazan'ı zaptettikten sonra (1552), Astrahan üzerine asker sevk ederek kendi tabii sıfatıyla Şeyh Haydar oğlu Derviş Han'ı tahta geçirmiş (1554), fakat Derviş Han'ın, Ruslar aleyhine Kırımîlilerle münasebete girişmesi üzerine, tekrar asker sevk edip, Astrahan Hanlığını, Çarlığa ilhak etmiştir (1557). Derviş Han, kaçarak, Azak kalesine sığınmıştır.

Gerek yerli Türk kuvvetleri ve gerek Kırım ve Türkiye, Ruslar'ın buralara kadar uzanarak, Türkler'in arkasına düşmelerinin iyi bir netice vermeyeceğini anlamışlar ve mühim mıntıkanın Türkler elinde kalması için çalışmışlardır. Fakat kuvvetlerin birlikte hareket etmelerinin temin edilememesi, bu yoldaki teşebbüsleri neticesiz bırakmıştır.

Bu yüzden Kanunî Sultan Süleyman'ın 1563'te yapmak istediği sefer, Malta seferi de araya girdiği için, yapılamamıştır.

II. Selim Han devrinde, Sokullu Mehmed Paşa, gerek İran seferi için nakliyatı ve gerek Türkiye ile Türkistan arasında ulaşımı temin etmek için, Don ile İdil (Volga) nehirleri arasında bir kanal açarak, Karadeniz ile Hazar denizini birleştirmek istemişti. Bu maksatla Astrahan seferine karar verilmiş ve 1567'de seferin maddî ve manevî bakımdan zarurî olduğu izah edilerek, Kırım Han'ına yazı gönderilmişti.

Nihayet 1569 senesinin ilkbaharında, Kefe Beyi Kasım Bey kumandasında, 3000 yeniçeri ile 20.000 sipahi gönderilmiş, Silistre, Niğbolu, Köstendil, Amasya, Canik ve Çorum alay beyleri ve 30.000 asker ile Devlet Giray da onlara katılmışlardı. Bu kuvvetler himayesinde, kanalın kazılması, ancak başlanmakla kalmıştır. Karadan hareket eden kuvvetler, Eylülde Astrahan yakınlarına gelince, kışlamak üzere bir istihkâm da yapılmaya başlanmıştı. Fakat asker arasında yayılan haberlerden kuşkulanan Kasım Bey, Devlet Giray'ın da teşviki ile, ağaçtan yapılmış olan istihkâmları yakarak, 20 Eylül'de Kırım'a geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır.

III. Murad Han zamanında, Astrahan meselesi tekrar gündeme gelmiş, Rus Çarı nezdinde teşebbüsler yapılmış ve nihayet bir sefere karar verilmişse de, bunun da arkası gelmemiştir. Böylece, düşmanın kuvvetinden ziyade Türk zimamdarlarının kendi aralarında anlaşamaması yüzünden, bu Türk ülkesinin mukadderatı, uzun bir zaman için tayin edilmiş oldu.

Astrahan şehri, Altın Ordu Devleti'nin başlangıçlarında, eski Hazar Devleti'nin merkezi olan İtil şehri civarında, şehrin sağ sahilinde kurulmuş ve ticaret limanı olarak ehemmiyetini bugüne kadar muhafaza etmiştir.

İbn Battuta'nın "büyük çarşıları havi, pek güzel bir şehir" diye tarif ettiği bu şehrin, o zamanlarda hanların yazlık ikametgâhları olduğu anlaşılıyor. A. Kontarini, şehrin, hanın üç yeğenine ait olduğunu ve bunların da burada yalnız kışın birkaç ay kaldıklarını, alçak duvar ile çevrilmiş olan bu büyük şehrin, evlerinin pek iyi olmadığını ve yakında tahrip edilmiş olmaları icab eden büyük binaların harabeleri bulunduğunu zikrettikten sonra, şehrin evvelce mühim ticaret merkezi olup, Bizans'tan Don yolu ile her nevi malın geldiği söylendiğini kaydediyor.

Şehir 1395/1396'da Timur Han tarafından tahrip edilmişse de, 15. asırda, bilhassa Altın Ordu'nun payitahtı olan Saray'ın inhitatından sonra, tekrar, ticaret merkezi olarak eski ehemmiyetini kazanmıştır.

Avarlar (Avar İmparatorluğu)

Orta Avrupa'da, Frank krallığı ile Bizans imparatorluğu arasında, eski Hun, Sabar kalıntıları ve Ogurlar (Bulgarlar) gibi Türk kütlelerinin desteği ile, kudretli bir devlet kurarak, çeşitli Germen ve özellikle kalabalık İslav kabilelerini hakimiyetleri altına almak suretiyle, 250 sene kadar (558-805), Avrupa siyasetine yön veren Avarların kimliği meselesi, tarihçi ve dilcileri hayli uğraştıran başlıca konulardan biri olmuştur. Hâlâ da, uzmanların fikir birliği haline geldikleri bir sonuç ortaya çıkmıştır denemez ise de, Avrupa Avar Hakanlığı kurucularının Türklüğü, araştırmalar ilerledikçe daha da kesinlik kazanmaktadır.

Vaktiyle, Moğolistan'daki Juan-Juan devleti (4. yy. başları- 552/555), Göktürkler tarafından yıkıldıktan sonra, tahminen 20 bin kişilik bir kütlenin batıya doğru göçtüğüne dair, Bizans tarihçisi Th. Simokattes'deki (7. yy. 2. çeyreği) bir haber, 558'de Bizans'ın doğu sınırlarından elçi göndererek kendilerine yardım ve yerleşecek

arazi verilmesini rica eden küttele ile, Orta Asya'dan batıya yöneldikleri, daha sonra da Avrupa içlerine ilerledikleri söylenen bu grup arasında bir bağlantı kurulmasına yol açmış ve Juan-Juanların umumiyetle ve hatalı olarak "Avar" ve çok defa "Asya Avarları" diye anılması, bu bağlantı fikrini kuvvetlendirmiş, diğer taraftan, Juan-Juanlar Moğol kabul edildiklerinden, Avrupa Avarlarının da aynı soya mensup bulunması, tabii sayılmaya başlanmıştır ki, geçen asır sonlarında Moğolistan'da, Avrupa Avarlarını hatırlatan Var-guni (Bar-guni) adlı bir kabilenin yaşadığının tespit edilmesine ilaveten, Macaristan'da Avar çağına ait mezarlardan çıkarılan insan iskeletlerinin, çoğunlukla Mongoloid bulunduğunun beyanı ve üstelik Avar hakanının adı olan Bayan'ın Moğolca bir kelime olduğu iddiası, bu kanaati perçinlemiş gibidir. Burada durumu kısaca aydınlatılabilmek için, şu üç hususun belirtilmesi faydalı olacaktır.

a) Bizans tarihçisi Priskos (5. yy. ortaları), daha Orta Asya'da Juan-Juan hakimiyetinin çökmesinden 100 sene önce (461-465 hadiseleri), Batı Sibirya bölgesinde "Avar" kavminden bahsetmiştir. Diğer bir kaynak (Zacharias Rhetor, 550 sıraları) da, yine Moğolistan hadiselerinden önce, batıda bir "Abar" topluluğunu zikretmektedir. Bunlara ilaveten, eski Grek coğrafyacısı Strabon'un (M. 1. yy) eserinde "Abar-noi"lerin bahis konusu edildiği, hatta, çok daha eski tarihlerde Grek efsaneleri ile karışık olarak "Abaris" adının geçtiği bildirilmektedir.

b) Bu kayıtlara göre, bahis konusu Avarların (Abar), M. S. 555'te tamamen yıkılan Moğolistan Juan-Juanları ile bir ilgisi olmayacağı açıktır.

c) Esasen, dikkate değer ki, Bizans tarihçisi Th. Simokattes (7. yy. 2. çeyreği), Avarlar hakkında "Hakikî Avar" ve "Sahte Avar" diye bir ayırım yapmıştır. Bu kayıt üzerindeki incelemelerde varılan sonuçlara göre, "Sahte Avar" denilen küttele, aslında, Batı Türkistan-Kuzey Kafkasya arası ve Don-İtil (Volga) nehirleri dolaylarındaki Ogur boylarına komşu olarak yaşayan ve Bizans kaynaklarında (Menandros, 6.yy. sonları) "Avar" adı ile anılan Warkhonlardır ki (yani Var ve Hun: Simokattes'te), Göktürkler, Hunlar gibi Y'li Türk lehçesi konuşan bu iki Türk grubu, önce 350 yılını takiben, bağlı oldukları Juan-Juan idaresini terk edip, batıya yönelerek, Türkistan-Afganistan-Kuzey Hindistan'da Ak Hun (Eftalit) Devleti'nin kuruluşuna katılan, sonra da, Juan-Juanların 458-459 yılında Tabgaç orduları karşısındaki yenilgileri üzerine, yine Moğolistan'daki yabancı hakimiyetinden koparak, Hazar-Aral kuzeyi sahasına gelen War (Var) ve Hun adlı Türk kabileler birliği idiler ve yaptıkları işe uygun olarak, batıda topluca Apar (Abar, Avar) diye anılmışlardır.

Demek ki, Avrupa Avar hakanlığının kurucularını ve hakim zümresini, Asya içlerinden gelen ve güney Rusya düzlüklerinde karşılaştıkları Ogur boyları ile birlikte, aralarında, Göktürklerin siyasî genişlemesi dolayısıyla baskı altında kalarak batıya çekilen bazı Moğol ve Alan gibi İranlı yabancı unsurların da bulunduğu kalabalık Türk kütteleleri teşkil ediyordu.

Esasen Avar hakanlığında mevcudiyeti anlaşılan bazı Türk idarî makamlar, yine Türkçe deyimlerle anıldığı gibi (Tudun, Yugruş, Tarhan, Boyar, Ban vs. unvanları), adları tarihe geçmiş Avar devlet adamları, şüphesiz Türk menşeli idiler; ünlü hakan Bayan'ın adı da Türkçe bir kelimedir.

Avar çağı mezarlarındaki iskeletlerde, Mongoloid tipin fazlasıyla baskın olduğu beyanı da inandırıcı olmaktan uzak görünmektedir. Zira, Avar imparatorluğu nüfuz sahasına giren bölgelerde (Macaristan, Arnavutluk, Hırvatistan, Çekoslovakya, Avusturya, güney Almanya), 1970'lere kadar yapılan, Avar çağı ile ilgili arkeolojik kazılarda çıkarılan insan iskeletlerinde Germen, İslav, İranlı, Fin-Ugor gibi türlü tipler arasında Türk tipinin de (braki-sefal) dikkati çekecek ölçüde olduğu, hatta bazı buluntu yerlerinde, aslı Türk soyunu temsil eden "Andronovo tipi"ne bile % 10-15 gibi,

oldukça yüksek bir nispette rastlandığı tespit edilmiştir.

558 yılında Sabar hakimiyetini yıkıp Kafkaslar'a doğru ilerleyerek, İranlı Alanlar ve Ogur boylarını tabiiyete aldıktan sonra, Bizans'a elçi gönderen Avarlar, yıllık vergi ve kendilerinin yerleşebilecekleri arazi istediler. O sıralarda bir yandan Balkanlar'da, Dalmaçya'da geniş çapta fetihler ile, bir yandan da Trakya'yı ansızın istilaya girişen Ogurlara karşı mücadelelerle meşgul olan imparator Justinianos, vergiyi reddetmemekle beraber, ülkesine bir Avar akınını durdurmak maksadıyla, aşağı Tuna havzasında, başta Antlar olmak üzere kalabalık Slav kütlelerinden bir set kurmağa çalıştı.

Fakat, 562'de bu engeli kolayca parçalayan Avarlar, Aşağı Tuna'yı işgal ederek, Bizans ile sınırdaş oldular ve Avrupa içlerine kadar akınlara başladılar. İmparator Justinianos'un (565-578) vergiyi ödemede tereddüt göstermesi dolayısıyla de, 565'lerden itibaren, Hakan Bayan'ın idaresinde Bizans'ı baskı altına alarak, orta Karpatlar'a girdiler; Tuna'nın batısındaki Germen kavimlerinden Longobardlarla anlaşarak, Doğu Macaristan'daki Gepidleri hakimiyetlerine aldılar ve 568'de Longobardların Kuzey İtalya'ya göçmeleri üzerine de, bugünkü Macaristan'ı tamamıyla işgal ettiler.

Böylece Avarlar, Orta Avrupa'da büyük bir devlet kurmuş oluyorlardı. Bundan sonra, batıda Frank kralı Siegebert'i mağlup ederlerken, 582'lerde, güneyde Singidunum (Belgrad) ve Sirmium (Eszek) gibi, mühim Bizans sınır şehir-kalelerini ele geçirmişlerdi. Yukarıdaki fetihleri yapan büyük teşkilatçı Hakan Bayan'ın, 592 yılında İstanbul'a yürümek maksadı ile Çorlu'ya kadar gelerek Bizans başkentinde korku uyandırdığı tarihte, Don nehrinden Galia'ya, Kuzey İslav bölgelerinden İtalya'ya kadar her taraf, Avar askerî faaliyet sahası haline gelmişti.

Asıl çekirdeğini Türk unsur teşkil etmekle birlikte, çeşitli İslav ve Germen kabilelerinden toplanan kalabalık yardımcı kitaların desteklediği ordusu ile, bilhassa başlıca pazar şehirlerini ve ticaret yollarını daima elde ve emniyet içinde tutmağa gayret ettiği anlaşılan Avar hakanlığının, Avrupa'da 200 yıl kadar süren hakimiyeti devrinde, mühim askerî teşebbüsleri, İstanbul kuşatmalarıdır. Sasanîlerle anlaşarak yapılan ve İmparator Herakleios'a (610-641) başkenti terk edip Kartaca'ya gitmeyi düşündürecek kadar baskılı olan ilk muhasaradan (617 veya 619) sonra, ikinci harekât, yine Sasanî İmparatorluğu ile ortaklaşa gerçekleştirilmişti (626).

İran-Bizans savaşlarının şiddet kazandığı ve Şehinşah Husrev II'nin (590-628), bütün el-Cezire, Filistin ve Suriye'yi ele geçirdiği bu yıllarda, Doğu Karadeniz sahillerinde bulunan imparator Herakleios, Hazar Türklerinden askeri yardım sağlamak üzere Tiflis'e giderken, Şahvaraz kumandasındaki İran ordusu, bütün Anadolu'yu geçerek Boğaziçi'ne ulaştığı zaman, Bulgar kuvvetleri ile takviyeli Avar ordusu da Balkanlar'ı ve Trakya'yı aşarak İstanbul surları önüne gelmiş bulunuyordu. Gerçek kuşatma, Avar ordusu tarafından yapılmakta idi (626, Temmuz-Ağustos).

Patrik Sergios ile Patricius Bonos tarafından müdafaa edilen başkentte büyük heyecan uyandıran bu harekât, tarihî hatıralar bırakmıştır. Bizans'ta kurtuluşu anmak üzere "bayram" ilan edilen gün ("Büyük Perhiz'in beşinci haftasındaki Cumartesi günü), kiliselerde ayinler şeklinde yüzyıllarca devam etmiş ve "Akathistos" ilahisinin, bu Avar kuşatması ile ilgili olduğu anlaşılmıştır. Kuşatma, donanmasızlık yüzünden başarıya ulaşmamış ve Avar ordusunun sonuç alamadan, müşkül şartlar altında çekilmek zorunda kalması, hakanlığın, nüfuz ve itibarını kaybederek zayıflamasına yol açmıştır.

Yardımcı kuvvetler dağılmış ve bilhassa hakanın 630'da ölümünden sonra, tâbi kütleler, Bizans'ın da teşvik ve desteği ile baş kaldırmış, uzun mücadeleler neticesinde, Balkanlar, Bulgarlara geçmek üzere elden çıkmış, Tuna-Sava bölgesi

Hırvat-Sloven gibi Slav kabilelerine, Bohemya sahası da Çeklerin atalarına terkedilmiştir. Bu suretle, bir hasım devletler çemberi içine alınan ve iktisadî imkânlarını kaybeden Avar hakanlığı, 8. asır boyunca gittikçe kuvvetten düştü ve 791'den itibaren 15 yıl aralıksız devam eden ve amansız bir din muharebesi yapan Frank İmparatorluğunun (Karolus Magnus=Şarlman zamanı: 768-814) hücumları (Orta Macaristan'daki Avar başkent müstahkem mevki, 796'da Pepin tarafından zaptedilmişti) sonunda, tamamen ortadan kalktı (805). Parçalanan Avar grupları, Doğu Macaristan ve Balkanlar'a dağıldı, kısa zamanda Hıristiyanlaşarak, yerli kalabalık içinde eridi.

Bununla beraber, Avar tesiri, Avrupa'da devamlı olmuş görünmektedir. Hırvatların en büyük askerî-idarî unvanlarından olan "Ban" (Göktürkçe Baga, Avar dilinde Bagan; Ayrıca Bulgarlarda, Macarlarda mevcut) Boyar ve Yugruş gibi, Yunanistan'da Navarino (=Pylos, aslı Avarino) ve Arnavutluk'ta Antivari (=Bar, eskiden Civitas Avarorum) şehirlerinin adları da onların hatıralarından izlerdir. Ayrıca, Macaristan'da ortaya çıkarılan Avar çağı arkeolojik eserleri (dökme aletler ve üzerlerinde hayvan mücadele tasvirleri ve grifonlar bulunan at koşum takımları), Orta Asya'da gelişen Türk sanatının (hayvan üslubu), Avrupa'daki örnekleri kabul edilmekte ve bu üslubun izleri, Merovingler devrinde Fransa'da da görülmektedir.

Arnavutluk'taki Prostovats altın hazinesi, Avar'lara ait olduğu gibi; arkeolojik araştırmalar, Avar Türk sanatının, Germen ve İslav sanatları üzerindeki tesirini ortaya koymuştur. Orta Macaristan'ın Nagy Szent Miklos mevkiinde 1799'da ele geçmiş olup, hangi Türk kavmine ait bulunduğu hala münakaşa edilen, üzerleri Türkçe yazı kitabeli 23 parça altın kaptan müteşekkil ünlü hazinenin, Avar çağından kaldığı da ileri sürülmüştür.

Sonuç olarak; Avarlar'ın Avrupa'daki iki yüzyıldan fazla süren hakimiyeti, Avrupa tarihi bakımından bir kaç cihetle mühimdir; evvelâ, ilk defa olmak üzere Slav kavimleri, Türk hâkimiyetinde uzun bir zaman yaşamışlar, Türk devlet ve askerî teşkilatının tesiriyle bunlar, "kabile" hayatı basamağından devlet teşkilatı basamağına çıkmak imkânını bulmuşlardır. Saniyen [ikinci olarak], Türklerle, muhtelif German (Frank) zümreleri arasında karışma artmıştır; bu münasebet, ekseriyetle karşılıklı mücadeleden ibaret olmakla beraber, her iki kavim, komşu olmak sıfatıyla herhangi bir şekilde "modus vivendi" [hayat tarzı, çelişen menfaatler arasında bulunan ortak nokta] bulmak mecburiyetinde idiler.

Avar hakanlığının, özellikle Slav kavimleri üzerinde büyük tesiri olduğu anlaşılıyor. Balkanlar'da ilk Slav unsurlarının esaslı bir şekilde yerleşmelerinin, Avarlar tarafından alınan tedbirlerin bir neticesi olduğu malûmdur. Bu Türk kavminin, güney ve doğu Slavlarını uzun bir zaman hâkimiyetleri altında bulundurdıklarını ve bir çok Slav kabilelerinin, Avarlar tarafından müthiş hezimete uğratıldıklarını gösteren emareler mevcuttur.

4. yüzyıla kadar Germen Gotların, daha sonra Hun İmparatorluğuna bağlı olarak Türklerin hakimiyetine giren Slav toplulukların tarihi, o zamandan itibaren, aşağı yukarı "Türk tarihinin bir parçası" durumuna girmiştir. Kalabalık İslav kütlelerinin, çeşitli Doğu Avrupa bölgelerine ve Balkanlar'a dağılması hadisesi, daha çok Avarlar devrinde vukua gelmiş ve bu büyük ölçüdeki göçler, Avar Hakanlığınca ihtiyaç duyulan toprak mahsullerini elde etmek için, onlara tarım işleri, aynı zamanda, sınır bekçiliği yaptırmak maksadı ile, Avar idaresi tarafından hazırlanmış ve tatbik edilmiştir.

Bu suretle türlü İslav kabileleri, bugünkü Çekoslovakya'ya [Çek Cumhuriyeti, Slovakya], Elbe nehri boyuna, Dalmaçya kıyılarına, Balkanlar'a sevk edilmişlerdir. 750 sıralarında, Atina çevresinde "Avar" denilen Slavlardan bahsedilmekte, aynı

devirlerde Hırvatları Adriyatik sahiline götüren başbuğların şu adları sıralanmaktadır: Kilik, Lobel (Alp-el?), Kösençi (Koşuncu), Buga, Tugay. Pannonia (Batı Macaristan) ve Morva İslavlarının başında, İslavlaşmış Avar beylerinin bulunduğu ileri sürülmekte, diğer taraftan Germen kabilelerinin Çek memleketindeki yurtlarından ayrılmalarının, savaş kabiliyetleri pek zayıf olan İslavlar yüzünden değil, Avar başbuğlarının baskısı sonucu vukua geldiği ve bu hadisenin, Doğu Almanya'da meydana çıkan Avar sanati ile ilgili eserlerde de doğrulandığı bildirilmektedir.

Böylece, 584'de, piskopos Suriyeli Johannes'in ifadesi ile "Eskiden ormanlardan dışarı çıkmağa cesaret edemezken, Avarlar sayesinde savaşa alışan ve altın, gümüş, at sürüsü sahibi olan Slavların, sistemli göçürülmeleri yolu ile, günümüz Orta ve Doğu Avrupa etnik haritasının, Avar hakanlığı tarafından çizildiği anlaşılmaktadır. Bugün Kafkaslar'da yaşayan Avar zümresinin de, onların torunları olduğu kabul edilir.

Avrupa Hun İmparatorluğu

Kimlikleri hakkında, 200 yıldan beri türlü tahminler yürütülen ve bazı bilgiler tarafından Moğol (K. Shiratory, Asya Hunlarını Moğol saydığı için), Türk-Moğol karışımı (P. Pelliot, R. Grousset), Türk-Moğol-Mançu karışımı (L. Cahun vb.), Fin-Ugor (Klaproth, K. F. Neumann vb.) oldukları veya doğrudan doğruya Slav menşinden geldikleri (Venelin, Ilovayski, Zabelin, Inostrantsev), yahut Germen soyuna mensup buldukları (Müllen-hoff, A. Fick, R. Much, J. Hoops), veya Kafkas kavimlerinden bir kol teşkil ettikleri (L. Jeliç, Gy. Meszaros) ileri sürülen Batı Hunlarının, Asya Hunları'nın torunları oldukları, son zamanlardaki araştırmalarla daha da açıklık kazanmıştır. Bu hususta birçok tarihî, coğrafi, linguistik ve kültürel deliller gösterilmiştir: Coğrafyacı Strabon (ölm. 25) Hunların Grek-Baktria krallığının doğusunda olduklarını söylerken, tarihçi Plinius (ölm. 125), adı geçen krallığın, Hunlar tarafından yıkıldığını kaydeder ki, bu Hunlar'ı, Çin kaynakları, Hiung-nu olarak tanıtmıştır. Orosius (1. asrın sonları) ve Ptolemaios (M.Ö. 160-170) haritalarında, "Hun"ların oturdukları bölgeler, Çin kaynaklarında Hiung-nuların toprakları olarak belirtilmiştir. Batı Hunlarının, Asya Hunlarından geldikleri hakkında kuvvetli bir delil de, Fr. Hirth tarafından ortaya konmuştur. Buna göre, 355-365 yıllarında Alan ülkesinin (Hazar-Aral arası) istila edilmesi münasebeti ile Çin kaynakları (Wei-shu), bu memleketin Hiung-nular tarafından zapt olunduğunu kaydederken, o devir Latin yazan A. Marcellinus (4. asır sonu), fethin Hunlar tarafından yapıldığını belirtmiştir. Aynı hadise üzerinde birbirini doğrulayan bir Uzak-doğu ve bir Batı kaynağının tespit ettiği Hiung-nu=Hun aynılığı, Çin'de, Hun başbuğu Liu Yüan sülalesi (304-329) tarafından, Lo-Yang'ın zaptında (311) esir düşen Sogdlu tacirlerden bahseden, Çin Tabgaç hükümdarı Kao-çung'a (452-465) yazılmış Sogd dilinde bir metin ile de ayrıca teyid edilmektedir.

Geniş Hun imparatorluğu topraklarında, başta Gotça olmak üzere çeşitli Germen lehçeleri, İslav, İranî ve Fin-Ugor dilleri, Latince ve Grekçe konuşulmakta idi. Kaynaklarımızda, Hunlardan kalma dil yadigârlarından bir kısmının bu yabancı dillere ait olması tabii görülebileceği gibi, hatta Hun hükümdar ailesinden veya yakın akrabalarından bazılarının adlarının, bilhassa Gotlarla çok sıkı münasebet dolayısıyla, Gotça'dan gelmiş olması da mümkündür. Fakat hükümdar sülalesinin soyca Türk olduğunda ve Hun kütlesinin Türkçe konuştuğunda şüphe yoktur. Hükümdar ailesinde tespit edilen adlar şöyledir: Karaton (kara don = siyah renkte elbise) veya Ka-ra-tun (güçlü soy), Muncuk (boncuk, aynı zamanda "bayrak"

manasında; Attila'nın babası); Attila; İlek, Dengizik (dengiz = deniz'den), İrnek (Attila'nın üç oğlu); Aybars, Oktar (Attila'nın amcaları); Arıkan (Arıghan). Tanınmış kimseler: Basık, Kursık, Atakam, Eşkam. Topluluk: Akatir, Şar (Sarı = ak) - Ogur. Ayrıca, kımız Hatta Dura-Europos'da (Fırat nehrinin orta mecrasında Suriye-Irak sınırına yakın yerde buluntu yeri) ele geçen M. 3. yüzyıl ortalarından kalma Parth ve Parsî dilindeki kitabede, Güney Kafkasya'daki Hunların Erk Kapgan, Topçak, Tarkan-beg, Kubrat, Kurtak gibi Türkçe adlar taşıdıkları ileri sürülmekte ve Batı Hun hükümdar ailesinin Asya tanhularından indiklerini tespit bile mümkün görülmektedir. Hunlar, 4. asrın ortalarında, Alan ülkesini ele geçirdikten sonra, 374'de İtil (Volga) kıyılarında göründüler. O tarihlerde, Karadeniz kuzeyindeki düzlükler, bir Germen kavmi olan Got'ların işgali altında idi. Don-Dinyeper nehirleri arasında Doğu Gotları (Ostrogot), onun batısında Batı Gotları (Vizigot) bulunuyordu. Daha batıda Transilvanya ve Galiçya'da Gepid'ler, bugünkü Macaristan'da Tisza nehri havalisinde Vandallar vardı. Bu dört Germen kavmi dışında, aynı bölgede, İranlı ve Slav küteller, daha başka küçük Germen toplulukları da yaşıyordu. Hun başbuğu Balamir'in (veya Balamber) idaresindeki büyük taarruz, önce Doğu Gotlarına çarptı ve bu devleti yıktı (374), kral Ermanarikh intihar etti. Yerine geçen Hunimund, Hunlar tarafından "tayin" edilmişti. "Hayret edilecek bir hareket kabiliyeti ve gelişmiş bir süvari taktiği ile" devam eden Hun taarruzunun, Dinyeper kenarında vurduğu ağır darbe, Batı Gotlarını da çökertti ve kral Atanarikh, kalabalık Vizigot kütelleri ile batıya doğru kaçtı (375). Böylece Hun askerî gücünün harekete geçirdiği ve çeşitli kavimlerin birbirlerini yerlerinden atarak, topraklarından çıkararak, Roma imparatorluğunun kuzey eyaletlerini alt-üst ederek, ta İspanya'ya kadar uzanmak suretiyle, Avrupa'nın etnik çehresini değiştiren, tarihî "Kavimler Göçü" başlamış oldu. Anî ve şiddetli Hun darbelerinin, beklenmedik mahallerde görünen Hun akıncı müfrezelerinin, Doğu Avrupa kavimleri arasında uyandırdığı dehşet, Batı dünyasında korkunç akisler yapmış, Hunlar aleyhine, çoğu Latin ve Grek kaynaklarında kayıtlı, inanılmaz rivayet ve hikayelerin çıkmasına ve yayılmasına sebep olmuştur. Hunlar, Gotlardan, Alanlardan ve Germen Taifalardan teşkil ettikleri yardımcı kuvvetlerle takviyeli olarak, ilk defa 378 baharında Tuna'yı geçtiler ve Romalılardan mukavemet görmeksizin Trakya'ya kadar ilerlediler. Ancak, Roma topraklarında görünen bu kuvvetler, keşif vazifesini yapan öncülerdi. Nitekim, aynı tarihlerde, bugünkü Macaristan ovalarına kadar akınlar tertiplenmişti. Hunlardan korkan, bugünkü Avusturya arazisindeki Markomanlarla Kuadlar, Roma topraklarına geçmeye hazırlanırken, İran asıllı Sarmatlar, sınırları ("limes") aşmış ve Roma imparatorluğu'na giriyor, önce Transilvanya'da duraklamış olan Batı Gotları da Roma hudutlarını geçiyorlardı (381). Diğer taraftan, bir kısım Germen menşeli kütellerle İranlı Başarnalar, Pan-nonian'dan (Batı Macaristan), Alplere doğru sarkarak, İtalya'yı tehdide başlamışlardı. Hunlar, Roma İmparatoru Theodosios I'in ölüm yılı olan 395'te, yeniden harekete geçtiler. Bu hareket iki cepheli idi; Hunlardan bir kısmı, Balkanlar'dan Trakya'ya ilerlerken, daha büyük sayıda diğer bir kısım, Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yöneltilmişti. Hun devletinin, Don nehri havalisindeki "doğu kanadı" tarafından tertiplenen Anadolu akını, Basık ve Kursık adlı iki başbuğun idaresinde idi. Romalıları olduğu kadar, Sasanî imparatorluğunu da telaşa düşüren bu akında, Hun süvarileri, Erzurum bölgesinden itibaren Karasu, Fırat vadilerini takiben, Melitene'ye (Malatya) ve Kilikia'ya (Çukurova) ilerlemişler, bölgenin en tahkimli kaleleri olan Edessa (Urfa) ve Antakya'yı bir müddet kuşattıktan sonra, Suriye'ye inerek Tyros'u (Sür) baskı altına almışlar, oradan Kudüs'e yönelmişlerdi. Çok süratli cereyan eden bu harekâttan korkuya kapıldıkları için, Hunlara dair acayip hikayeler uyduran kilise adamlarının dehşet dolu gözleri önünde, akıncılar, sonbahara doğru kuzeye çark

ederek Orta Anadolu'ya, Kappadokia, Galatia'ya (Kayseri-Ankara ve havalisi) ulaştılar ve oradan Azerbaycan-Bakü yolu ile kuzeye, merkezlerine döndüler (395-396). Bu, Türkler'in Anadolu'da, tarihî kayıtlarla sabit ilk görünüşleri olmalıdır. 398'de daha küçük çapta tekrarlanan bu akınlar karşısında, Doğu Roma'nın genç imparatoru Arkadius, hiçbir ciddî tedbir alamamıştı.

Batıda Hun baskısı, 400 yılına doğru, başbuğ Uldız kumandasında iyice hissedildi. Balamir'in oğlu veya torunu olduğu sanılan Uldız, Attila'nın son yıllarına kadar takip edilecek Hun dış siyasetinin esaslarını tespit etmişti ki, buna göre, Doğu Roma, yani Bizans daima baskı altında tutulacak, Batı Roma ile iyi münasebetler devam ettirilecekti. Çünkü Bizans'ın Hun nüfuzuna alınması ilk hedefi teşkil ediyor, buna karşılık, Batı Roma topraklarına tecavüz ederek huzursuzluk çıkaran "barbar" kavimler aynı zamanda Hunların da düşmanları oldukları için, Batı Roma ile müşterek hareket gerekiyordu. Nitekim Uldız'ın Tuna'da görünmesi ile Kavimler Göçü'nün 2. büyük dalgası başlamış, Asding Vandalları, Hunlardan kaçan Vizigotlar, İtalya'da görünmüşlerdi. Alarikh'in idaresindeki bu Got tehlikesi, Romalı kumandan Stilikho tarafından güçlükle önlendi (Nisan 402). Fakat daha korkunç bir barbar belirdi ki, bu da, Hun korkusu ile yerlerini terk etmiş olan Vandal'ları, Sueb'leri, Kuad'ları, Burgond'ları, Sakson'ları, Alaman'ları vb. kendi demir yumruğu altında birleştirmiş olarak Roma üzerine atılan Radagais idi. İtalya'da müthiş tahribat yapıyor, Roma'yı yeryüzünden kaldıracığını ilan ediyordu. Stilikho'nun bile Pavia savaşında durdurmağa muvaffak olamadığı bu barbar şef, ancak Türkler karşısında mağlup oldu. Büyük Feasu-lae (= Fiesole, Floransa'nın güneyinde) muharebesinde, bizzat Uldız'ın kumanda ettiği, Romalı kuvvetlerle takviyeli Hun ordusu tarafından mağlup edilen Radagais yakalandı ve idam edildi (Ağustos 406). Bu zaferi ile Uldız, Roma'yı kurtarmış oldu. O, aynı zamanda, Hun kudretinden bir kere daha ürken Vandal, Alan, Sueb, Sarmat, Kelt vb. kütlelerini Ren nehri ötesine, Galya'ya gitmeğe zorlamakla, Hunların batıya yönelik yolları üzerindeki engelleri kaldırmış, buralarda Hun kuvvetlerinin serbest hareketlerine imkân hazırlamıştı.

Sınırları, Asya'da Aral gölünün doğusuna kadar uzandığı anlaşılan Hun imparatorluğunun "batı kanadı" kralı (= elig) olduğu tahmin edilen Uldız, 404-405 yıllarında ve bilhassa 409 yılında Tuna'yı geçerek, nehrin güneyinde bazı köprü başlarını tutmak suretiyle, Bizans'a Hun tehdidinin eksilmediğini göstermiş ve Grek kaynaklarına göre (Sozomenos, Codex Theodosianos vb.), kendisi ile barış müzakeresi için gönderilen Trakya umumî valisine (magister militum) "Güneş'in battığı yere kadar her yeri zaptedebilirim" diyerek meydan okumuştur. Uldız'ın ölümünden (410 sıraları) sonra, Hun imparatorluğunun başında Karaton bulunuyordu. Bunun hakkında bildiğimiz, sadece, 412 yılında Bizans elçisi Olympiodoros'un onun yanına gitmiş olduğudur. Karaton, daha çok, doğu işleri ile uğraşmış görünmektedir. 422'ye kadar Hunlar hakkında bilgi verilmediğinden, o kanattaki meşguliyetin, on sene kadar sürdüğü tahmin edilmektedir.

422 yılı, Avrupa (Batı) Hunları tarihinde yeni bir devrin başlangıcı gibidir. Bu senede, Hun hükümdar ailesine mensup dört kardeşten (Rua, Muncuk, Aybars, Oktar) biri olan Rua, imparatorluk makamını işgal ediyor, Muncuk (Attila'nın babası) erken öldüğü için, diğer iki kardeş "kanat elig'leri" durumunda bulunuyorlardı. Siyasette Uldız'ın izinde yürüyen Rua, Bizans'ın, Hun ordusunu isyana teşvik etmek ve tâbi kavimleri Hunlardan ayırmak maksadı ile, Hun topraklarında faaliyete geçirdiği casusluk şebekesini ve propagandacıları ileri sürerek tertiplendiği Balkan seferinde (422), mukavemet göstermeyen Bizans'ı yıllık vergiye bağladı: 350 libre altın (25,200 solidus). İmparator Theodosios II'nin (408-450), 423'te, henüz 4 yaşında iken Batı Roma imparatoru ilan edilen Valentinianus III karşısında Roma'ya sahip olmak iddiası

ile İtalya'ya ordu ve donanma sevk etmesi, Batı Roma'yı, Hunlara daha çok yaklaştırdı. Roma Senatosu'nun da, küçük imparatorun yerine 1. "Notarius" (devlet baş müsteşarı) Johannes'i seçmesi üzerine, o sırada 35 yaşında bulunan ünlü asilzade F. Aetius (Aesius), yardım sağlamak için Rua'nın yanına geldi. Hun imparatoru, 60 bin süvari başında, İtalya'ya yöneldi. Savaşa girmeden kuvvetlerini çeken Bizans'tan, ağırca bir harp tazminatı alındı. İleride Attila ile hesaplaşacak olan Aetius, gençlik çağının, Roma tahtı içlerine karışmaktan doğan, buhranlı anlarını Hun yardımı ile atlatmış, "magister militum" iken "konsül"lüğe yükseldiği 432 yılında, Afrika'da Vandal kralı Geiserikh ile mücadele eden rakibi Bonifacius karşısında, canını Rua'ya sığınmak suretiyle kurtarmış; imparator Valentinianus'un annesi Placidia da, Hun kuvvetlerinin İtalya'ya yönelmesi üzerine, Aetius ile uzlaşmağa mecbur olmuştu.

Bütün bunlar, Rua'nın, kuvvetli şahsiyeti ile, Hun devletinin her iki Roma'nın iç ve dış siyasetlerine yön verdiğini göstermekte idi. Artık Hunlara tabi "barbar" kavimlerin, Roma'ya güvenerek herhangi bir harekete kalkışmaları, söz konusu değildi. Ancak, Bizans tarihçisi Priskos'un ifadesi ile, "Rua'dan barışı, yılda 350 libre altınla satın almış olan Theodosios II", yine de, Hun idaresinde yaşayan yabancıları, gizlice kışkırtmaktan geri kalmıyordu. Bu sebeple Rua, o zamana kadar mutad olan, Bizanslıların, Hun İmparatorluğundaki yabancıardan ücretli asker toplama faaliyetlerini ve Bizanslı tacirlerin, Hun topraklarında ticaret yapmalarını yasak etti. Ülkesi dahilinde hiçbir Grek serbest dolaşamayacak ve ticaret, belirli sınır kasabalarında yapılacaktı. Bu arada Rua, bir müddet önce Bizans'a sığınmış olan Hun ileri gelenlerinden Mama ile Atakam'ın oğullarının ve diğer Hun kaçaklarının iadesini istedi. Theodosios II, süratle antlaşma yolu bulmak ümidi ile, elçilik heyetini Hun başkentine göndermeğe karar verdi. Fakat, o sırada Rua öldü (434 baharı). Bizans, kudretli bir düşmandan kurtulduğu için seviniyor, piskopos Proculus, vaazlarında, Tanrı'nın, dindar imparator Theodosios'un dualarını kabul ederek, Bizans üzerinden bir tehlikeyi kaldırdığını söylüyordu. Fakat, Hun sınırlarına gelen Bizans elçilik heyeti, Rua'yı da gölgede bırakan bir başbuğ ile karşılaştı: Attila (Etil). Hunların başına geçtiği zaman, 39-40 yaşlarında olan Attila, babası Muncuk erken öldüğü için, amcası Rua'nın yanında yetişmiş, onunla birlikte seferlere katılmış, çeşitli kavimleri yakından tanımak imkânını bulmuş, devlet idaresini ve Hun iç ve dış siyasetinin esaslarını öğrenmişti. Memleketi, büyük kardeşi Bleda (sonraları Macarlar tarafından Buda diye anılmıştır) ile birlikte devralmışlardı. Fakat kaynaklarda açıklandığına göre, eğlenceden hoşlanan, enerjisi kıt Buda, ikinci planda kalarak, devleti ciddî bir hükümdar vasfını taşıyan kardeşine bırakmıştı. Ordu ve dış ilişkilerin düzenlenmesi, Attila'nın elinde idi. Amcaları Aybars (doğu kanadı elig'i) ve Oktar (batı kanadı elig'i), Rua zamanındaki yerlerini muhafaza ediyorlardı. Aralarında, iddia edildiği gibi bir rekabet bahis konusu olmadıktan başka, Bleda da "iktidar hırsı ile yanan" Attila tarafından ortadan kaldırılmış değildi. Attila'nın yardımcısı sıfatı ile, 11 yıl Hun İmparatorluğunun idaresine katılan Bleda, 445'te eceli ile ölmüştür. 434 yılı baharında, Hun sınırlarına gelen Bizans elçilerini Attila, Tuna ile Morava nehrinin birleştiği yerdeki, Bizans Margos (bugünkü Dubravica) kalesinin tam karşısında -Tuna'nın kuzey kıyısında- bulunan Konstantia surları önünde, at üzerinde karşıladı ve dinlenmelerine dahi izin vermediği elçilerin, biri konsül-general, diğeri seçkin bir diplomat olan temsilcilerine, taleplerini, barış şartları olarak yazdırdı. Konstantia Barışı (veya Margos Barışı) diye anılan bu antlaşmanın başlıca maddelerine göre; Bizans, bundan böyle Hunlara bağlı kavimlerle müzakerelere, ittifaklara girişmeyecek; Hunlardan kaçanlara, esir alınmış Bizans tebaası dahil, sığınma hakkı tanımayacak, Bizans elinde bulunanlar iade edilecek (Grek asıllı

olanlar için fidye verilebilecek); ticarî münasebetler, yine belirli sınır kasabalarında devam edecek ve Bizans'ın ödemeyi taahhüt ettiği yıllık vergi, iki katına (700 libre altın veya 50,400 solidus) çıkarılacaktı. Theodosios II'nin aynen kabul ettiği bu anlaşmanın hükümleri icabı olarak, Hunlara iade edilen kaçakları Attila, daha Bizans ülkesi içinde, Trakya'da Karsus (Bulgaristan'da Hirsovo) kalesinde astırdı. Bu durum, Hunlar arasında olduğu kadar Bizans'ta, Roma'da ve diğer kavimler arasında, Attila adının, dehşet saçan bir otoritenin timsali haline gelmesine yardım etti. Bundan sonra Attila, imparatorluğun doğu bölgelerinde, at üzerinde, aylarca süren bir teftiş gezisi yaparak, İtil (Volga) kıyılarındaki Şaragur'ların (Ak-Ogur) ayaklanma teşebbüsünü bastırdı (435). Batı kanadının ağırlık merkezi Tuna etrafında, doğu kanadının ağırlık merkezi Dinyeper havalisinde olduğu tahmin edilen bu tarihlerde Hun imparatorluğunda, kaynaklardan (Priskos, Jordanes, P. Diaconus, J. Honorius vb.) takip edilebildiği kadar, başlıca şu topluluklar yer almışlardı:

- a. Germenler (doğudan batıya): Doğu Got, Gepid, Turciling, Sueb, Markoman, Kuad, Herul, Rugi, Skir.
- b. İslavlar (Orta ve Batı Rusya'da): Veneda, Ant, Sklaven.
- c. İranlılar (Kafkaslar'dan Tuna'ya kadar, dağınık halde): Alan, Sarmat, Baştarna, Neur, Roxolan.
- d. Fin-Ugorlar (Ural'dan Baltık'a kadar): Çeremis, Mordvin, Merya, Veşi, Çud, Est, Vidivari.

e. Türkler: İmparatorluğun her tarafına yayılmış olarak Hunlar, Karadeniz kuzeyi düzlüklerinden Volga'ya kadar Beş-ogur, Altı-ogur, On-ogur, Şaragur, Azak'ın batısında Akatir, Volga'nın doğusunda Sabar ve başka Türk kütlelerdi.

Sayıları 45'e varan ve çeşitli dil ve soydan olan bu kavimler, yalnız siyasî yönden bir birlik teşkil etmekte, yabancı kavim veya zümreler, ancak reisleri, şefleri ve kralları vasıtası ile devlete bağlı bulunmakta idiler. Hun imparatorluğu dahilinde sükûnet vardı. 442 yılında, Hun devlet meclisi başkanı ve başbakan olan Onegesios ile Attila'nın büyük oğlu İlek idaresindeki Hun orduları tarafından bastırılan Akatir isyanı dışında, bu sükûnet bozulmamıştı. Halbuki Roma imparatorluğunda, Kavimler Göçü dolayısıyla hareket halinde olan kavimlerin, geçiş yolları üzerinde geniş ölçüde tahribat yapmaları, yerli halkın mahsulatını zorla ellerinden almaları vb. yüzünden patlak veren ve genişleyen, köylü (Bagaudlar) isyanları, nizam ve asayişini iyice sarsmış, buna karşı Roma, Aetius vasıtası ile bir kere daha Hunlara müracaat zorunda kalmıştı. İki yıl kadar süren müdahale sonunda, Attila'nın gönderdiği Hun müfrezelerinin yardımı ile, isyancı elebaşılar, Aetius tarafından ortadan kaldırıldı ise de, bu defa da, Kral Gundikar idaresinde bugünkü Belçika bölgesine saldıran Burgondlarla savaşmağa mecbur olundu. Bilhassa Necker nehri boyunca cereyan eden muharebelerde, Hun ordusuna, batı kanadı elig'i Oktar kumanda ediyordu ki, rivayete göre, Kral Gundikar dahil 20 bin Burgond'un öldüğü bu Hun-Burgond mücadelesi, Almanların meşhur "Nibelungen" destanlarına konu teşkil etmiştir. Bütün "Germania"nın, Hunlar tarafından zaptını tamamlayan bu savaşlar neticesinde, 436'yı takip eden yıllarda, şu kavimlerin de Türk idaresine alındığı anlaşılmaktadır:

Burgondlar, Bayavurlar, Yuthanglar, aşağı Ren sahasındaki Franklar, Türingler, Longobardlar. Hun hakimiyetinin, "Okyanus adaları"na, yani Kuzey Denizi ve Manş kıyılarına ulaştığı, hadiselerle çağdaş tarihçi Priskos tarafından bildirilmiştir.

440'dan itibaren Attila, Bizans'a karşı baskıyı artırdı. Çünkü Theodosios II, Konstantia antlaşmasının hükümlerine aykırı olarak, Hunlardan kaçanları iadede ağır davranıyor, hatta bunlardan bazılarını, yüksek makamlara getiriyordu. Mesela Got menşeli Arnegisclus'u "general" rütbesi ile Trakya'da, Hun sınırında vazifelendirmişti.

Müşterek pazar yerlerinde, Grek tacirleri, Hunları aldatıyorlardı. Margos piskoposu,

Konstantia civarında, kıymetli madenlerden yapılmış silahları ve ziynet eşyası ile birlikte gömülen Hun büyüklerinin mezarlarını soymuş, bu davranış, Hunları infiale sevk etmişti. Nihayet Bizans, yukarıda geçen Akatirler isyanında, tahrikçi rol oynamıştı. Diğer taraftan Kuzey Afrika Vandal kralı Geiserikh, Akdeniz'deki harekâtını engelleyen Bizans'a karşı, Attila'dan yardım istemişti. Bu sebeplerle, Attila'nın idaresinde olarak, Margos'un zaptı ile başlayan 1. Balkan seferi (441-442), Singidunum (Belgrad) ve Naissus (Niş) üzerinden Trakya'ya doğru gelişirken, Batı Roma'nın aracılığı neticesinde hızını kesti. Roma orduları başkumandanı Aetius, bundan böyle Theodosios'un, antlaşma şartlarına riayet edeceğini garantilemek üzere kendi oğlu Karpilio'yu, Hun sarayına rehine olarak göndermişti. Bu sefer sonunda, Tuna boyundaki kaleler Hun idaresine geçmiş, daha geri hatlardaki tahkimat yıktırılmış, Balkanlar'da Hunlara karşı durabilecek mukavemet yuvaları kaldırılmıştı.

445'te Bleda'nın ölümü üzerine tek başına Hun imparatoru olan Attila, iktidarının şahikasına yükselmekte idi. Batı Asya ile Orta Avrupa'ya hakimdi. Her iki Roma'nın durumları meydanda idi. Attila'ya karşı koyabilecek bir kuvvetin kalmayışı, bir psikolojik belirti olarak, "savaş tanrısı Ares'in" kılıcını, Attila'nın ellerine verdi. Priskos'a göre, uzun zamandan beri kayıp olan bu kutlu kılıç, bir Hun çobanı tarafından bulunarak Attila'ya getirilmişti. Artık dünyanın fethi yakındı, zira Ares'in kılıcı vasıtası ile, yeryüzüne hükmetme yetkisinin, Tanrı tarafından Attila'ya tevdi edildiğine inanılıyordu.

Bu duruma ilaveten, Bizans'ın kaçakları geri vermekten çekinmesi, yıllık vergiyi ödemede isteksizliği, 2. Balkan seferinin açılmasına sebep oldu (447). Attila'nın idaresi altında birkaç noktadan Tuna'yı geçen Hun ordusu, iki koldan ilerleyerek kaleleri, Sardika (Sofya), Philippopolis (Filibe), Markianopolis (Preslav), Arkadiopolis (Lüleburgaz) müstahkem mevki ve şehirlerini zapt ede ede ve Tesalya'da Termopil'e kadar geniş bir daire çizdikten sonra, Bizans başkentini kuşatmak üzere Athyra'ya (Büyük Çekmece) ulaştı. Orada, barış yapmak için Theodosios'un süratle gönderdiği magister ve patricius Anatolios, Attila tarafından kabul edildi ve anlaşmaya varıldı (Anatolios Barışı). Buna göre, Tuna'nın güneyinde beş günlük mesafedeki yerler askerden arındırılacak, buralardaki pazarlar yerine, artık bir Hun sınır şehri haline gelen Naissus'da (Niş) ortak pazar kurulacak, Bizans, harp tazminatı olarak 6000 libre altın ödeyecekti. Ayrıca, yıllık vergi, üç katına (2100 libre altın veya yaklaşık 150.000 solidus) çıkarılmıştı.

Bizans bakımından en ağır şart, yıllık vergi idi. Her sene bu kadar altın tedarik edilmesi, imparatorluğun takatini aşıyordu. Şaşırıldığı anlaşılan Theodosios, sarayındaki ileri gelenlerin de tavsiyesi ile, garip bir kurtuluş yolu buldu: Bir suikast ile Attila'yı ortadan kaldırmayı planladı. Başında Edekon (umumiyetle kabul edildiğine göre, Skir Germenlerinin şefi; fakat A. Vambery'ye göre Türk olup, adın aslı Edikkün'dür) ve Orestes'in (Pannonia'lı bir Romalı) bulunduğu Hun elçilik heyeti ile birlikte, Bizans başkentinden Attila'nın devlet merkezine, yani Orta Macaristan'a doğru yola çıkan, tanınmış hukuk bilgini Maximinos başkanlığındaki heyette; seyahat notları, başta Attila ve çağrı olmak üzere 5. asır Avrupa Türk tarihini ayrıntılı şekilde öğrenmemize yardım eden, kâtip Priskos da bulunuyordu. Suikastı gerçekleştirmekle vazifeli Bigila'nın da katıldığı heyet, 448 yılı yazında, Hun başkentine (yeri belirlenememiştir) geldiğinde, durumdan Edekon vasıtası ile haberdar olan Attila, yaptığı alenî sorguda, Bigila'ya maksat ve faaliyetlerini itiraf ettirdi. Bizanslıların hiçbirine dokunmadı, fakat Theodosios'a hitaben yazdığı şu mesajı, hususî elçi ile imparatora yolladı:

"Theodosios, Attila gibi, asîl bir babanın oğludur. Attila, babası Muncuk'tan aldığı

asaleti muhafaza etmiş, fakat Theodosios, Attila'nın haraçgüzarı olmakla köle durumuna düşmüştür. Theodosios, kölelik haysiyetini de koruyamamıştır, çünkü efendisi olan Attila'nın canına kıymak istemiştir".

Attila'yı teskin etmek üzere, Bizans' tan, derhal, yukarıda adı geçen Anatolios ile magister ve kançılar Nomos başkanlığında, ikinci bir heyet yola çıkarıldı. Bu elçiler, Hun başkentinde Attila'yı, tahminler hilafına, sakin ve yumuşak buldular. Zira, Hun dış siyaseti değişmekte idi: İmparator Theodosios'un şahsında, Bizans'ı tamamen kendi iradesine bağlı kabul eden Attila, artık Batı Roma'ya yönelme zamanının yaklaştığı kanaatine varmış bulunuyordu. Batı Roma'ya esasen son mühim askerî destek, 439 yılında yapılmış, ondan sonra yardımlar tedricen kesilmişti. Batı Roma, Hun devletine yıllık vergisini muntazaman ödemekle beraber, gelişen yeni durumun farkında olan başkumandan Aetius, muhtemel bir Hun-Roma çatışmasına hazırlanmakta idi:

"Barbar"larla münasebetlerini düzeltmiş, onlardan aldığı ücretli askerlerle, Türk usulünde, çoğu, süvari birliklerinden kurulu ordular teşkiline girişmiş, Hunlar'a bağlı bazı kavimlerle gizli temaslar aramağa başlamıştı. Buna karşılık Attila da, 443 yıllarında tekrar alevlenen ve Galya'dan İspanya'ya da sıçrayan köylü isyanları ile yakından ilgileniyor, Roma'ya karşı Vandallarla işbirliği imkânlarını araştırıyordu. O da, şüphesiz, Roma imparatorluğu ve "barbar"lardan meydana gelen bütün bir Batı dünyası ile hesaplaşacağı için, işin ehemmiyet ve nezaketini takdir etmekte idi. 448'lerden itibaren iki yıl kadar süren Hun siyasî ve askerî hazırlığı tamamlanınca, Attila, ilk diplomatik taarruzunu Roma'ya yöneltti. İmparator Valentinianus III'ün kızkardeşi olup, vaktiyle, evlenmek arzusu ile Attila'ya nişan yüzüğü gönderen ve 425'ten beri imparator hukukunu haiz olduğunu belirlemek üzere "Augusta" unvanı ile anılan, delişmen tabiatlı Honoria'yı zevceliğe kabul ettiğini bildiren Attila, çeyiz olarak, imparatorluğun, Honoria'nın hissesine düşen yarısını veya "Augusta"nın kocası sıfatı ile Roma imparatorluğunun idaresine iştirak hakkını istedi. Önce oyalama yolunu tutan Valentinianus ile Aetius'un, teklifi nihayet açıkça reddetmeleri, büyük Hun seferini, meşru duruma soktu. Ren kıyılarındaki Ripuar Frankları ve Vizigotlarla ilgili bir iki anlaşmazlık da savaş havasını olgunlaştırdı.

451 başlarında, Orta Macaristan'dan batıya harekete geçen Hun kuvvetlerinin mevcudu, 80-100 bini Türk, bir o kadarı da yardımcı Germen ve İslav olmak üzere 200 bin kişi civarında idi. Hun orduları, Mart ayı ortalarına doğru Ren nehrini üç noktadan aşarak Galya'ya girdiği sırada, İtalya'dan yola çıktıktan sonra, Hun düşmanı "barbar"ların sağladığı takviyelerle, sayısı yine 200 bine yükselen Aetius kumandasındaki Roma ordusu, Galya'da kuzeye doğru hızla ilerliyor; Hun orduları, Mettis'i (Metz) (7 Nisan) ve Durocortorum'u (Rheims) zaptederek, Paris yakınındaki Aurelianum (Orleans) şehrine ulaştığı zaman, Aetius da oraya yetişmiş bulunuyordu. Fakat karşılaşma, Attila'nın Türk taktiğine daha uygun gördüğü, Katalaunum'da (veya Campus Mauriacus sahası, Troyes şehrinin batısında Champagne ovasına doğru) oldu (20 Haziran 451). Batı dünyasının iki yarısının birbiri üzerine yüklendiği, nihayet 24 saat süren ve iki tarafın çok ağır kayıplar verdiği (Jordanes'e göre 165 bin ölü) muhakkak olan bu büyük savaşta kimin galip geldiği, hâlâ münakaşa edilmektedir. Avrupalı tarihçiler, ta A. Thierry'den beri (1856), Attila'nın yenildiğini söylerler ve buna, Roma kuvvetlerinin imha edilmeden Hunların çekildiğini delil gösterirler. Ancak son araştırmalar, meseleye biraz daha ışık tutmuş görünmektedir: Anlaşılmıştır ki, savaş gününün akşamı, Roma ordusu dağılmış, birlikleri arasında irtibatı kaybeden başkumandan Aetius bile, yanlışlıkla düştüğü Hun kıtaları arasından güçlkle kurtulmuş, ertesi gün erken saatlerde, Roma'ya bağlı Batı Got ordusu, savaşta ölen kral Theodorikh'in oğlu Thorismund idaresinde muharebe meydanından uzaklaşmış, ağır kayıplara uğrayan Frank kuvvetleri de onları takip etmişti. Ayrıca, bu savaşta

Attila'nın, gayesine ulaştığı da aşikârdı. Batıyı hakimiyetine alabilmek için, Roma İmparatorluğunun insan ve asker deposu durumunda olan Galya barbarlarını saf dışı etmek isteği ile önce Galya'ya yürümüştü olan Attila, Roma'nın bu tabii müttefiklerinin savaş gücünü kırarak, Roma'yı desteksiz bırakmağa muvaffak olmuştu. Ünlü Aetius'un, Roma'da gözden düşmesi, bunun neticesi idi. Ordularını Galya ortasından, oldukça sağlam ve disiplin içinde, 20 gün kadar bir zamanda kendi başkenti bölgesine getirebilen Attila, kudret ve "korkunçluğunu" muhafaza ettiğine göre, Campus Mauriakus'ta, Batı İmparatorluğunun ne kazandığı, o sırada Roma'da sık sık sorulan suallerdendi. Nitekim, daha bir yıl geçmeden Attila, İtalya seferine başladığı zaman, Roma'nın Hunlara karşı çıkaracak kuvveti kalmamıştı. Hadiselere çağdaş Prosper Tiro'nun (Papa Leo I'in kâtibi) kaydettiğine göre Aetius, mukavemet imkânsızlığı dolayısıyla, İmparator Valentinianus'un, İtalya'dan ayrılmasını tavsiye etmekte idi.

Attila, 452 baharında, çekirdeğini süvari kuvvetlerin teşkil ettiği 100 bin kişilik ordusunu, Julia Alpleri'nden geçirerek bugünkü Venedik düzlüğüne indirdi. Oradaki meşhur Aquileia kalesini zaptettikten sonra, Po ovasına girdi. Aemilia bölgesini işgale başlayıp, Roma imparatorluğunun o zamanki başkenti Ravenna'yı tehdit etmesi, meselenin nihayete erdirilmesine kâfi geldi. Roma sarayı, endişeli; halk, telaşlı; Senato, ne olursa olsun, barış yapmak kararında idi. Kilise de bu arzuya katıldı. Süratle bir heyet hazırlandı. Hitabeti ile meşhur Papa Leo 1 ("Büyük Leo") başkanlığında konsül G. Avianus ve eski "praefecture" Trygetius'dan kurulu bu heyet, Mincio ırmağının Po nehrine döküldüğü düzlükte ordugâhını kurmuş olan Attila tarafından kabul edildi (452 Temmuz ortası). Papa, imparator ve bütün Hristiyan dünyası adına, büyük Türk başbuğundan, Roma'yı esirgemesini rica etti. Beş yıl kadar önce, kahir bir kuvvetle Çekmece'ye kadar geldiği halde, nasıl İstanbul'u tahrip etmekten kaçınmış ise, Papa'nın ağzından Roma'nın teslim olduğunu öğrendikten sonra, bu eski medeniyet merkezini korumayı da vazife sayan Attila, muzaffer ordusu ile başkentine dönerken, şüphesiz, tıpkı Bizans gibi, Batı Roma İmparatorluğunun da kendi iradesine bağlandığı kanaatinde idi. Priskos'un, 448'de Hun başkentinde Batı Roma elçisi Romulus'dan duyarak belirttiği üzere, şimdi sıra Ortadoğu'daki Sasanîlerde idi. Oranın da himayeye alınması ile "dünya hakimiyeti" gerçekleşecekti. Fakat bu, Attila'ya nasip olmadı. İtalya seferinden dönüşte, rivayete göre, zifaf gecesinde, herhangi bir iç kanama neticesi ağzından, burnundan kan boşanmak suretiyle öldü (453). Yaşı 60 civarında idi.

Attila, milletlerin hafızalarında ölümsüzlüğe ulaşmış, tarihin nadir simalarından biridir. Hatırası etrafında İtalya'da, Galya'da, Germen memleketlerinde, Britanya'da, İskandinavya'da ve bütün Orta Avrupa'da, asırlarca ağızdan ağıza dolaşan efsaneler türemiş, romancılara, ressamalara, heykeltıraşlara konu olmuş, hakkında en çok kitap yazılan şahsiyetlerden biri durumuna yükselmiş, tiyatro yazarlarına, kompozitörlere ilham vermiş, adına bir düzineye yakın opera bestelenmiştir. Son yarım asırda yapılan tarafsız tarih araştırmaları, onun, Hristiyan Orta-çağının taassup kokulu uydurmaları ile ilgisi bulunmadığını; Nibelungen destanları başta olmak üzere, çağdaşı kayıtların, onu, iyilik sever, babacan, çok yüksek vasıfta bir hükümdar olarak tanıdığını ortaya koymuştur.

Attila'nın ölümünden sonra, hatunu Arıgkan'dan doğan üç oğlu; sırasıyla İlek, Dengizik, İrnek, babalarının yerini tutamadılar. İmparator olan İlek, ayaklanan Germen kavimleri ile yaptığı Nedao (Avusturya'da) savaşında hayatını kaybetti (454). Çok cesur, fakat siyasî zekâdan mahrum Dengizik, imparatorluk birliğini yeniden kurmak için, neticesiz mücadeleler içinde çırpına çırpına, nihayet bir Bizanslı'nın kılıcı ile can verdi (469). İrnek ise, büyük kardeşlerinin ölümünden sonra, artık Orta

Avrupa'da tutunmanın zorluğunu anlayarak, savaşlarda yorgun düşen Hunların büyük kısmı ile Karadeniz'in batı kıyılarına döndü.

İrnek idaresindeki Hunların, önce Güney Rusya düzlüklerinde görünen, sonra Balkanlar'da ve Orta Avrupa'da birer devlet kuran Bulgarlar ile Macarların teşekkülünde büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. Tarihî kayıtlarda Bulgar-Türk devletinin hükümdar ailesi olan Dulo (Doulo) sülalesine mensup gösterilen İrnek, Macar geleneklerinde, Macar kabilelerini, Tuna boyuna getirerek orada yerleştiren Arpad hanedanı tarafından, ata tanınmaktadır. 4. asırda Hunlara, Volga'dan batıya doğru rehberlik eden geyik motifli "Sihirli Geyik" efsanesinde de, Hunlarla Macarlar (Hunor-Moger) kardeş gösterilmiştir. Nihayet, Macaristan'da yaşamış olan Sekeller'in Hunların çocukları olduğu zannını uyandıran bir başbuğ Çaba Efsanesi vardır. Avrupa Hun kütlesi, yalnız bu Türk devlet ve topluluklarının oluşumuna ve kültür yönünden Batı Avrasya'sına sağlam bir zemin vermekle kalmamış, daha mühim olarak, Asya kıtasında yer darlığı, kıtlık yüzünden veya siyasî-askerî bir sebeple sıkıntıya düşen ve bu tedirginlikten kurtulmak için huzurlu, rahat, hür, yeni iklimler arayan Türk kütlelerine, Batı yönünün açıcısı olmuştur. Aynı zamanda, yol üzerindeki İndo-İranî ve Germen gruplarını (Alanlar, Sarmatlar, Gotlar vb.) ileriye, uzaklara iterek veya kısmen kendi içinde eriterek temizlemek suretiyle, bu yolu, sonraki 900 yıl müddetle Türk göçlerinin hizmetine hazırlamıştır. Bu noktanın bilhassa belirtildiği batı araştırmalarında, Hunlar üzerinde Avrupa'nın çeşitli kültürel tesirleri konusunda düşülen aşırılık da dikkatten kaçmamaktadır. Attila'nın sarayında, yabancı kökenden görevlilerin bulunduğu, bunların yüksek mevkiler işgal ettiği ve Türk, Got, Latin dillerinin aynı ölçülerde konuşulduğu doğrudur. Ancak, halkı Germen ve Latin olan Avrupa kıtasında tabîi sayılması gereken bu durumun, derin kültür tesirinden ziyade, Hun-Türk İmparatorluğunun niteliğinden doğduğunu kabul etmek, daha isabetli olur. Nitekim, Hun topluluğu ne dil, ne de hayat tarzı yönlerinden değişikliğe uğramış, siyasî iktidar sona erince de, oraları bırakıp Türk çevresine dönmek tercih edilmiştir. Buna karşılık, Hun hakimiyeti çağının, Avrupa'da şu derin etkileri olmuştur:

- "Kavimler göçü" yolu ile, bugünkü durumun temelini oluşturarak, etnik ;
- Savaşlar veya dostça münasebetler yolu ile edebî (Nibelungen Destanı, efsaneler vb.);
- Bozkır sanatı yolu ile estetik;
- Batı Roma İmparatorluğunun yıkılması (476; İtalya'nın ilk yabancı kralı Odovakar, Attila'nın sadık adamlarından Edekon'un oğlu idi) ve büyük istila hareketlerinin başlaması üzerine, çok mühim bir tarihî gelişme olarak, Roma- Germen gruplaşma eğiliminin uyanması yolu ile siyasî;
- Hatta köylünün ve güçsüzün korunmasına yönelik "şövalyelik" (dar manada, atlı savaşçılık) hayatının ve Roma imparatorluk kavramına karşı millî duyguların ortaya çıkışı bakımından sosyal;
- Avrupa ordularının Türk sistemine göre ıslahî hareketleri dolayısıyla askerî bakımlardan Türk kültür tesirleri, Batı'da hemen bütün Orta-çağlar boyunca devam etmiştir.

Aydınoğulları Beyliği

On dördüncü asır başında Aydın ve çevresinde kurulan Türk beyliği.

Germiyan ordusu subaşı Aydınolu Mübarizüddin Mehmed Bey kurmuştur.

Germiyanolu Birinci Yakub Bey tarafından, Aydın ve çevresini fethetmekle

görevlendirilen Mehmed Bey, öncelikle Sasa Beyin elindeki Tire, Ayasluğ (Selçuk) ve

Birgi'yi ele geçirdi. Bu çarpışmalar sırasında, Sasa Bey öldürüldü (1307). Bundan sonra Birgi'yi kendisine merkez seçerek beyliğini ilan eden Mehmed Bey, gaza hareketına devam etti. 1310'da Müslüman İzmir'i, 1328'de Gâvur İzmir'i ele geçirdi. Mehmed Bey, bundan sonra ortaçağ Müslüman-Türk geleneğine uyarak, ülkesinin idaresini, beş oğlu arasında pay etti. Kendisi, hükümdar sıfatı ile Birgi'de oturdu. Ayasluğ'da kurduğu tersane ile güçlü bir donanma meydana getirdi. İzmir valisi tayin ettiği oğlu Umur Bey, bu donanmayla Sakız, Ağrıboz, Bozcaada, Mora ve Rumeli kıyılarına akınlar düzenledi. (Bkz. Türk Denizciliği)

Aydinoğlu Mehmed Beyin 1334'te bir av sırasında attan düşerek hastalanması ve ölümü üzerine, yerine, kardeşlerinin de ittifakıyla Gazi Umur Bey geçti. Umur Bey, 14 yıllık beyliğinde, devlet merkezi Birgi'de ancak üç gün oturabilmiş, bütün saltanatı savaşlarla geçmiştir. Umur Beyin devri, Aydınoğullarının en parlak devri olmuştur. Saruhanoğlu Süleyman Beyle beraber giriştiği Yunanistan ve Mora seferlerinden, pek çok esir ve ganimetlerle döndü (1335).

Bizans şehri olan Alaşehir (Philadelphia), yarım asra yakın zaman, Türk taarruzlarına karşı koymuştu. Zor durumda kaldıklarında, kaleyi kuşatanlara cizye ve haraç veriyorlardı. Bu şehri almayı muhakkak arzu eden Umur Bey, 1335 yılında, yaralı olmasına rağmen şehri kuşattı ve kısa sürede fethetti. Bizans İmparatoru ile dostça geçinen Umur Bey, adalardaki isyanların bastırılmasında imparatora yardım etti. Nitekim, 1336 yılında Bizans İmparatoru, Umur Beyle bir dostluk antlaşması yaparak, Sakız Adasını Aydınoğullarına bıraktı. Bizans'la olan anlaşmasına sadık kalan Umur Bey de, onlara, gerektiğinde yardımda bulundu.

Gazi Umur Bey, 1338-1339 yıllarında, yanında kardeşi Hızır Bey de olduğu halde, Adalar denizi ve Yunanistan'a seferler düzenledi. Daha sonra Karadeniz'e geçerek, Kili ve Eflak seferlerini gerçekleştirdi (1340). Umur Bey, bu son sefere üç yüz gemi ile çıktı. Güçlü bir donanmaya sahip olduğundan, Girit ve Kıbrıs üzerine olan akınlarını yoğunlaştırdı ve muvaffakiyetleri her tarafa yayıldı.

Özellikle bu seferler sonunda, Latinlerin yakın doğudaki çıkarları tamamen yok olduğundan, Papa, Aydınoğulları üzerine yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesini teşvik etti. Bu defa 1344-45 yıllarında Kıbrıs, Cenova, Venedik ve Rodos gemilerinden teşekkül etmiş olan Haçlı donanması, ansızın ve büyük bir baskınla sahil İzmir'i aldı. Ancak Haçlılar, yukarı İzmir'i elinde tutan Umur Beyin, şiddetli ve devamlı taarruzlarıyla karşılaştıklarından, kesin neticeye ulaşamadılar. Sonunda antlaşma yapmağa karar verdiler. Fakat, bazı müttefiklerin antlaşmaya yanaşmaması üzerine, Papa, bu antlaşmayı onaylamadı. Antlaşmayla bir sonuca varamayacağını bilen Umur Bey, Sahil İzmir'ini almak için bütün gücüyle silaha sarıldı ve burayı var kuvvetiyle kuşattı ve bu esnada ön saflarda kahramanca dövüşürken şehid düştü. Manevi güçleri sarsılan Aydınoğulları, İzmir üzerine yapılan bu kurtarma teşebbüsünden sonuç alamadılar.

Gazi Umur Beyin şehid düşmesinden sonra, yerine büyük kardeşi Hızır Bey geçti. Hızır Bey, Umur Beyin yerini dolduracak bir kimse olmadığından, Haçlılara karşı mukavemet gösteremedi ve ağır şartlarla, bir antlaşma imzaladı (1348). Bu antlaşma Aydınoğullarının faaliyetlerini durdurmuş ve beyliğin çökmesine sebep olmuştur. Hızır Bey, devlet merkezini Selçuk'a nakletti ve kendisinden sonra başa geçen kardeşi İsa Bey de burada saltanat sürdü.

İsa Bey zamanında, Osmanlıların Anadolu birliğini kurma ve genişleme siyasetine, Aydınoğulları karşı çıkmışlardır. Bu sebeple, 1389'da, Kosova Savaşı'nda Birinci Murad Han'ın şehid olmasından faydalanmak istemişlerdir. Karamanlılar başta olmak üzere, diğer bazı beyliklerle ittifak yapmışlar, Osmanlıların aleyhinde bulunmuşlardır. Fakat, yeni padişah Yıldırım Bayezid, Rumeli işini yoluna koyduktan

sonra, ilk iş olarak Anadolu yakasından tehlikeleri ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bayezid, Alaşehir'i almış, Aydın taraflarına inmiş, mukavemet görmeksizin Aydineli'ni almış ve İsa Bey teslim olmuştur. Yıldırım Bayezid de İsa Beyin karşı koymadan ülkesini teslim etmesine mükafat olarak, kendisini İzmir ve civarının müstakil emiri tanımış ve İsa Beyin kızı Hafsa Hatun ile evlenerek, aradaki bağı kuvvetlendirmiştir. Yıldırım Bayezid, bir müddet sonra İsa Beyi İznik'te ikamete mecbur etmiş, böylece Aydınoğulları Beyliğini kesin olarak Osmanlılara bağlamıştır.

Ankara Savaşı'nda (1402), Yıldırım Bayezid'in Timur'a mağlup ve esir düşmesinden sonra Aydınoğulları Beyliği, tekrar canlandı. Ancak, bu sırada İsa Bey ölmüştü. Bu itibarla Aydınoğullarının başına Timur Hanın emriyle, oğlu Musa Bey geçti. Ertesi yıl Musa Beyin vefatı üzerine, yerine İkinci Umur Bey geçti (1403). Fakat, Aydınoğlu İbrahim Bahadır Beyin oğlu ve İzmir Valisi Cüneyd Bey, buna karşı çıkarak, saltanat iddiasında bulundu. İkinci Umur Beyin üzerine yürüyerek Ayasluğ'u zabteden Cüneyd Bey, Umur'un 1405'te ölümüyle de, Aydınoğulları topraklarına tek başına, 1425'e kadar bazı fasılalarla hakim oldu. Cüneyd Bey, yerini sağlamlaştırmak için, Osmanlıları arasındaki taht kavgalarına (Bkz. Fetret Devri) karışıp, her defasında şehzadelerden birini tutarak, zaman zaman kendisine müttefik bulmak ve mevcut ittifaklara katılmak yolunu tuttu. Birçok kereler başarısızlığa uğramasına rağmen, kendini bağışlatmayı bildi. Her seferinde, yeni vazifeler almaya muvaffak oldu. İkinci Murad Han zamanında rahat durmayan Cüneyd Bey, sıkışınca Sisam adası karşısındaki İpsili kalesine sığındı. Ancak, Karamanlılardan umduğu yardımı göremeyince, teslim oldu ve öldürüldü. Böylece, Aydınoğulları toprakları, tamamıyla Osmanlıların hakimiyeti altına girdi (1425).

Aydınoğulları, hakimiyetleri altında bulunan Birgi, Tire, Aydın ve Selçuk'u cami, medrese, han ve hamam gibi eserlerle süslemişlerdir. Aydınoğulları mimarisinde, Anadolu Selçuklu sanatının etkisi görülmektedir. Aydınoğulları beyliğinin en önemli eseri, Selçuk'taki İsa Bey Camiidir. Mimar Ali bin Dımışki'nin inşa ettiği cami, Şam'daki Ümeyye Camiinin temel özelliklerini taşıdığı gibi, yenilikler de bulunmaktadır. Diğer önemli eserler, Birgi'de Aydınoğlu Mehmed Bey Camii (Ulu Cami) ve türbesi, Karahasan Camii, Sultanşah türbesidir.

Aydınoğulları, kültür bakımından da büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Tezkiretü'l-Evliya, Araisü'l-Mecalis adlı Peygamberler tarihi, Süheyl ü Nevbahar ile Hüsrev ü Şirin tercümesi gibi pek çok dil yadigârı, ilme değer veren Aydınoğulları sayesinde yazılmış ve bunlardan bazıları günümüze kadar gelmiştir.

Aydınoğulları, Latinlerle yaptıkları ticaret dolayısıyla yabancı sikke kullandıkları gibi, İslami sikkeleri de vardır. Bundan başka, Birinci Umur Beyin bakır sikkeleri ile İsa ve oğlu Musa beylerin ve Cüneyd Beyin gümüş sikkeleri bulunmaktadır. Aydınoğulları beyliğinin devlet teşkilatı, diğer Anadolu beyliklerine benzemektedir.

Babürlüler (Babür İmparatorluğu, Gürgâniyye Devleti)

Hindistan'da kurulan Müslüman Türk devletlerinden.

Timur'un beşinci batından torunu Babür tarafından, 1526'da kurulmuştur. 1483'te Fergana'nın başkenti Ardician'da dünyaya gelen Babür, 1494'te babası Ömer Şeyh Mirza'nın ölümü üzerine, Fergana hükümdarı oldu. Fakat Babür, Özbeklerin büyüyen kuvvetleri karşısında, kendisi için orada sağlam bir yer elde etmenin mümkün olamayacağını anlamıştı. Bundan dolayı, 1504'te Kâbil'i, daha sonra Kandehar'ı alarak orada yerleşti. 1508 Eylülünde ilk defa Hindistan'a akın yaptı. Üç ay süren bu

akında, ülkeyi tanıdı ve pek çok ganimet elde etti. Kasım 1519'da Hayber'i geçerek Hindistan'a girdi. Peşaver yakınlarına geldi. Beş defa Pencap'a sefer yaptı. Bu seferler neticesinde, Kuzey Hindistan'ı fethetti. Kasım 1525'te, Hindistan'ı fethetmek üzere Kâbil'den hareket etti. 21 Mayıs 1526'da, Panipüt Meydan Muharebesinde, İbrahim Ludi'nin büyük ordusunu yok etti. Böylece Hindistan Türk İmparatorluğu tacı, Babür'e geçmiş oldu. Aralık 1526'da, dünyanın en büyük şehirleri arasında olan Delhi, Agra ve Hanpur fethedildi. Babür, Agra'yı başkent yaptı.

Babür Şah, 1527'de Hinduların üzerine yürümek niyeti ile Agra'dan hareket etti. Ludilerin Racistan'daki kontrollerini kaybetmeleri üzerine müstakil hale gelen Hindular, hükümdarları Rana Senka'nın etrafında toplanarak, 100.000 kişilik bir ordu ve birkaç yüz fille yeni Hindistan fatihinin üzerine yürümeye başlamışlardı. Bu, çok kritik tarihi bir andı. Babür'ün harbi kaybetmesi demek, Ganj Vadisinin Hinduların eline düşmesi, netice itibariyle beş asırlık Müslüman-Türk hakimiyetinin Hind kıtasında son bulması demektir. Babür, 13.500 kişilik pek seçkin bir Türkistan atlı birliği ile düşman üzerine yürüdü. Yanında Osmanlı Türklerinden Mustafa Rumi'nin kumanda ettiği bir topçu birliği de vardı. Hindularda top ve tüfek yoktu. Ateşli silahlar ve Türk atlısının üstün savaş kabiliyeti, Babür'e parlak bir zafer kazandırdı. Düşman tamamen imha edildi. Bu zafer, Müslüman-Türklerin Panipüt'ten daha büyük bir zaferiydi. Biyana civarında geçen bu meydan muharebesi, Babür'e "Gazi" unvanını kazandırdı.

Babür Şah zamanında ülkenin sınırları, güneyde Vindiya Dağlarından, kuzeyde Amu Derya'ya (Ceyhun) kadar uzandı. 25 Aralık 1530 yılında, Agra'da vefat eden Babür Şahın yerine, 22 yaşındaki büyük oğlu Hümayun Mirza geçti.

1508'de Kabil'de dünyaya gelen Nasireddin Hümayun Şah, saltanatının ilk zamanlarında, kardeşi Kamran Mirza ile uğraşmak zorunda kaldı. Zamanında asıl tehlike, Şir Han Sur'dan geldi. Hümayun, 1540 yılında başkent Agra'yı terk etmek mecburiyetinde kaldı. Böylece 15 yıl için, taht Surilerde kaldı. Hümayun'un elinde Afganistan, Sind, Kuzey Pencap, Keşmir ve Belucistan kaldı. 1543'te Hümayun, Kuzey Pencap, Sind ve Belucistan'ı da Surilere bırakmak zorunda kaldı. Kendisi, Şah Tahmasb Safevi'ye sığındı ve 1553 Ocak ayına kadar orada misafir edildi. Daha sonra Eylül 1554'te, Safevi Şahının desteği ile, kardeşi Kamran Mirza'dan Kandehar'ı alarak, baba mirasını toplamaya başladı. Aynı senede kardeşini Kâbil'den uzaklaştırarak Afganistan'a sahip oldu. Daha sonra Bedaşan'ı da aldı. 1555 Şubatında, Hindistan'ın tekrar fethine girişti ve büyük Pencap havalisine hakim oldu. Timuroğullarının ve babasının Hindistan'da büyük prestijleri olduğu için, çok iyi karşılandı. Surilerle 22 Haziran 1555'te yapılan Maçivara Meydan Savaşının kazanılması, Hind kapılarının tamamen açılmasını sağladı. Bu zafer, Babür Devletinin ikinci kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir.

28 Ocak 1556'da vefat eden Hümayun, yumuşak bir huya sahipti. Düşmanları tehlikeli rakipler olsa bile, her zaman affetme alçak gönüllülüğünü göstermiştir. Kardeşi Kamran Mirza sık sık isyan etmesine rağmen, onu her zaman affetmiştir. Hümayun, ülkesinin imarına önem vererek, İslami karakterde birçok binalar yaptırmıştı. Ölümü, o sırada Hindistan'da bulunan büyük Türk denizcisi Seydi Ali Reis'in tavsiyesine uyularak, oğlu Ekber'in tahta çıkışına kadar gizli tutuldu. Hümayun, Delhi'de defnedildi. Hanımı Hamide Banu, onun için, bugün bile sanat yönünden herkesin ilgisini çeken muazzam bir türbe yaptırdı.

Hümayun'dan sonra devlet idaresi, oğlu Celaleddin Ekber'in eline geçti. Ekber zamanında Babür İmparatorluğu, sayılı dünya devletleri arasına girdi.

Şubat 1556'da tahta çıkan Ekber'in ilk senelerinde devletin idaresi, babasının yardımcısı Bayram Hanın elinde kaldı. Ekber'in atalığı olan Bayram Han, Ekber

tarafından Han-ı Hanan yani başvezirlik makamına yükseltildi. Devletin idare edilmesinde, Bayram Hanın çok emeği geçti.

Ekim 1556'da saltanat değişikliğinden faydalanmak isteyen Surlularla Panipüt'te yapılan savaşı, Babürlüler kazandı. Müteakiben Malva, bağımsız Racput devletleri, Gucerat ve Handeş ele geçirildi. Bengal, bir defa daha Delhi'nin idaresi altına girdi. Bir çok istilacılar için Hindistan'a geçit veren kuzeybatı hududu, Kâbil ve Kandeher'in ele geçirilmesi ile emniyet altına alındı. Bununla beraber, Kandeher şehrinin alınması, İran ile uzun bir süre çekişme sebebi oldu. Diplomatik seviyede en çok Safeviler ile dostluklar kuruldu. Özbek hükümdarı Abdullah Han ile kendi topraklarını, hudutlarını tayin için bir anlaşma yapıldı. Hind Okyanusunda bulunan Portekizlilerden gelen müşterek tehlike karşısında, Osmanlılar ile de temaslar yapıldı. Fakat, Delhi ile İstanbul arasındaki çok uzun mesafe, büyük bir Sünnî ittifakının doğmasını engelledi. Diğer taraftan Ekber Şah, "Din-i İlahî" adı ile derleme bir din kurmaya çalışıyordu. Bu din sayesinde, bütün tebaası üzerinde manevî ve ruhanî hükümdarlığını tesis etmek arzusundaydı. Ancak Mecusi, Brehmen ve Hristiyanlara hürriyet tanırken, Müslümanlara zulüm ve işkence ederdi. Ekber'in din düşmanlığını, zamanının büyük din alimlerinden ve Hindistan'ın Serhend şehrinde yaşamış olan İmam-ı Rabbani Ahmed Faruki Serhendi hazretleri, Mektubat adlı eserinde uzun anlatmaktadır. Ekber, saltanatında, bir taraftan sınırlarını genişletirken, diğer taraftan da askerî ve idarî sahalarda faaliyette bulundu. İlk olarak damgalama usulünü getirdi. Ülkedeki topraklar, olduğu gibi hükümdara bağlı devlet toprağı haline getirildi. Ordu subaylarına ve memurlara derece verildi. Arazi gelirlerini kontrol etmek için, "Kurubi" adı verilen tahsildarlar teşkilatı kuruldu.

1603 yılında şiddetli bir dizanteri hastalığına yakalanan Ekber, bütün tedavilere rağmen iyileşemeyerek çok geçmeden öldü. Cesedi, o zamanlar Behiştabad, daha sonra İskender adı verilen bahçeye gömüldü. Sonradan, halefleri tarafından, üzerine büyük bir türbe yapıldı.

Ekber'in yerine, ölümünden önce tayin ettiği Selim adlı oğlu, Muhammed Cihangir Şah adıyla tahta geçti. 35 yaşında olan Cihangir, saltanat değişikliğinden faydalanarak başkaldıranların Delhi'ye bağlanması için çalıştı. Onun en büyük icraatı ve hizmeti, babasının İslam âlimlerine karşı yürüttüğü baskıyı kaldırmasıdır. Ayrıca, ağır ve ezici cezalara son verdi. Vergi toplanmasındaki bozuklukları gidererek, vergi gelirlerinin daha sıhhatli bir şekilde devlet hazinesine girmesi için tedbirler aldırdı. Bu hizmetlerinin yanında, Avrupalılara Hindistan'a ticaret tesisleri kurma izni, ilk defa bunun zamanında verildi. Böylece İngilizlerin Hindistan'a sızmalarına zemin hazırlanmış oldu. Cihangir, Ekim 1627'de Keşmir'den Lahor'a giderken yolda vefat etti. Cihangir'in cesedi, dinî merasimden sonra, Lahor civarında Şah Dara'da toprağa verildi.

Cihangir Şahın, devlet adamlığı yanında edebî cephesi de büyüktür. Tüzük-i Cihangirî adıyla yazdığı eseri, çok kıymetlidir.

Cihangir'in yerine oğlu Şah Cihan, Şehabeddin unvanı ile tahta geçti. Devrinde, Hindistan'da ileri gelen Müslüman devletleri ile mücadele etti. Bunların başında Nizamşahiler gelmekte idi. 1630'da harekete geçen Babürlüler, Nizamşahları, Devletâbad'a kadar sürdüler. Bu arada Darur şehri ele geçirildi. Ertesi yıl Devletabad da alınıp Nizamşahlara büyük bir darbe vuruldu.

Cihan Şahı uğraştıran diğer bir mesele de o sırada Hindistan'da hatırı sayılır bir devlet olan Adilşahlardır. Uzun mücadelelerden sonra Şah Cihan'ın üstünlüğünün tanınması şartı ile aralarında anlaşma sağlandı.

Orta Hindistan'ın diğer üçüncü güçlü devleti, Kutubşahlar idi. Bunlar Şiiliği benimsediklerinden, Sünnî olmaları için Şah Cihan tarafından bir ferman yollanmıştır.

Ayrıca Şah Cihan, Safeviler adına okunan hutbenin kendi adına okunmasını istedi. Şah Cihan, büyük bir orduyla Dekken'e gelince, Kutubşahlar korktular ve hutbede dört halifeyi ve Şah Cihan'ı zikrettikleri gibi, yıllık bir miktar vergi ödemeyi de kabul ettiler. Böylece, bu devletlerle olan meseleler, Babürlülerin lehine olarak halledildi. İran, Osmanlı ve Avrupa devletleri ile münasebet kuruldu. Bu sırada Portekizliler, Hugli'de koloni kurdular ve köle temini için Bengal'de insan avına giriştiler. Bunu haber alan Şah Cihan, 1632'de meseleye el atıp, Hugli yöresini zaptetti ve Portekizlileri sadece bir şehirde oturmaya mecbur etti.

Şah Cihan, 1652'de hastalanınca, oğulları arasında taht kavgası başladı. Evrengzib adındaki oğlu, kardeşlerine hakim olduktan sonra, babasını da tahtından indirerek, Temmuz 1658'de, Agra'da, sultanlığını ilan etti.

Evrengzib Alemgîr zamanında Gürganiye Devleti, eski haşmetli devrini yaşadı. Evrengzib, dinine bağlı olup, âlimleri severdi. Brehmenlerle ve Şîîlerle mücadele edip, Şîî sultanlıklarını ortadan kaldırdı. Büyük âlim İmam-ı Rabbanî hazretlerinin oğlu Muhammed Ma'sum Farukî ve onun oğlu Muhammed Seyfuddin hazretlerinden feyz aldı. 50 sene adaletle hüküm sürdü. Şeyh Nizam Muinüddin başkanlığındaki bir heyete, Hanefi mezhebi üzerine Fetava-i Hindiyeye adındaki çok kıymetli fetva kitabını hazırlattı.

Evrengzib, dış siyasete de önem verdi. Safevilerle olan dostluk devam ettirildi. Basra ve Arabistan'la mektuplaşmalar oldu. Mekke şerifine elçiler yollanarak, büyük maddi yardımda bulunuldu. Bu devrede, Osmanlı - Gürgâniyye münasebetleri de ileri safhada idi. Padişah İkinci Süleyman'ın, Hindistan elçiliği ile vazifelendirdiği Ahmed Ağa, 1690 yılında büyük bir merasimle karşılandı ve Anadolu'nun temsilcisi olarak kabul edildi. Batılı devletlerden İtalya, Fransa ve İngiltere ile de temaslarda bulundu. "Ebü'l-Muzaffer", "Muhyiddin Evrengzib", "Padişah" ve "Gazi" unvanlarına sahip olan Evrengzib, yakalandığı rahatsızlıktan kurtulamayarak Mart 1707'de vefat etti.

Gürgâniyye Devleti, Evrengzib'den sonra parlaklığını kaybetti. Devlet, halefleri zamanında uçuruma gittiği gibi, hükümdarlar da gelişen dış baskı neticesinde yıprandılar. Hindistan'daki diğer Türk devletleri için kaçınılmaz bir hastalık haline gelen Hindulaşma, bu tarihten itibaren Babürlüler için, içten çöküşü hazırlayan bir sebep oldu.

Babür Devletinde çökme alâmetleri, 18. yüzyılda hissedilmeye başlandı.

Evrengzib'den sonra tahta geçen Bahadır Şah, devlet işlerini düzene koyduktan sonra, Racput meselesini halletmek istedi. Fakat bu arada ayaklanan kardeşi ile mücadele etmek zorunda kaldı ve onu öldürttü. Bir müddet asilerle uğraşan Bahadır Şah, (1707-1712) tarihleri arasında hüküm sürdükten sonra, 1712'de Lahor'da vefat etti.

Bahadır Şah'ın yerine, Cihangir Şah'ın bir yıllık saltanatından sonra, Ferruh tahta çıktı. Bunun zamanında devlet iç mücadeleye sahne oldu ve büyük parçalanmalar görüldü. 1722'de Safevilerin yıkılması ile yeni bir birlik teşkil ederek tahta çıkan Nadir Şah, aslen Kalaçlara dayanan ve Afganlaşmış olan Gılzaylar üzerine yürüdü.

Gılzaylar yenilince, Hind sınırına sığındılar. Bu yüzden Nadir Şah, Babürlüleri birkaç defa ikaz etti. Ancak, Babürlülerin Gılzaylara ses çıkarmadığını görünce, 1738'de sefere çıkıp, önce Babürlülerin ata yurdu olan Kâbil'i daha sonra da Pencap ve Delhi'yi işgal etti. Ders vermek için Delhi'yi yakıp yıkan Nadir Şah, ele geçirilen Hind hazinelerini İran'a taşıdı.

Diğer taraftan Avrupa devletleri de, Babür Devletinin hakimiyetini zaafa uğratmak için büyük çaba sarf ettiler. Alemgir adlı Babürlü hükümdarı, veziri Gazieddin tarafından öldürülünce, tahta 1760 yılında İkinci Şah Alem geçti. Şah Alem, ilk olarak İngiliz himayesine giren Babürlü hükümdarı oldu. Bunun zamanında İngilizler,

hakimiyetlerini Bengal'den Orta Hindistan ve Racputana'ya kadar genişlettiler. 1764'te Badsar Savaşından sonra, Bihar hakimiyetinden vazgeçen Şah Alem, İngiliz karargâhına sığındı. İngilizlerin himayesinde, Allahabad'da hayatını sürdüren Şah Alem, o hayattan bıkararak Maratalarla birleşmek üzere şehri terk etti. Böylece Şah İkinci Alem, bir müddet bunların himayesinde yaşadı. Marataların önemli reislerinden olan Sindia, yavaş yavaş kendisine kuvvetli bir krallık meydana getirerek, Agra ve Delhi'yi ele geçirdi. Babürlülerin varisi olduğunu ilan etti. 1803'te Marataların güçlenmesini Hind politikasına uygun görmeyen İngilizler, Sindia'yı mağlup ettiler. Şah İkinci Alem, tekrar İngilizlerle karşı karşıya kaldı. Bu Avrupa devletinden bazı imtiyazlar koparmak istediye de, İngiliz komutanı, teklifleri her defasında geri çevirdi. Bununla beraber, Babürlü ailesinin geçimini sağlamak üzere bir miktar para verdiler. Gerçek idare ise İngiliz temsilcisi tarafından yürütülmekle beraber, Delhi'den tebliğ edilen emirlerin, hükümdar adına olmasına ses çıkarmadılar. Bir müddet sonra, İngiliz-Babür münasebetlerinde protokol kaldırıldı. İngiliz genel valisi, Şah İkinci Alem'e eş duruma getirildi. Hükümdarın adı, paralardan kaldırıldı.

1837'de Babürlülerin son hükümdarı tahta çıktı. Asıl adı Ebü'l Muzaffer Siraceddin Muhammed olan İkinci Bahadır Şah, bu tarihte, resmen sözde hükümdar ilan edildi. 1857'de büyük bir ayaklanmada bulunan İkinci Bahadır Şah, bu hareketi ile, para kestirmeye ve hutbe okutmaya muvaffak oldu. Ancak İngilizler, bu duruma şiddetle tepki gösterdiler. Bir İngiliz ordusu, Delhi'yi Babürlülerin elinden aldı. İngilizler, Delhi'de evleri, dükkânları basıp, malları, paraları yağma ettiler. Kadınları, çocukları dahi kılıçtan geçirdiler. İçecek su bile bulunmaz oldu. Hümayun Şahın türbesine sığınmış olan çok yaşlı şahı, çoluk-çocukları ile, elleri bağlı olarak, kale tarafına götürdüler. Patrik Hudson, yolda, şahın üç oğlunu soydurup, don ve gömlekle bırakıp, göğüslerine kurşun sıkarak şehid etti. Kanlarından içti. Cesetlerini kale kapısına astırdı. Bir gün sonra, başlarını İngiliz kumandanı Henri Bernard'a götürdü. Sonra, başları suda kaynatıp şaha ve zevcesine çorba olarak gönderdi. Çok aç olduklarından, hemen ağızlarına koydular, fakat çiğneyemediler, yutamadılar. Ne eti olduğunu bilmedikleri halde, çıkarıp toprağa bıraktılar. Hudson haini, "Niçin yemediniz? Çok güzel çorbadır. Oğullarınızın etinden yaptırdım!" dedi. Sonra, sultanı, zevcesini ve diğer yakınlarını, Rangon şehrine sürüp hapsettiler. Sultan, 1862'de zindanda vefat etti. Delhi'de 3000 Müslümanı kurşunlayarak, 27.000 kişiyi de keserek şehid ettiler. Ancak gece kaçanlar kurtulabildi. Hıristiyanlar, diğer şehirlerde ve köylerde de sayısız Müslümanı öldürdüler. Tarihî sanat eserlerini yıktılar. Eşi bulunmayan, kıymet biçilmeyen ziynet eşyalarını gemilere doldurup, Londra'ya götürdüler. Allâme (büyük alim) Fadl-ı Hak, 1861'de Andoman adasında, zindanda, İngilizler tarafından şehid edildi.

İkinci Bahadır Şahın ölümü ile, Babür Hanedanı, Hindistan'da tarih sahnesinden çekildi. İngilizler, siyasi iktidarı ele geçirip, hemen her yerde yaptıkları gibi, Hindistan'ı da bir isyanlar diyarı haline getirdiler. Değişik inanç ve kültürdeki insanları birbirine kışkırtarak, onların birlik ve düzenine imkân vermeyip, malî kaynakları kendi ülkelerine akıttılar. Ayrıca, Müslümanlar arasındaki yardımlaşmayı ve kardeşliği yıkmak için çeşitli entrikalar çevirdikleri gibi, ajanları vasıtasıyla "Kadiyânîlik" denilen bozuk bir mezhep ortaya çıkararak, Müslümanları doğru yoldan saptırmaya çalıştılar. Bu tarihten sonra İngilizler, Hindistan'a yerleşerek, Babür (Gürgâniyye) İmparatorluğunun tarih sahnesindeki yerini aldılar.

Babür Şahın kurduğu Timuroğulları veya Gürgâniyye Devletinin on yedi hükümdarı, kronolojik olarak, aşağıdadır.

Hükümdarın Adı / Tahta Geçişi

Babür Şah / 1526

Hümayun Şah / 1530
Ekber Şah / 1556
Selim Cihangir Şah / 1604
Şah Cihan / 1628
Evrengzib Alemgir / 1658
Şah-ı Alem Bahadır / 1706
Cihangir İskender / 1712
Ferruh / 1713
Refiudderecat / 1719
Şah Cihanı Sani / 1719
Muhammed Şah / 1719
Ahmed Bahadır Şah / 1747
Alemgir-i Sani Şah / 1753
Şah-ı Alem Sami Şah / 1759
Ekber Şah-ı Sani / 1806
Bahadır Şah-ı Sani / 1837

Balkarlar

Kuzey Kafkasya'daki Kabartay-Balkar Özerk Cumhuriyetinde yaşayan Türk boyu. Taulular (Dağlılar) veya Malkarlar diye de tanınırlar.

Balkarların menşei hakkında, değişik görüşler vardır. Bazı araştırmacılar, Balkar adının Bulgar'dan kaynaklandığını ileri sürmektedirler. Ekseri araştırmacılara göre ise uzun müddet göçebe bir hayat süren ve Karaçaylılarla birlikte yaşayan Balkarlar, adlarının, Kırım'dan göç ettikleri sırada kendilerine önderlik eden "Malkar" adında bir beyden geldiğine inanırlar. Menşelerinin, Hazar Türkleri'ne dayandığını ileri sürenler de vardır. Bunlara göre Balkarlar, 10 ve 11. yüzyıllara kadar bağımsız yaşamış, daha sonra Ruslar veya Osetler tarafından Kafkasya'ya sürülmüşlerdir.

Balkarlar, Altınordu ve Kırım hanlıklarının hakimiyeti altında kaldıktan sonra, 15. yüzyıl sonlarında, Kırım Hanlığıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girdiler. Balkarlar arasında, giderek İslamiyet yayıldı. Uzun müddet Osmanlı himayesinde huzur ve güven içinde yaşayan Balkarlar, 1827 senesinde Rus hakimiyetine girdiler. 1917 Ekim devriminden sonra, Karaçaylılarla birlikte Kuzey Kafkasya Bağımsız Cumhuriyeti içinde yer aldılar. Kızılıordu, 1921'de bu devlete son verince Balkarlar, Kabartay Bölgesine, Karaçaylar ise Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesine yerleştirildiler. İkinci Dünya Savaşı sırasında Balkarlar ve Karaçaylılar birleşerek Sovyet hükümetine karşı çete savaşları başlattılar. Savaş sonrasında, Almanlarla işbirliği yaptıkları için, Orta Asya'ya ve Sibiryaya sürüldüler. Yaşadıkları bölge olan Balkariye de, Gürcistan Sovyet Cumhuriyetine katıldı. 1957 senesinde çıkartılan bir kanunla, Balkarların büyük bir kısmı, Orta Asya'dan geri getirildiler. Kabartay Balkar Özerk Cumhuriyetine yerleştirildiler. Nüfusları 66.000 civarında olan Balkarlar, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin dağılışından beri, yeni sistem içinde hayatlarını sürdürmektedirler.

Balkarlar, Malkar til (Malkar dili) ve Tau til (Dağlı dili) olarak adlandırdıkları, Kıpçakça kökenli bir dil konuşurlar. Balkarca'nın, dilbilgisi bakımından Karaçayca ile ortak özellikleri vardır. 1926 senesine kadar İslam harflerini kullanan Balkarlar, daha sonra Latin alfabesini ve 1940'ta da Kiril alfabesini benimsediler. Gelişmiş bir yazılı edebiyatları olmamasına rağmen, zengin bir sözlü edebiyatları vardır.

Batı Hun İmparatorluğu

Milâttan sonraki ilk yüzyılda Hun İmparatorluğu Doğu ve Batı Hunları olmak üzere iki ayrı devlete bölündüler. Bunlara Güney ve Kuzey Hunları da denir.

Batı Hunları ile ilgili kaynaklar ve yorumlar çok çeşitlidir. Bazı kaynaklar Batı Hun İmparatorluğu ile Avrupa Hun İmparatorluğu'nu ayırmakta ve bunları iki ayrı devlet olarak kabul etmekte, bazıları ise Batı ve Avrupa Hun İmparatorluklarını birbirlerinin devamı sayarak tek devlet kabul etmektedir. Batı Hunlarının geldikleri yer konusunda da değişik görüşler ileri sürülmesine karşın, son yapılan araştırmalar bu Hunların Büyük Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Orta Asya'dan göç eden kavimler olduğunu kesinleştirmiştir. Batı Hunlarının Asya kökenli ve Büyük Hun Devleti'ni kuran kavimlerin torunları olduklarına artık kesin bir gözle bakılmaktadır. Bu konuda tarihsel, kültürel ve toplumsal bilgiler kanıtlanmıştır.

Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluşu

Selçuklular, Türk-İslam devletlerinin en büyüklerindedir. Oğuzların Üçoklar kolunun, Kınık boyuna mensupturlar. Onuncu yüzyılın sonu ile onbirinci yüzyılın başlarında İslam'ı kabul ettiler. Selçuklular; Çin'den, Batı Anadolu dahil bütün Ortadoğu ülkeleri, Akdeniz sahilleri, Kuzeybatı Afrika, Hicaz ve Yemen'den Rusya içlerine kadar yayılan hakimiyetin, muazzam bir kültür ve medeniyetin temsilcisidir.

Devlete adını veren Selçuk Bey, Aral Gölü ile Hazar Denizi arasına hakim olan Oğuz Yabgu Devleti'nin kumandanlarından Dukak Subaşı'nın oğludur. Dukak ölünce, 17-18 yaşlarındaki Selçuk Bey, subaşı oldu. Genç yaşına rağmen yüksek mevkilere ulaşan Selçuk Bey'in devamlı artan bir itibara sahip olması, Yabgu ve eşini telaşlandırdı. Onu başlarından atmak için çare aramaya başladılar. Öldürülmekten çekinen Selçuk Bey, kabilesiyle birlikte oradan ayrıldı. Güney yoluyla, muhtemelen 985 yılı sıralarında, Seyhun nehri kenarında bulunan Cend şehrine geldiler. Bölge ve şehir, İslam ülkelerine geçişte hudut durumundaydı.

Selçuk Bey'in idaresindeki Türkler, kısa zamanda İslam'ı kabul ettiler. Bu durum, Yabgu ile aralarını iyice açtı. "Müslümanlar, gayrimüslimlere haraç vermez" diyen Selçuk Bey, Yabgu'nun haraç memurlarını kovdu ve bağımsızlığını ilan etti. Gayrimüslim Türklerle karşı savaşmaya başladı. Selçuk Bey'in, bağımsızlığını ilan edip, Yabgu'ya haraç vermeyerek, Müslüman olmayanlarla mücadeleye girişmesi, çevrede tanınıp itibar kazanmasına yol açtı. Oğuz Yabgusuna karşı olan Türkler, etrafında toplandı. Müslümanlardan da destek alan Selçuk Bey, Müslüman olmayan Türkler üzerine yaptığı seferlerle şöhret kazandı. Onun bu şöhreti, Maverâünnehir'de üstünlük sağlamaya çalışan Müslüman devletlerden birisi olan Sâ mânîlerle anlaşmasını sağladı. Sâ mânî sultanı, Selçuk Bey'e, devlet sınırlarını diğer Türk akınlarına karşı korumasına karşılık, Buhara yakınlarındaki Nûr kasabasına yerleşme izni verdi.

Selçuk Bey; Mikâil, Arslan, İsrail, Yusuf ve Musa adlarındaki oğullarıyla Büyük Selçuklu Devletinin temelini atıp, Tuğrul ve Çağrı adında iki torun bırakarak, yüz yaşlarında vefat etti. Selçuk Bey'in büyük oğlu, Tuğrul ve Çağrı beylerin babası olan Mikâil, babasının sağlığında ölmüştü. İkinci büyük oğlu olan Arslan Bey, babasının yerine geçti. Yabgu unvanını alarak, Selçuklular da denilmeye başlanan ailesini teşkilatlandırdı. Karahanlılar'ın Sâ mânî Devletine son vermesi üzerine, Özkend'den

kaçan Sâ mânî şehzadelerinden İsmail Muntasır'ın, Arslan Yabgu'ya sığınması, Karahanlılarla aralarının açılmasına sebep oldu. Arslan Yabgu komutasındaki Selçuklular, Karahanlılar karşısında başarılı muharebeler yaptılar.

Selçukluların güçlenmesi, bölgenin hakimi Karahanlılar ile Gazneliler'i zor durumda bıraktı. Karahanlı-Gazneli işbirliğiyle 1025'te Arslan Yabgu, Gaznelilerce yakalanıp, Hindistan'daki Kâlencer Kalesine hapsedildi. Bu hadiseden sonra, Selçuklularla Gazneliler arasında, açık bir mücadele başladı. Onun esareti yıllarında Selçuklular, ortak hükümdar sistemiyle yönetildi. Musa'yı yabguluğa, Yusuf'un oğlu İbrahim'i de yınallığa getirdiler. Mikâil'in oğulları Tuğrul ve Çağrı beyler, amcalarının hakimiyetini tanımakla birlikte, ayrı bölgelerde yaşamaya başladılar.

Mahir süvarilerden oluşan Selçuklular, kalabalık hayvan sürüleri ve atları için, bol otlaklı, geniş yaylalar aradılar. Bu amaçla zaman zaman, komşuları Karahanlılar ve Gaznelilerin sınırlarına taşıp, yerli halkın şikâyetlerine sebep oldular. Onların bu durumunu kendileri için tehlikeli gören Karahanlılar, Selçuklu ailesi içinde karışıklık çıkarmak istedilerse de başaramadılar. Üzerlerine kuvvet gönderildi. Hattâ Yusuf Bey öldürüldü. Musa Yabgu ile birleşen Tuğrul ve Çağrı beyler, Karahanlı kuvvetlerini yenerek, Yusuf Bey'in intikamını aldılar. Siyasî durum iyice gerginleşti. Bölgede değişiklikler oldu. Bir baskınla Selçuklular bir hayli zayiata uğratıldılar. Bunun üzerine Çağrı Bey, dağılan Selçuklulardan üç bin kişilik bir süvari kuvvetiyle, Gazneli mukavemet mevkilerini aşarak, Doğu Anadolu sınırlarına kadar gitti. Van Gölü havzasından, kuzeyde Tiflis'e kadar uzanan bölgede keşif harekâtı yaptı. Ermeni ve Gürcü kuvvetlerini yenerek, bölgenin otlak ve yaylaklarının keşfiyle, gerekli siyasî, etnik, kültürel ve askerî stratejik bilgileri topladı. Bizans şehirlerine girdi. Keşif harekâtı neticesinde, bölgenin, Selçukluların yerleşmesine müsait olduğunu tespit ederek Tuğrul Bey'e bildirdi.

Selçukluların esir yabgusu Arslan, 1032 yılında, Hindistan'da hapsedilmiş bulunduğu Kâlencer Kalesinde ölünce, Gaznelilerle ilişkiler daha da bozuldu. Musa Yabgu ile yeğenleri Çağrı ve Tuğrul beyler kumandasındaki Selçuklu ve Türkmen güçleri, bölgenin en stratejik mevkiinde yer alan ve Gaznelilere ait olan Horasan'a ani bir taarruzla girerek, Merv, Nişabur ve Serahs havalisini ele geçirdiler. Gazne sultanı Mesud, Selçukluları tanımak zorunda kaldı. Musa Yabgu'ya, Tuğrul ve Çağrı beylere buldukları yerlerin valiliklerini verdi. 1035 yılında yapılan bu antlaşma, dört ay gibi kısa bir süre devam etti. Yeniden başlayan Gazneli-Selçuklu mücadelesi, daha da şiddetlendi. Selçuklular, hafif süvari kuvvetleriyle, Gaznelilerin fillerle takviye edilmiş, ağır teçhizatlı, çoğu piyadeden meydana gelen ordusuna, gerilla savaşlarıyla çok kayıp verdirdiler. 1038 yılında Serahs civarında yapılan savaşta, Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Gazneli Sultan Mesud, büyük bir devlet adamı, cesur bir kumandan olmasına rağmen, bu yenilgiden sonra, Nişabur'u Selçuklulara bırakıp, kesin sonuç alınacak büyük savaşı devamlı geciktirdi. Tuğrul Beyin üvey kardeşi İbrahim Yınal, 1038'de Nişabur'u alıp, Tuğrul Bey adına hutbe okuttu. Nişabur'a gelen Tuğrul Beyi muhteşem bir törenle karşıladı. Tuğrul Bey, Sultanü'l-Muazzam (Büyük Sultan), Çağrı Bey de Melikü'l-Mülûk (Hükümdarların Hükümdarı) unvanını aldı. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş ve istiklâlini (bağımsızlığını) ilan ettiler. Selçuklu-Gazneli mücadelesi, 23 Mayıs 1040 Dandanakan Meydan Savaşı ve Selçukluların üstünlüğü ele geçirmesiyle neticelendi.

Buhara Hanlığı (1599-1785)

Ruslar, 1554'de Astrahan Hanlığı'nı topraklarına kattıkları zaman, hanedan mensubu Yar Muhammed Han, kaçıp Buhara'ya gelmişti. Yar Muhammed'in oğlu Can, Buhara hâkimi olan Şîbanoğulları'ndan İskender'in kızı ile evlendi. Bu evlilikten doğan Bakî Muhammed, Özbek Hanlığı, Safevîler'e yenilip ortadan kalkınca, 1599'da, kendini Buhara Hanı ilan etti. Böylece kurulan Buhara Hanlığı, 185 yıl kadar, bağımsız bir devlet olarak varlığını korudu.

Büyük merkezlerden Fergana, 1700'e; Belh ise 1740'a kadar, Buhara Hanlığı'na bağlı kaldılar. Bu sırada İran tahtına, Oğuzların Avşar boyundan olan Nadir Şah geçmişti. Bu şah, 1740'ta Maverâünnehir'e girdi. O dönemde Buhara Hanı olan Ebül Faiz, İran'ın hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı ve Belh'ten çekildi. Buhara Hanlığı, fetihler peşinde koşan bir politika takip etmedi. Sadece varlığını korumaya çalıştı.

Buhara Hanlığı'nın son hükümdarı Ebül Gazi zamanında, 1758-1785 yılları arasında, ülke, Moğol asıllı ama Türkleşmiş Mangıt'lara geçti. Maverâünnehir, Türkmenistan, Horasan'ın bir kısmı ve Güney Türkistan'a hâkim olan Mangıtların başbuğu Miranşah Murad, Buhara hanlık tahtını işgal etti. Böylece Buhara Hanlığı'nda hanedan değişmiş oluyordu.

Mangıtlar zamanında devletin sınırları daralmaya başladı ve giderek Buhara-Semer kand bölgesinden ibaret kaldı. 19. yüzyıl sonlarına doğru, Türkistan içlerine gittikçe yayılan Ruslar, Mangıtlara ait toprakları da işgal ettiler. Komünist ihtilâlden sonra, Buhara da öteki Türk illeri gibi Rus topraklarına katıldı. Buhara ve Semer kand, Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içine alındı.

Buhara, İslâm hâkimiyetinin ilk çağlarında dünyanın sayılı büyük şehirlerinden ve kültür merkezlerinden biri idi. Burada pek çok bilim adamı ve edib yetişmiştir. Bilim adamlarının en büyüğü ve en meşhuru Hâdis âlimi Ebû-Abdullah Muhammed Buharî'dir.

Büyük (Asya) Hun İmparatorluğu

Türk göçlerinin doğu yönünde devam ettiği asırlarda, Çin'de kurulan Chou devletinin (M.Ö. 1050-256) Türklerle ilgisi üzerine dikkat çekilmiş, hükümdar sülalesinde Gök dini, Güneş ve yıldızların kutlu sayılması gibi inançlarla, askerî kuvvette harp arabalarının bulunması ve devletin, daha çok, Türklerle meskûn bölgede (Şensi, Batı Şansi, Kansu) kurulmuş olması, çeşitli ilim dallarından bazı bilginleri (F. Hirth, B. Karlgren, Ed. Chavannes, J. C. Anderson, R. Wilhelm, W. Eberhard vb.), bu hanedanın aslen Türk olabileceği, veyahut devlette Türk unsurunun hakim bulunduğu düşüncesine sevk etmiştir. Bununla beraber, aslında daha ziyade Türk kültürü tesiri fazla belirli bir Çin devlet ve cemiyeti gibi görünen Chou devletine ait bu faraziye kesinlik kazanıncaya kadar, Asya Türk tarihini Hunlarla başlatmak yerinde olacaktır. Çin kaynaklarında, M.Ö. 4. asırdan itibaren, Türklerle birlikte Moğol Tunguz soyundan bazı grupların başındaki "Kuzey Barbarları Hanedanı"nı belirlemek üzere Hiungnu (Hsiungnu) diye anılan kütlenin, hangi soydan oldukları hakkında, türlü görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerde, eskiden, Çin kaynaklarının Hiungnularla ilgili olarak verdikleri örf, adet ve ekonomik faaliyetlere ait, iyi incelenmemiş bilgi dikkate alınmış, son zamanlarda ise hayli ilerleyen dil ve kültür araştırmaları, esas teşkil etmiştir. Bunlara göre, Hiungnular Türk'tür (J. De Guignes, 1757; J. Klaproth, 1825; F. Hirth, 1899; J. Marquart, 1903; P. Pelliot, 1920; O. Franke, 1930; Gy. Nemeth, 1930; McGovern, 1939; R. Grousset, 1942; W. Eberhard, 1942; B. Szasz, 1943; L. Bazin, 1949; F. Altheim, 1953; H.V. Haussig, 1954; W. Samolin, 1958; O. Pritsak, 1959; G. Clauson, 1960 vb.). K. Shiratori, önce Türk kabul etmiş, sonra da

Moğol olduklarını söylemiştir. L. Ligetiye göre, Hiungnuların kimliğini tespit etmek müşküldür. A. V. Gabain, Türk-Moğol karışımı oldukları fikrindedir. Her ne kadar, Hiungnuların büyük imparatorluğunda, Türkler yanında Moğol, Tunguz vb. yabancı kavimlerin de yer almaları tabii ise de, devleti kuran ve yürüten asıl unsurun Türk olduğunda şüphe yoktur. Bu devlette, aslında orman kavmi olan Moğol ve Tunguz değil, Türk bozkır kültürü hakim olup, Gök Tanrı'ya inanılıyor (aslında totemci olan Moğollara, "Tanrı" sözü, sonra Türklerden intikal etmiştir); aile, "baba hukuku" üzerine kurulu bulunuyordu.

Nihayet Hiungnu devletinde idareci zümre ve hanedanın dili Türkçe idi. Siyasî ve kültürel münasebetler vesilesi ile, Çin yıllıklarında Hiungnu dilinden zapt edilen, Tanrı, kut, börü, il (el), ordu, tuğ, kılıç vb. kelimeler Türkçe olup Türk dilinin en eski yadigârlarındandır. Ve nihayet devletin sahipleri, kendilerine, Türkçe'de "kavim, halk" manasında olan "Hun" (Khun=/tü/ı) diyorlardı. "Hun" adı, bir görüşe göre, M.Ö. 1. bin başlarında "Kwan, Gun", 5. asırdan önce "Kun", 4. ve 3. asırlarda ise "Khun" telaffuz edilmişti. Ağırılık merkezinin, Orhun-Selenga ırmakları ve Türklerce kutlu ülke sayılan Ötüken havaisi, Orhun ırmağı üzerindeki Karakum ile Ordos bölgesi arasında bulunduğu anlaşılan Hun siyasî birliğinin kesin tarihini, M.Ö. 4. asırdan itibaren takip etmek mümkün olmaktadır. Hunlarla ilgili en eski yazılı vesika olarak, M.Ö. 318 yılında yapılan bir anlaşma zikredilmiştir. O zaman, Chou iktidarının zayıflaması sonucu meydana çıkan 14 kadar büyük derebeyliğin mücadele sahası olan Çin'de, birbirleri ile savaş halindeki bu feodal "muharip devletler"den Ch'in (Ts'in)'in gittikçe kuvvetlenmesinden endişelenen komşu beş "krallık" (derebeylik), zikredilen yılda, Hun birliği (Hiungnu) ile ittifak antlaşması yapmıştı. Hunlar, daha sonra Çin topraklarında baskıyı artırdılar. Mahallî hanedanlar, uzun müdafaa savaşları sırasında, korunmak maksadı ile, meskûn sahaları ve askerî yığınak yerlerini surlarla çeviriyorlardı. Chou'lardan iktidarı M.Ö. 256'da tamamen devralan Ch'in devletinin (Şensi'de) ünlü hükümdarı Shihhuangti (M.Ö. 247-210), kuzey taarruzlarına karşı sınırlarını büsbütün kapamak için, surların iç kısımlarını yıktırarak elde ettiği malzeme ile, dış surları birbirine bağlamak ve boş yerleri tamamlamak sureti ile, meşhur Çin Seddi'ni (15 m. yükseklik, 9 m. genişlik, düz bir hat halinde uzunluk:1845 km.) meydana getirdi (M.Ö. 214). Böylece, Çinlilerin en tesirli korunma tedbirini aldıklarına kanaat getirdikleri bu sırada, iki mühim hadise vukua geldi: Çin'de uzun müddet dirayetli imparatorlar yetiştiren Han sülalesinin (İlk Han, M.Ö. 206-M.S. 22, İkinci Han M.S. 24-220) kurulması ve Hun devletinin başına da Mo-tun'un (veya Maotun, Mavdun; eski okunuşlar: Moduk, Meitei, Mote, Mete) geçmesi (M.Ö. 209). Çin kaynaklarında, Hunların Tuku (=Türk?) adlı aile veya kabilesine mensup olduğu bildirilen Mo-tun (Beğtun), kendi oğlunu tahta getirmeyi tasarlayan üvey anasının teşviki ile, babası T'uman tarafından tahttan mahrum bırakılması teşebbüsü karşısında, emrindeki, demir disiplin altında yetiştirilmiş, 10 bin atlı ile katıldığı bir süre avında Tuman'ın öldürülmesi üzerine, Hun hükümdarı ilan edilerek (M.Ö. 209-174), Hun dilinde "imparator" manasında "sonsuz genişlik, yücelik, ululuk" ifade eden ve Asya Türk devletlerinde 6 asır kadar kullanılan Tanhu (türlü okuyuşlar: Tanju, Jenuye, Şanu ve son olarak, aynı Çince işaretin bugünkü söylenişi ile Şanyü, Şany) unvanını aldı. Devletini yeniden düzenledi ve kendisini iyi tanımadıkları anlaşılan Tunghuların (doğudaki Moğol-Tunguz kabileler birliği) ısrarla toprak talepleri karşısında savaş açarak, onları perişan etti. Böylece, hakimiyetini kuzey Peçili'ye kadar genişlettikten sonra, Orta Asya'da Tanrı dağları, Kansu havaisindeki, Hind-Avrupa menşeli sanılan Yüech'ih (Yüehch'ih) mağlup etti (M.Ö. 203). O sırada, Hun devleti "Sol Bilge eligi"nin Shangku'da, "Sağ Bilge eligi"nin Shangkün'de (Şensi) ikamet ettiği tahmin edildiği bu dönemde Mo-tun, daha sonra, Çin topraklarına

yöneldi, 3 yıl kadar sürdüğü anlaşılan (201-199) bu savaşlarda Mai, Taiyuan bölgelerini zapt etti. Han sülalesinin kurucusu imparator Kaoti'nin (M.Ö. 206-195) 320 bin kişilik ordusunu, Paiteng'de bozkır usulü sahte ric'at gösterisi (Turan Taktiği) ile çember içine aldı. İmparator, bozkır bölgelerinin Hun devletine terki, yiyecek ve ipek verilmesi ve yıllık vergi şartları ile kendini ve ordusunu kurtarmağa muvaffak oldu. Doğu Asya tarihinde, iki büyük devlet arasında akdedilmiş ilk milletlerarası mukavele olduğu belirtilen bu antlaşma (M.Ö. 201) gereğince, Mo-tun'un bir Çin prensesi ile de evlenmesi sonucu, Çin ile dostluk havası içinde, imparatoriçe Lü (M.Ö. 195-179) ve imparator Wenti (M.Ö. 179-157) zamanlarında da devam etmiş olan ticarî münasebetler geliştirilirken, Mo-tun, Baykal gölü kıyılarından İrtiş yatağına kadar olan bozkırları ve daha batıdaki Tingling'ler, bazı Ogur (Hochieh = Ok'ue) kolları ile meskûn araziye, kuzey Türkistan'ı zaptetti ve oradaki Yüceç'ilerin komşusu Wusun'ları himayesine aldı. Bu suretle Büyük Hun hükümdarı, o çağda Asya kıtasında yaşayan Türk soyundan hemen bütün toplulukları, kendi idaresinde tek bayrak altında toplamış oluyordu. İmparatorluk sınırlarının, doğuda Kore'ye, kuzeyde Baykal gölü ve Ob, İrtiş, İşim nehirlerine, batıda Aral Gölüne, güneyde Çin'de Wei ırmağı - Tibet yaylası - Karakurum dağları hattına ulaştığı bu tarihlerde, Hunlara tabi olanlar arasında, Moğollar, Tibetliler, Tunguzlar ve Çinliler de vardır. Mo-tun tarafından Çin hükümetine gönderilen, M.Ö. 176 tarihli mektuptan anlaşıldığına göre, yalnız İç Asya'da Türk devletine bağlı kavim ve şehir devletçiklerinin sayısı 26 idi ve hepsi, Tanhu'nun ifadesi ile "yay geren"lerle "tek bir aile" halinde birleşmişlerdi. Mo-tun, M.Ö. 174 yılında öldüğü zaman, sivil ve askerî teşkilatı, iç ve dış siyaseti, dini, ordusu, harp tekniği ve sanatı ile yüksek vasıflı bir cemiyet halinde, daha sonraki bütün Türk devletlerine örnek olan, tarihi kesin ilk Türk siyasî teşekkülü olan "Büyük Hun Devleti", kudretinin zirvesinde bulunuyordu. Görüldüğü üzere bu devlet, idaresindeki kısıtlı tarım sahalarına karşılık, daha ziyade, otlığı bol, besiciliğe elverişli bozkırlar bölgesinde kurulmuştu. Ekonomisinin temeli, başta at olmak üzere, hayvan yetiştiricilik idi. Buna göre, sosyal durumu da, toprağa bağlı "köylü" kültüründeki geniş arazi sahibi Çin "gentry" tabakası ile köle sınıfından çok farklı idi. Ne malikanelere, ne de toprak kölelerine rastlanmayan Hun bölgelerinde halk, kan akrabalığı ile birbirine bağlı ailelerin meydana getirdiği sosyal ve siyasî birlikler olarak, disiplinli ve kendilerini müdafaa için daima silahlı kabileler (boylar) halinde yaşıyor ve devlet, bu kabile birliklerinin (budunlar) kendi aralarında sıkı işbirliği yapmalarından doğuyordu. Devlet, bu kuruluşu icabı ve bilhassa ordunun Mo-tun tarafından tanziminden sonra, merkezden idare edilen bir "askerî teşkilat" niteliği kazanması sebebi ile askerî karakterde idi ve gerekli şartlar (bozkırda eğitilmiş olmak, at ve silah) hazır olduğu için de fütuhata açıktı. Bu yönden de, "köylü" Çin devletinden ayrılıyordu. Çin'de esas rejim "feodalite" olduğu halde, Hun devletinde merkeziyetçilik, dikkati çekecek kadar belirli idi. Küçük memurlar ve bazı müşavirler belki Çinli idi, fakat emirlerindeki silahlı kuvvetlerle, aynı zamanda birer kumandan olan bütün yüksek görevliler ile birinci derecede sorumlu makam sahipleri, hep Hun asıldan oldukları gibi, devlet teşkilatının da (mesela, sağ-sol veya doğu-batı taksimatı vb.) Çinlilik ile hiç ilgisi yoktu. Mo-tun tarafından gerçekleştirilen ve toplulukta kabilecilik gayretlerini kırarak adeta devlete millî topluluk havasını getiren ordudaki 10'lu tertip de Türk idi. Esasen devletin millî karakterinin korunmasına dikkat edildiğine dair bazı davranışlar göze çarpyordu: Mesela Paiteng'de, imparator idaresindeki Çin ordusunu kuşatan Mo-tun'un, Çin içlerine dalarak bozkırdan uzaklaşmasına, zevcesi ve herhalde devlet meclisi tarafından engel olunmuştu. İnanç yönünden de, ne Moğol totemciliği, ne de Çin toprak tanrıculuğu ile ilgisi bulunan, bozkır Türk Gök-Tanrı itikadındaki Hun devletinin meydana gelişinde, "Çin imparatorluğu"nun model olduğuna dair yaygın görüş,

normal ölçülerdeki karşılıklı kültür tesirleri dışında, doğru sayılmamalıdır. Zira bu düşüncenin gerekçesinde ileri sürülen, "Hiungnu hükümdarının, tıpkı Çin imparatoru gibi Gök'ün (Tanrı'nın) oğlu olarak görünmek ve Çin'dekine benzer saray erkânına sahip olmak lüzumu", Hun devleti için zarurî değildi. Önce, devlet, Çin topraklarında değil, "Hiungnu"lar sahasında kurulmuştu; dolayısıyla Çin meşruiyet prensiplerini, bu devlette aramakta isabet yoktur. İkincisi, Mo-tun'un "Gök'ün oğlu" diye bir unvan takındığı şüphelidir, çünkü onu tavsif eden: T'engli Koto (aynı Çince işaretin bugünkü söylenişi ile, Ch'engli kut'u) tabirindeki şimdikiye kadar "oğul" manasına geldiği sanılan ikinci kelimenin "kut" (siyasî iktidar) demek olduğu anlaşılmıştır. Üçüncüsü, Çin devletinde "Gök'ün oğlu" kavramı da aslen Çin değil, Türk menşelidir. Bütün bunlardan dolayı, Mo-tun zamanında kesin şeklini aldığı görülen Büyük Hun devleti, etnik yönden ve hakimiyet anlayışı, sosyal yapısı, idarî ve askerî kuruluşları (sosyo-politik üniteler, devlet meclisi = toy, sağ sol teşkilatı, bilge elig'ler vb.) dini ve dünya görüşü ile, Türk milletinin tarih ve kültüründe feyizli etkilerini, iki bin yıl sürdüren bir ana kaynak durumundadır. Bu itibarla, Türk ve dünya tarihinde çok büyük önem taşır. Mo-tun'un oğlu tanhu Kiok (Chiyü /Kök?/ veya Laoshang, M.Ö. 174-160), Hun İmparatorluğunun bu büyüklüğünü muhafaza etmeğe çalıştı. Yurtlarından oynattığı Yüceçilerin, Afganistan'a giderek Baktria (Belh) bölgesinde, vaktiyle İskender tarafından kurulmuş olan Grek hakimiyetine son verdikleri tarihte (M.Ö. 166), kalabalık ordusu ile Çin'e girerek, başkent Ch'angan yakınındaki imparator sarayını yakan Kiok, bu seferdeki gayesine uygun olarak, Çin ile iktisadî ilişkilerini dostane bir şekilde sürdürmek için, bir Çin prensesi ile evlendi. Şüphesiz, Çin sarayı ile devam ettirilen akrabalık, siyasî mahiyette bir davranıştan ibaretti. Fakat bu suretle ileride, Çin ile temas halindeki hemen bütün Türk devletleri bakımından kötü neticeler verecek olan bir çığır, derinleştirilmiş oldu. Çünkü hanedanlar arasındaki bu yakınlaşmalar, her zaman, Çin hile makinesinin harekete geçmesi için, fırsat teşkil etmekte idi. Hun merkezinde, Çinli prensesin himayesinden faydalanan Çin diplomat ve vazifelileri, Hun imparatorluğu topraklarında serbestçe gezip dolaşıyorlar, Türkler ve tâbi kavimler arasında kötü propaganda yapıyorlar, devleti sinsice kuvvetten düşürmeğe çalışıyorlardı. Bundan başka, ticaret malı olarak memlekete sokulup, Hun ileri gelenleri arasında revaç bulan Çin ipeği, lüks zevki yolu ile rehaveti arttırmakta idi. Kiok devrinde fazla hissedilmeyen bu menfî durumlar, onun oğlu Künçin (Chünc'hen) zamanında (M.Ö. 160-126), gerçek bir huzursuzluk kaynağı olarak kendini gösterdi. Keza, Han sülalesine damat olan bu tanhu, babası ve dedesi ölçüsünde dirayetli ve asker ruhlu bir hükümdar olmadığı için, Hun iktidarında sarsıntılar belirdi. Çinlilerin, bu devirde (imparator Chingti, 157-141), sınır boylarında ufak çaptaki akınları durdurduğu görülüyordu. İlk defa, imparator Wuti (M.Ö. 141-87), kalabalık ordular teşkil ederek Hun hakimiyetinin yıkılmasını hedef tutan planlarını tatbika girişti. Propagandayı arttırdı. Gayelerinden biri de, Çin için büyük gelir kaynağı olan ipeğe, batı bölgelerinde yeni pazarlar bulmak ve İç Asya-İran üzerinden Akdeniz kıyılarına ulaşan, meşhur "İpekyolu"nu emniyet altına almaktı. Dolayısıyla, Orta ve Batı Asya'da, yabancıların kudretini kırması lâzımdı. Bilindiği gibi, aşağı yukarı M.S. 1. bin sonlarına kadar, Türk-Çin mücadelelerinin temel sebeplerinden biri, bu kervan yoluna hakimiyet meselesi olmuştur. Wuti'nin, İpekyolu üzerindeki memleket ve kavimleri öğrenmek ve Hunlara karşı onlarla işbirliği sağlamak maksadı ile batıya gönderdiği yüksek rütbeli bir asker olan Çangk'ien'in (Changch'ien), gizli vazifesini yaparken Hunlar tarafından bir süre gözaltında tutulmasına rağmen, buralarda geçirdiği uzun müddet içinde (M.Ö. 138-126) edindiği bilgiyi, temaslarını ve hükümete tavsiyelerini ihtiva eden mühim rapor, imparatoru memnun etmiş ve sonraki Çin siyaseti için başlıca rehber vazifesini görmüştür. Bu arada Çinliler, çok ehemmiyetli

bir başarı daha elde etmişlerdi ki, o da, ordularını Türk usulüne göre yetiştirmeleri ve Hun silahları ile teçhiz etmeleri idi. Daha Mo-tun'dan çok önceleri, 318 andlaşması ile ilgili olup, Hunlara karşı askerî gücünü takviyeye çalışan Chao (Şansi'de) krallığında Wuling (M.Ö. 325-298) zamanında başlayıp, daha sonra, Kuzey Çin'de feodal hükümetlerin yerini alan büyük Ch'in devletinin imparatoru Shihhuangti zamanında hızla devam eden bu askerî islahat hareketleri, Han imparatoru Wuti'nin kumandanlarından Weits'ing ile Hun tarzında 140 bin kişilik bir süvari kuvveti çıkaran Ho K'üping tarafından, büyük başarıya ulaştırılmıştı. M.Ö. 127-117 yılları arasında, Ordos'daki Hunlara karşı kazandıkları zaferler, Hun ağırlık merkezinin, Gobi'den kuzeye, Orhun nehri bölgesine kaymasına sebep olmuştu.

Hunlar, artık eskisi gibi değildiler. Akınları duraklamış, bilhassa Tanhu Tsütihoü (Chut'eho) zamanından itibaren (M.Ö. 101-96) 40 yıl devamınca, zengin güneybatı topraklarının (Tanrı dağları, Cungarya, Turfan, Yarkent, Kuça vb.) düşman istilasına uğraması ile devlet geliri azalmış, o zamana kadar Çin'den vergi ve hediye olarak sağlanan malî destek kesilmişti. İç huzursuzluk, idarecilerle başbuğların arasını açmağa yönelik Çin propagandası ile gittikçe derinleşiyordu. Hun prenslerinin birbirleri ile olan anlaşmazlıkları, mücadeleyi şiddetlendirdi. İktisadî darlık ve askerî güçsüzlük karşısında, maddî yardım temin edilir düşüncesi ile, çıkar yol olarak Tanhu Hohanyeh'in (M.Ö. 58-31) Çin himayesini isteme meyli, durumu büsbütün karıştırdı. Sol Bilge eliği (Sol kanat kralı) olan Çiçi (Chihchih, Tsitki), bu kardeşinin tanhuluğunu tanımadı. Mesele, Hun devlet meclisinde (Türkçesi: toy) ağır münakaşalara yol açtı. Hohanyeh'in teklifi; istiklâlin feda edilmesini "gülünç ve utanç verici" bir davranış sayan ve kendilerinden ülkenin devralındığı atalara karşı hürmetsizlik kabul eden Çiçi taraftarlarınca reddedildi. Tanhu'nun fikrinde direnmesi, Hunları ikiye ayırdı (M.Ö. 55). Devlet birliğinin parçalanması ile, Çin üzerindeki Hun tehdidi ortadan kalktığı için, Doğu Asya tarihinde bir dönüm noktası olan bu yıllarda, Hun prensleri arasında iyice alevlenen açık mücadele sonunda, rakiplerini mağlup, bu arada tanhuluk merkezini de işgal ederek Hun imparatoru durumuna yükselen Çiçi karşısında, Hohanyeh, kendine bağlı kütlelerle birlikte, desteğini sağladığı Çin'in kuzeybatı sınır bölgesine (Ordos, Pingçu) çekildi (M.Ö. 54).

Devletini güçlendirmek ve iktisadî imkanlara kavuşturmak bakımından, hakimiyetini batıya doğru yaymağı uygun gören Çiçi Tanhu, M.Ö. 51'de harekete geçti. Önce, Tanrı Dağları kuzeyi Isık Göl havalisindeki Wusun'ların mukavemetini kırdı; Tarbagatay bölgesindeki Ogurları, daha kuzeydeki Kırgızları ve İrtiş etrafındaki Tingling'leri tabiiyetine aldı. İki yıl içinde kazandığı bu başarılarından sonra, Wusun akınlarının tedirginliğinden kurtulmak isteyen Kangkü (Çu, Güney Kazakistan bozkır, Maveraünnehir) kralının arzusu üzerine, bu devleti himaye etmek vesilesi ile Aral Gölüne kadar bütün batı bölgesini idaresi altına alarak, geniş Orta Asya Hun İmparatorluğunu ihya etti. Çiçi, hükümetinin kuzey Moğolistan'daki ağırlık merkezini de, Çu-Talas nehirleri arasına kaydırarak, orada etrafı surlarla çevrili yeni bir başkent inşa ettirdi (M.Ö. 41) ki, böylece, mevkii dolayısıyla İran, Afganistan, Hindistan, Doğu ve Orta Avrupa kıtaları bakımından, Asya tarihinin bundan sonraki gelişiminde sürekli tesiri görülecek olan Türkistan sahasına, Türk halkının iyice nüfuzunu sağlamış oluyor (Batı Hunları) ve Fergana, Baktria (Belh) havalisini kendine bağladıktan sonra, Çin kaynaklarına göre, Ansi bölgesini, yani güneybatı sınırları, ta Anadolu'ya kadar uzanan Parth İmparatorluğunun kuzeydoğu kısmını zaptetmek için planlar hazırlıyordu.

Fakat Çiçi'nin hakimiyeti uzun sürmedi. Topraklar çok genişti ve Hun devleti bu bölgelerde henüz iyice yerleşmiş, idarî nizamı kurmuş, tâbi kütleler ve komşuları ile normal münasebetlerini geliştirmiş değildi. Çiçi'nin harekâtını, adım adım takip eden

Çin, Wu'sun'ları, Kangkü devletini kendine çekmeği bildi ve derhal saldırıya geçti. Etraftan aldıkları yardım ve 70 bin kişi civarındaki orduları ile, baskın şeklinde, Hun topraklarına girerek süratle ilerleyen Çinliler tarafından kuşatılan, Talas ırmağı üzerindeki surlu Hun başkenti, tamamıyla tahrip edildi (M.Ö. 36). Başkentte, hayrete değer bir müdafaa yapılmış, sokaklarda kanlı savaşlar verilmiş, hatta tanhuluk sarayı içinde oda oda çarpışılmış ve Çiçi, oğlu ve hatunlar dahil, saray mensuplarından 1518 kişi, ellerinde kılıç, devletleri uğruna hayatlarını feda etmişlerdi.

Çiçi'nin batıya uzaklaşmasından sonra kendini toplayan ve Çin hükümeti ile anlaşma yaparak (M.Ö. 43), devlet meclisinin kararı ile başkentini Orhun bölgesine nakleden, fakat M.Ö. 36'dan itibaren tekrar Çin tâbiliğine giren Hohanyeh'e (ölm. M.Ö. 31) bağlı kütleler, onun evlatları tarafından bir müddet idare edildikten sonra, tekrar toparlanmağa başlamışlar ve kudretli bir devlet adamı olduğu anlaşılan Yu (Hotodzsisi) Tanhu zamanında (M.S. 18-46), Çin'e karşı istiklallerini elde ederek, doğuda Mançurya'ya, batıda Kaşgar'a kadar olan geniş bölgeyi tekrar idarelerine almağa muvaffak olmuşlardı. Fakat Yu'nun ölümünden itibaren iç anlaşmazlıklara düşmeleri ve uzun süren kıtlık yıllarının sebebiyet verdiği çok sayıda hayvan kırımı ile ülkede baş gösteren açlık, Hunları müşkül duruma soktu. Yu'nun oğlu Tanhu P'unu'ya karşı mücadele açarak, kuzeydeki Hun kabileleri arasına çekilen Pi'nin (P'unu'nun yeğeni) orada kendini tanhu ilan etmesi hadisesi (M.S. 48), Hunları tekrar ve artık bir daha birleşmemek üzere ikiye ayırdı: Kuzey Hunları (Kuzey veya Dış Moğolistan'da) ve Güney Hunları (Güney veya İç Moğolistan'da).

Böylece, M. 48'de, ayrı siyasî vasıfları kesinlik kazanan iki Hun devleti arasındaki büyük fark, güneydekinin Çin tabiiyetini devam ettirmesi, Kuzey devletinin ise istiklalini daima koruması idi. Bundan başka, Güney Sibirya, Cungarya ötesine kadar Batı ve İç Asya'da iktisadî ehemmiyeti bilinen bütün şehir devletleri de, Kuzey Hun Devletinin idaresinde idi. Dolayısıyla siyasî ve askerî Çin saldırılarının ana hedefini teşkil ediyordu. Daha Hun İmparatorluğunun bölünmesi ile sonuçlanan iç mücadeleleri ustaca istismar eden Çin, Hunlara bağlı doğudaki Moğol-Tunguz karışımı Wuhuan ve Sienpi (Hsienbi) kütlelerini kışkırtmış, bunların sürekli baskıları neticesinde Hun Devleti, Doğu Moğolistan'da kontrolü kaybederken, batı bölgesinde de tahrikçi Çin siyaseti ile karşılaşmıştı. Bu sebeple, en tesirlisi Yarkent Krallığı olmak üzere, Şanşan (Loulan, Lobnor'un güneyi), Turfan vb. bölgelerdeki ayaklanmalar ile uğraşmak zorunda kalındı (46-60 yılları). Hun Devletinin buralarda, bilhassa Çin'in sömürücü tutumu ile Yarkent kralı Kien'in çok merhametsiz davranışından perişan düşen halk tarafından, kurtarıcı gibi karşılanması ve duruma hakim olduktan sonra, yeniden baskı altına aldığı Çin'i, sınır kasabalarında serbest ticarete mecbur etmesi (61-65), Çin'i tam kararlılık içinde ve doğrudan doğruya askeri harekâtla Hun Devletini çökertmek hazırlığına sevk etti. İmparator Mingti (58-75), Ç'engti (75-89) ve Hoti (89-105) devirlerinin ünlü generali Pan Ç'ao'nun yüksek kumandasında kalabalık Çin ordularının, 30 yıl süren harekâtı sonunda Kangkü'ye kadar (Kaşgar, Hami, Yarkent, Hoten dahil) sayısı 50'yi bulan zengin ve kervan yolu üzerinde olduğu için, iktisadî yönden önemli şehir, Çin idaresine geçti. Bilhassa 73-74, 89-90-91 yılları harekâtında ağır kayıplara uğrayan Hunlar, İç-Asya'da hakimiyetlerini kaybederken, doğuda da Sienpi'lerin hücumlarına (en şiddetlisi 89-91 arasında) maruz bulunuyorlardı. İki cephede, sürekli savaşlar vermek zorunda kalan Kuzey Hun Devleti, son tanhuların başarılı müdafaaalarına rağmen, kuvvetten düştü, durum aleyhte gelişti. Hakimiyetlerini, Güney Sibirya'ya ve Cungarya'ya kadar genişletmeğe muvaffak olan Sienpi'lerin hükümdarı Tanshihuai (aş. yk. 147-156) tarafından, nihayet saf dışı edilen Kuzey Hunlarının (ihtimal Tanhu Avitokhol zamanında) toprakları, düşman kabilelerin istilasına uğradı. Siyasî iktidarlarının zayıflamağa yüz

tuttuğu tarihlerde, esasen memleketi terk etmeğe başlayan Hunlardan (büyük çapta göçler 91'de ve 155'e doğru), Kuça civarında kalan Yüepan-Yüebanlar dışındaki kalabalık kütleler, batıya çekilmişlerdi ki, bunların şimdiki Güney Kazakistan bozkırındaki soydaşlarına (Çiçi Hunları) katıldıkları anlaşılmaktadır.

M. 48'den beri, Çin sınır bölgesinde yaşayan ve kuzeyden gelecek saldırılar için Çin'in ileri karakolu bir tampon devlet durumunda olan Güney Hunları da pek huzurlu değildi. Kukla tanhulara karşı, Hun kabileleri, sık sık başkaldırıyorlardı. 94, 124 ve 140 yıllarında görülen ayaklanmalar güçlkle bastırılmış, bunları 153, 158 isyanları takip etmişti. Bu senelerde Kuzey Moğolistan'ı işgal eden Sienpi'ler, güneye doğru baskılarını artırarak, Hun devleti için tehlikeli olmağa başladılar (177'den itibaren). 188'de Çin hükümetince tayin edilen tanhunun tamamen Çin'e teslim olma kararı üzerine Hunlar tarafından öldürülmesi, devleti başsız bıraktı. Kabileler, diğer tayinli iki tanhuyu da tanımadılar ve dağınık kabile hayatına döndüler. Son tanhunun, Çin başkentinde hapsedilmesi ve ülkenin 5 eyalete bölünerek Çinli askerî valilerin gözetimine verilmesi ile, Güney Hun Devleti de sona erdi (M. 216).

Bununla beraber, Sienpi baskısı yüzünden bilhassa 3. yy.'ın 2. yarısında güneye gelmek suretiyle Çin'de sayıları gittikçe artan Hunlar, Çin idaresi altında ve Çinli halk arasında, varlıklarını korumayı bildiler. Çin'de, Han sülalesi iktidarının zayıflamağa yüz tuttuğu tarihlerde (180'den itibaren) birbirleri ile mücadeleye giren generallerin tutumu, büyük değişiklik meydana getirmiş, siyasî birliğin parçalanmasına yol açmıştı ("16 Devlet" devri). Sui hanedanının, birliği ihya ettiği 589 yılına kadar süren bu devrede Türk kütleleri, başta Tabgaç (Wei) sülalesi olmak üzere, müstakil devletler kurmuşlar ve Han iktidarının son bulması ile, M.S. 220'lerde, tekrar sahnede görünen Güney Hun kabile başbuğlarının idaresinde nüfuzlarını artırarak, zamanla hemen bütün Kuzey Çin'i Türk hakimiyetine almayı başarmışlardı. Bunu sağlayan kuvvet, yukarıda zikredilen asî generallerden biri olan Ts'ao Ts'ao'nun, savaşlarında yardımları olduğu için, Şansi bölgesine yerleştirdiği 19 Hun kabilesi idi. Kalabalık olan ve her fırsatta Çin idaresine başkaldıran (meselâ 271, 294, 296 yıllarında) bu Türk kütlesi, millî benliğini koruyor ve eski tanhu ailesi mensuplarına karşı saygı beslemeye devam ediyordu.

19 kabileden biri T-opa (Tabgaç), biri de büyük Tanhu Mo-tun ailesinin indiği Tuku veya T'uko idi. Hun Tuku (T'uko) başbuğu, eski tanhular neslinden ve Hun elig'lerinden olan Liu Yüan (Liu, bu devirde Tuku ailesine Çinlilerin verdiği addır) çetin bir hürriyet mücadelesi verdikten sonra, dikkat çekici bir siyasî kavrayışla, 500 sene önceki atalarının, eski Han sülalesi ile olan dostluklarını ve "kardeş"liklerini de ileri sürerek ve hatta kendi sülalesine "Han" adını vererek, bu Çin bölgesinde (merkez: P'ing ç'eng) Türk devletini kurmağa muvaffak oldu (304-329. 1. Chao). Çin başkenti Loyang'ı zapt etti (311). Kendisinden sonra, Çin'in öteki başkentini de ele geçiren kardeşi Liu Ts'ung'un geliştirdiği bu siyasî hakimiyet şuuru; idare, başbuğ aileleri arasında el değiştirmesine rağmen, devam etti (başlıca Hun sülaleleri: 2. Chao: 329-351, Hsia: 407-431, Kuzey Liang: 401-439 ve bunun devamı: Lou-lan krallığı, 442-460; Turfan civarında). Aynı şuur, Tsükü (Chuch'ü) Mengsün tarafından kurulmuş olan son Hun devleti "Kuzey Liang"ın 439 yılında Tabgaç hükümdarı T'aivvu'nun baskısı ile başkent Gutsang işgal edilerek yıkılması üzerine, buradan kaçıp kurtulduğu anlaşılan Türk Açına [Asena, Bozkurt] ailesinin temsil ettiği büyük Göktürk Hakanlığı'na ulaştı.

Çin sahasında Hun adı altındaki siyasî hayatları böylece tarihe karışmakla beraber, M.Ö. 1. asırda Çi-çi iktidarının yıkılması neticesinde, etrafa dağılmış olarak Sogdiana'nın (Seyhun-ötesi) doğusunda, Kafkaslar'ın kuzeyinde, hatta Dinyeper nehri civarında ve bilhassa Aral Gölünün doğu bozkırlarında varlıklarını devam ettiren

Türk kütleleri, oradaki diğer Türk zümreleri ve 1. asır sonlarından 2. asrın yarısına kadar, doğudan gelen Hun kalıntıları ile çoğalmışlar ve uzunca bir müddet sakin bir hayat yaşamak suretiyle güçlerini artırmışlardır. Bunların, büyük ihtimalle iklim değişikliği yüzünden veya son yıllarda gelişen yeni bir görüşe göre, 110-350 yıllarında doğudan gelen Uar-hun baskısı karşısında batıya yöneldikleri ve sonra Avrupa Hun İmparatorluğu'nu kurdukları anlaşılmaktadır. Bu kütlelerin batıya Sibiry'a doğru Çin sahasından uzaklaşmalarından dolayı, haklarında, 2 asır gibi uzun bir süre yazılı bilgi bulunamadığı gerekçesine dayanılarak, Hiungnularla aynı kavim sayılamayacakları yolundaki bazı iddialara rağmen, Atilla zamanında, bütün Avrupa'da Türk hakimiyetini gerçekleştirenlerin, bu Asya Hunları neslinden oldukları çeşitli vesikalarla belgelenmektedir.

Prof. Dr. İbrahim KAFESOĞLU

TÜRK MİLLİ KÜLTÜRÜ

Askerî Teşkilat

Sadece hafif zırhla korunmuş ve tamamı atlı okçulardan oluşan bir ordunun, nasıl bunca orduları yok ettiği ve hattâ iyi eğitilmiş, tam zırhlı ve yüksek tecrübeli Roma lejyonlarını yendiği, ilk bakışta hayret vericidir. Bu zaferlerin sırrını çözebilmek için, Hunlar'ın savaş taktiklerini, silahlarını ve nasıl organize olduklarını iyi bilmek gerekir. Atlar, Hun askerî kuvvetinin temel taşıydı. Daha sonraları Avarlar ve Macarlar gibi Türk kavimleri de atı, ataları Hunlar gibi iyi kullanmışlardır. Hun atları, Avrupa atlarından farklıdır. Bunlar daha küçük, tüylü ve daha dayanıklı, cesurdular. Bu atlar sayesinde Hunlar, düşmanlarından 5 kat daha uzun mesafeleri, onlarla eşit sürede alabiliyorlardı. Bütün askerler, yanlarında en az iki at taşıyorlardı ve bu yedek atlar sayısı, 5 e kadar çıkardı. Bunun, iki nedeni vardı. Eğer savaşta atı ölürse, diğer atlardan birini kullanabiliyordu ve üstelik çok sayıda at, düşmanların, Hun kuvvetlerinin miktarını tam olarak kestirmesini engelliyordu. Hun askerleri, ikmal yolları kurmazlardı. Her asker, yiyeceğini, silahını, çadırını, sefere çıkmadan önce ayarlamak zorundaydı ve bunları yedek atlara yüklerdi. Hun atları da, askerleri gibi, çok hafif zırhlı idiler. Hunlar, semeri kullanmasını biliyorlardı, fakat, üzengiyi kullanmamışlardır. Aslında kullanmalarına gerek olmadığı da bazı Çin ve Avrupa tarihçileri tarafından bahsedilmektedir. Çünkü, Hun askerleri, ata, sözleri ile hakim olabiliyorlar, böylece ok ve kılıç kullanırken, çok rahat hareket edebiliyorlardı. Emirlerle atların düşman atlarını ısırması ve yere düşen düşman askerinin ezilmesi sağlanıyordu. Üzengi, Avarlar sayesinde 5. yüzyılda Avrupa'da yayılmaya başlamıştır.

Hun atlı okçuları, "Birleşik Yay" diye bilinen, çok güçlü ve etkili, ağaçtan yapılma, boynuz ve deriyle kaplanmış bir yay kullanıyorlardı. Elbetteki bu yaylar, yerin altında binlerce yıl kaldıklarından, bugün sadece kemikle kaplanmış kısımları mevcuttur. Bir Macar okçuluk uzmanı ve seyisi, Lajos Kassai, yıllar sonra Hun hikâyelerine, buluntulara ve arkeolojik kazılara dayanarak Macar, Hun ve Moğol yaylarını üretmeyi başarmıştır. Bu şekilde bir yayla, bir asker, 2 yayla sahip olmuş oluyordu. Bu yaylar, kuru tutulmak zorundaydılar. Askerler, yanlarında deriden yapılma bir sadak taşıyorlardı. Bu çeşit bir yayı üretmek, genelde yarım sene alıyordu. Öncelikle kayın ya da akça ağaç diye bilinen uygun ve şekil alabilir bir ağaç olması gerekiyordu. Yay'ın gövdesine, boynuz ve sert odun parçaları yapıştırılıyordu. Deriyle kaplanarak, nem karşısında önlemler alınmış oluyordu. Bu yay sayesinde, Avrupalı askerlerin kullandıkları yaylardan daha etkili ve hızlı bir şekilde atış yapabiliyorlar, daha az yoruluyorlardı. Şimdi düşünün, 10 000 atlı asker, düşman karşısında ve atlarını sadece sözleri ve diz hareketleri ile yönetiyorlar, ellerinde en az 3-4 ok var, yani bu

bir dakikadan az bir sürede, aynı anda 40 000 ok demek.

Hun ordusu yakın savaşa pek girmese de, mecbur kaldığında genellikle mızrak ya da pala, hançer kullanırlardı. Askerler, küçük yaştan itibaren eğitime başlanır, onlara at sürmesi, yay ve kılıç kullanması öğretilirdi. Okçuluk talimleri, genellikle fare, kuş, gelincik, daha sonra tavşan ve tilki gibi küçük hayvanlara karşı yaptırılırdı. Böylece, büyüdüğünde mükemmel derecede at süren ve yay kullanan, kusursuz bir atlı okçu savaşçı yetişirdi.

Hunlar gibi atlı göçebe milletler, genellikle savaşlarda mahvediciydiler. Kullandıkları taktikler, Avrupa orduları ve Çin piyadeleri için bilinmeyen ve sezilemeyen tuzaklarla doluydular. Hun askerleri, hep sayıca üstün kuvvetlerle savaştıkları için, öncelikle onların sayılarını etkisiz hale getirene kadar ok yağmuruna tutar, iyice yıpranan düşmana mızrak ve kılıç hücumuna çıkarlardı. Oklara karşı kalkan kullanmayı deneyen ordulara karşı ise, grup halindeki okçularla ateş ederlerdi. Önce havadan ok yağmuru başlar, diğer grup da hemen, kalkanlarını havaya kaldırmış askerleri oklardı. Genellikle, pusu kurarak hücum etme taktiği kullanılırdı. Avrupalı ve Çinli tarihçiler, Hunlar'ın en tehlikeli ve hileli taktiğini, yani bizim bildiğimiz Turan Taktiğini şöyle tanımlamışlardır: Ordu bütün kuvvetleri ile düşman hatlarına hücum eder, kısa bir süre çarpıştıktan sonra, bir işaretle geri çekilir, gözünü hırs bürümüş düşman, zaferi kazandığına inanıp Hun ordusunu takibe koyulur, ancak ani bir işaretle Hun atlıları, eğercilerinin üzerinde ters döner ve 3-5 ok atarak ön hücum hattının saldırısını kırarlar ve bu sırada yanlara açılmış Hun okçuları, düşmanı iyice çevirmiştir. Avrupa tarihçileri bile, bu taktikleri ve iyi organize olmuş savaş düzenini, barbar ve kana susamış ilkel kavimlerin yapamayacağını kabul etmiştir.

İktisat

Aslında İktisat ve Hun, birlikte düşünülduğünde, çoğu kişi şaşırabilir. Çünkü Hunlar, bugüne kadar göçebe koyun çobanları olarak bilinirlerdi. Fakat yeni araştırmalar, bu bakış açısını değiştirmiştir. Baykal Gölü etrafındaki son kazılardan sonra Bilim adamları, Hiung-nular'ın sadece koyun çobanlığına dayanan ekonomisi görüşünü terk etmişlerdir. Hunlar'ın şehirler kurduklarını, bunların etrafını sıkı duvarlarla koruduklarını, taştan ve odundan sürekli kullanmak için evler yaptıklarını, sadece çadır kullanmadıklarını tespit etmişlerdir. Bu bölgelerin ticaret ve tarım merkezleri olduğu, esnaf ve birçok zanaatkarın bulunduğu, ayrıca Hunlar'ın pulluğu kullandıkları, arpa ve buğdayı bildikleri ortaya çıkmıştır. Hunlar'a ait oldukları kanıtlanmış birçok mezarda ise, bazı tarım aletleri, bugünlerde Rusya'da bulunmuştur. Hunlar, buğdayı büyük çukurlarda saklamışlar, iki taşın arasında öğütmüşlerdir. Ayrıca çanak ve çömlek kullandıkları, demiri ve bronzu işledikleri anlaşılmıştır. Ticaret kervanları, Çin'e ve İran'a kadar ulaşmıştır. Ormanlar da Hunlar'ın ekonomisinde çok etkili olmuştur.

Candaroğulları (İsfendiyoğulları) Beyliği

On üçüncü asırda Kastamonu, Sinop ve çevresinde kurulan bir beylik. Aslen Türkmen bir ailedendirler. Beyliğin kurucusu ise Şemseddin Yaman Candar'dır. On üçüncü asrın sonlarında, Selçuklu hükümdarı İkinci İzzeddin Keykavus'un oğlu İkinci Gıyâseddin Mesud'un birinci hükümdarlığı zamanında (1293-1298), bunun kardeşlerinden olup memleket dışında bulunmakta olan Rükneddin Kılıç Arslan, bir gemi ile Kırım'dan gelerek Sinop'a çıkmış ve oradan da Kastamonu'ya gelmiş ve vali tarafından hüsnü kabul görmüştü (1291). Bu tarihlerde Kastamonu valiliğinde, Emir

Çoban'ın oğlu Muzafferüddin Yavlak Arslan bulunuyordu. Kılıç Arslan, Yavlak Arslan'ı kendisine atabeg yaparak hümûkdarlığını ilan etti ve Moğollarla birlikte üzerine gelmekte olan kardeşi Mesud'un kuvvetlerini dağıttı ise de, Mesud'a yardıma gelmekte olan Şemseddin Yaman Candar karşısında bozguna uğradılar. Yavlak Arslan, öldürüldü. Bu durum üzerine, Yavlak Arslan'ın iktâ (karşılığında asker beslemek şartıyla istifadesine verilen toprak) Kastamonu ve havalisi, İlhan Geyhatu tarafından Şemseddin Yaman Candar'a verildi.

Şemseddin Yaman'ın hangi tarihte vefat ettiği ve nereye defnedildiği belli değildir. En yakın ihtimal, vefatının 14. yüzyıl başlarında olmasıdır.

Şemseddin Yaman Candar'ın ölümü üzerine, Kastamonu'nun eski sahibi Yavlak Arslan'ın oğlu Hüsameddin Mahmud Bey, derhal harekete geçerek, Kastamonu'yu işgal ettiğinden, Şemseddin Yaman Candar'ın oğlu Süleyman Paşa, Eflâni tarafına çekilerek orada oturmaya mecbur olmuştu. Süleyman Paşa, 1309'da Eflâni'den kalkarak âniden Kastamonu üzerine baskın yapmış, Mahmud Beyi sarayında muhasara ederek, yakalayıp öldürdükten sonra, burasını beyliğine merkez yapmıştır. Süleyman Paşa, 1335 yılına kadar, İlhanlıların hâkimiyetini tanıdı. İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd Bahadır Hanın ölümünden sonraki beş yılda ise, müstakil olarak hükümet sürdürdü. Anadolu'da İlhanîlerin nüfuzu sarsılmaya başladığı sırada, Süleyman Paşa, tedbirli hareket ederek, İlhanîlerin vezîri Emir Çoban Anadolu'ya geldiği zaman, onu karşılamış ve sadakatini arz etmiş, bu halden istifade ile de hududunu genişletmeye muvaffak olmuştu.

Süleyman Paşa, Pervaneoğulları'ndan Gâzi Çelebi zamânında, Sinop'u kendi hâkimiyeti altına aldı ve Gâzi Çelebi'nin 1322'de vefatından sonra, burasını doğrudan doğruya ilhak ederek, idaresini büyük oğlu Giyâsüddîn İbrahim Beye verdi. Bu arada Taraklı ve Safranbolu'yu da beyliğine katan Süleyman Paşa, kendi adına para da bastırdı.

Süleyman Paşanın, 1339'da küçük oğlunu kendine veliaht yapmasını bahane eden büyük oğlu İbrahim, babasına isyan ederek Kastamonu'yu zapt ile hükümdar oldu. Süleyman Paşanın nasıl vefat ettiği ve veliaht Çoban'ın âkıbeti belli değildir. İbn-i Battûta, Süleyman Paşanın 70 yaşında olduğunu beyan ettiğine göre, ölümünde 80 yaşında olması muhtemeldir. İbn-i Battûta, Süleyman Paşayı uzun sakallı, güler yüzlü, vakûr ve heybetli olarak tavsif etmektedir. İbrahim Beyin hükümeti, uzun sürmedi ve 1345'te vefat etti. Yerine amcası Emir Yâkub'un oğlu Âdil Bey geçti. Zamanı hakkında fazla malumat bulunmayan Âdil Bey, 1361 yılında ölünce, yerine Osmanlı tarihlerinde Kötürüm Bayezid diye anılan oğlu Celâleddîn Bayezid, hükümdar oldu.

Bayezid Bey, sert, haşin ve acımasız bir zât idi. O, kendisinden sonra oğlu İskender'i hükümdar yapmak istiyordu. Diğer oğlu Süleyman Paşa, bundan dolayı kardeşi İskender'i öldürüp, Osmanlı hükümdarı Murad Hüdâvendigâr'ın yanına kaçarak, onu babası aleyhine tahrik etti. İkinci Süleyman Paşa, Osmanlı kuvvetleri ile Kastamonu'ya gelerek babasını Sinop'a kaçırmış ve bu suretle Beylik ikiye bölünüp, Süleyman Paşa, Kastamonu Beyi olmuştur. Daha sonra Bayezid Bey, oğlunun, Osmanlılar'la arasının açılmasından istifade ederek, Kastamonu'ya hücum ile Süleyman'ı kaçırdı ise de, Süleyman Paşa, Osmanlıların yardımı ile burasını yeniden ele geçirdi (1384). Bu son seferinde hastalanan Celâleddîn Bayezid Bey, 1385'te vefat ederek, Sinop'taki türbesine defnedildi. Yerine, Sinop Şubesi hükümdarı olarak, oğullarından İsfendiyar Bey geçti. Bunun hükümdarlığı uzun sürdüğü için, Candar Beyleri, Osmanlı tarihlerinde, İsfendiyaroğulları diye zikredilmiştir.

Osmanlıların himayesinde Kastamonu Beyi olan Süleyman Paşa, Birinci Kosova Savaşı'nda, yardımcı asker yolladığı gibi, Yıldırım Bayezid'in Batı Anadolu beyleri

üzerine yaptığı seferde de kuvvet vermişti. Ancak, beyliklerin ortadan kalkmasının sırası kendisine geleceğini hisseden Süleyman Paşa, Osmanlılardan yüz çevirerek Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin ile ittifak etmiş ve bu suretle, iki defa Yıldırım Bayezid'in elinden kurtulmaya muvaffak olmuştur. Nihayet 1392 yılında süratle Kastamonu'ya gelen Yıldırım Bayezid, Kadı Burhaneddin ile birleşmelerine meydan vermeden, Candaroğulları kuvvetlerini bozguna uğrattı. Süleyman Paşa öldürüldü. Böylece, Candar Beyliğinin Kastamonu şubesi, Osmanlıların eline geçti. Sinop tarafına taarruz etmeyen Bayezid, İsfendiyar Bey ile anlaşarak, Kıvrım yolunu hudut kesti.

Ankara Savaşı'ndan sonra, Mentешеoğlu Mehmed Beyle beraber Timur Han'a saygılarını arz eden İzzeddin İsfendiyâr Beye, Kastamonu da dahil olmak üzere, bütün Candar Beyliği devredildi. İsfendiyar Bey, Fetret Devri'nde İsa ve Musa Çelebilere, mümkün olduğu kadar yardımda bulundu. 1413 yılında ise, Osmanlı tahtında hâkimiyeti ele geçiren Çelebi Mehmed'in Eflak üzerine yaptığı seferlerde, kendisinden yardım isteğine karşılık oğlu Kasım Bey kumandasında asker göndermekle mukâbelede bulundu.

İsfendiyar Bey, emri altındaki bölgelerden, Çankırı, Kalecik ve Tosya'yı en çok sevdiği oğlu Hızır Beye vermek istedi. Babasının bu icraatına gücenen büyük oğlu Kasım Bey, Eflak seferinden dönüşte Kastamonu'ya gelmedi ve bu yerlerin Osmanlı himâyesinde bulunmak şartıyla, kendisine terk edilmesini istedi. Çelebi Mehmed, Kasım Beyin bu arzusunu muvafık bularak harekete geçti. Ancak, İsfendiyar Beyin red cevabı karşısında, Kastamonu üzerine yürüyen Çelebi Mehmed, onu Sinop'a çekilmeye mecbur etti. Nihayet Kastamonu ve Küre, Candaroğullarında kalmak şartıyla, diğer bölgeler Osmanlılara terk edildi. Onlar da bu bölgeleri, kendileri adına Kasım Beye verdiler.

İki beylik arasında uzun bir süre devam eden iyi ilişkiler, Çelebi Mehmed'in ölümü ve Osmanlı Devletindeki iç karışıklıktan istifade etmek isteyen İsfendiyar Beyin, oğlu Kasım Beye taarruzu ile bozuldu. Kasım Beyin elinden eski bölgelerini alan İsfendiyar Bey, daha sonra Osmanlılara ait Safranbolu'yu muhasara ettiyse de, muharebede mağlûp olarak yaralı halde Sinop'a kaçtı. Osmanlı kuvvetleri, bakır madeni ile meşhur Küre'yi zaptettiler. Bu durum üzerine İsfendiyar Bey, torununu (İbrahim Beyin kızını) İkinci Murad'a vermek ve Bakır Küresi hasılatının bir kısmını Osmanlılara terk ve lüzumu hâlinde asker göndermek, bir de Kasım Beyin yerlerini iade etmek suretiyle sulh teklif ederek, bu şartlarla anlaşma imzalandı (1424).

İsfendiyar Bey, yaşı yetmiş geçmiş olduğu halde, 1440 yılında vefat etti ve Sinop'daki türbesine defnedildi. Yerine oğlu Taceddin İbrahim Bey geçti ise de, üç buçuk yıl kadar bir saltanat sürdü. 1443 Mayısı sonunda öldü.

İbrahim Beyin yerine büyük oğlu Kemaleddin İsmail Bey geçti. İsmail Beye, kardeşi Kızıl Ahmed Bey muhalefet ederek, Osmanlıların yanına gitti. Osmanlılar, Ahmed Beyin teşvikiyle Mahmud Paşa komutasında, Kastamonu üzerine asker sevk ettiler. İsmail Bey, Sinop'a kaçarak müdafaa hareketine girişti. Müdafaadan bir netice elde edemeyeceğini anlayınca da, hayatına ve çocuklarına dokunulmayacağına dair teminat alarak kaleyi teslim eyledi (1461).

Fatih Sultan Mehmed, Sinop önünde orduya iltihak ederek, İsmail Beyle görüştü ve ona akran muamelesi yaptı. Otağının kapısında karşıladı. İsmail Bey el öpmek istediye de, Fatih Sultan Mehmed, 'kardeşim' hitabıyla boynuna sarılarak öptü. Osmanlı padişahı, İsmail Beye başlangıçta İnegöl, Yenişehir ve Yarhisar taraflarını ve oğlu Hasan Beye de Bolu sancağını vermişti. Fakat İsmail Bey, kendisine Rumeli'de bir yer verilmesini rica edince, Filibe'ye nakledildi. Hükümdarlığında olduğu gibi, Filibe'de de hayırlı vakıflar yaptı. 1479 tarihinde, orada vefat etti. İsmail Beyin yerine

hükümdar olan Kızıl Ahmed Beyin saltanatı ise, iki üç ay sürmüş ve beylik tamamıyla Osmanlıların eline geçmiştir.

Candaroğulları, Birinci Süleyman Paşadan beyliğin son bulmasına kadar, yaklaşık yüz altmış sene devam eden saltanatları zamanında, ilmî ve sosyal müesseselerle memleketlerini imar etmişlerdir. Ayrıca ilim ve sanat adamlarını himaye ile kendi adlarına ithaf edilen pek çok Türkçe eser yazdırmışlar, bu suretle Türkçe'nin ilim dili olmasına her bakımdan özen göstermişlerdir.

Candaroğullarından Celâleddin Bayezid Beyin, Araç kasabasında bir câmî, İsmail Beyin Kastamonu, Sinop ve beyliğin diğer merkezlerinde cami, mescid, han, hamam, çeşme gibi eserleri vardır. İsfendiyar Bey zamanında Kastamonu, Anadolu'daki ilim merkezlerinden biri olmuştur. Daha sonra burada Sancakbeyliği etmiş olan Osmanlı şehzadeleri de, Candaroğulları zamanındaki ilim ve edebiyat cereyanlarını devam ettirmişlerdir.

İlim ve fazîlet sahiplerini himaye eden, destekleyen ve daima onlarla beraber olan Candaroğulları hükümdarları adına yazılmış eserler arasında en önemlileri şunlardır: Süleyman Paşa adına, tasavvuftan Farsça İntihâb-ı Süleymâniye ismiyle Allâme Şîrâzî'nin bir eseri; Celâleddîn Bayezid adına, Ebû Mihnef'ten tercüme edilen üç bin beyitli Maktel-i Hüseyin Mesnevîsi; İsfendiyar Bey adına göz hastalıklarına dair Sinoplu hekim Mü'min bin Mukbil tarafından telif edilen Kitâb-ı Miftâh-ün-Nûr ve Hazâin-üs-Surûr; Hızır Bey adına tercüme edilen Mîrâcnâme, Kasım Bey adına yazılan Ömer bin Ahmed'in kaleme aldığı on beş bâb üzerine kırâat-ı seb'aya dâir olan Risâle-i Münciye isimli Türkçe tecvid kitabı.

Candaroğulları beyliği, iktisadî durum itibarıyla iyi bir mevkide bulunuyordu. On üç, on dört ve kısmen on beşinci asırlarda pek ehemmiyetli olan Sinop ticaret limanı, bu beyliğin elinde bulunuyordu. Sinop vasıtasıyla, Anadolu emtiasını ve kendi mallarını ihraç ettikleri gibi, Cenevizlilerin getirdikleri malları da içeri alıyorlardı. Bir ara Samsun'u da elde eden Candaroğulları, burada bir kalesi olan Cenevizlilerle, ticarî muamelede bulundular. Kastamonu'nun en mühim ihraç eşyası, bakır ile demirdi. Bilhassa birincisi, pek önemli ve makbuldü. Bu ihracat dolayısıyla, beylik, külliyetli gelir temin etmekteydi. Cenevizlilerle alışverişlerinde, Candaroğullarının çift balık resimli bakır sikkeleri görülmüştür. Candaroğulları beyliği zamanında, Kastamonu atları meşhur ve Arap atları gibi şecereli olup yüksek fiyatla satılırdı. Ayrıca, dışarıya doğan ve şahin gibi av kuşları ihraç edilirdi.

Candaroğulları beyliğinin, Sinop limanında tersanesi ve donanması olduğu malum ise de, bu donanmanın miktarına ve faaliyetine dair fazla bilgi yoktur.

Pervaneoğullarından Gâzi Çelebiden sonra, Candaroğullarına geçen Sinop'ta, donanma faaliyetleri görüldü. Nitekim Candaroğulları beyliği donanmasının, 1361'de Kefe'yi Cenevizliler'den almalarına ramak kalmıştı. Osmanlılar zamanında da, Candaroğullarından kalan Sinop tersanesinde kadırgalar yapılmıştır.

Kaşgar-Turfan (Çağatay) Hanlığı

Onbeşinci yüzyılın başlarında, Doğu Türkistan ve eski Uygur bölgesinde, Çağatay Hanedanı hüküm sürüyordu. Bunlar, Müslümanlığı benimsemiş ve Müslüman olmayan Oyrat ve Kalmuklarla savaşmakta, cihad etmekteydiler.

Çağatayların hükümdarı Veyis Han, 1418-1428 yılları arasında bir yandan iktidarı sürdürüyor, bir yandan da sulama kanalları açarak tarımı geliştirmeye çalışıyordu. Kaşgar, Yarkent ve Hotan çevresine tamamen hâkimdi.

Veyis Han, 1429'da öldü ve oğulları Esen Buğa ile Yunus Beğ arasında taht kavgası

başladı. Emir Doğlat Seyyid Ali, Esen Buğa'yı destekledi ve Esen Buğa, tahta çıktı. Bilgin ve edib olan kardeşi Yunus Beğ ise, Timuroğulları'ndan Uluğ Bey'e sığındı. Yunus Beğ, tahttan vazgeçmemiştir ve ele geçirmek için fırsat kolluyordu. Esen Buğa, 1462'de ölünce, aradığı fırsatı buldu ve Timurlu Ebu Said hanın desteği ile, bütün batı Çağatay bölgesini ele geçirdi. Ama Kaşgar, Yarkent ve Hotan civarı, şeklen Çağatay Hanına bağlı olan Türk Doğlat ailesinin elinde kaldı.

Timurlu Ebu Said ölünce, oğulları birbirine düştüler. Bu kavgalara Yunus Han da karıştı. 1484'de Taşkent'i Timurlulardan alarak, başkentini Tufan'dan buraya nakletti. 1486'da ölen Yunus Han'ın yerine, oğlu Ahmed Han geçti. Oyratlara ve Kalmuklara karşı başarılı seferler yapan Ahmed Han, Kaşgar ve Yenihisar'ı ülkesine kattı. Kendisi Aksu ve Turfan'da, yani Eski Uygur bölgesinde hüküm sürüyor, kardeşi Mahmud Han ise Taşkent'te oturuyor, ülkenin batı bölgesini idare ediyordu.

Bu sırada, Mahmud Han'a bağlı ve onun hizmetinde bulunan Muhammed Şibanî (Şeybanî), Türkistan'da hanlığını ilân etti ve Semerkand'a girdi. Bunun üzerine Ahmed Han ve Mahmud Han kardeşler, kuvvetlerini birleştirerek Şibanî'nin üzerine yürüdüler. Fakat, önceki bölümde de gördüğümüz gibi, bu savaşta Şibanî galip geldi, Ahmed ve Mahmud Han kardeşleri esir aldı. Şibanî, Taşkent ve Sayram'ı ülkesine kattıktan sonra, esir kardeşleri serbest bıraktı. Ahmed Han, 1503'te öldü ve yerine, oğlu Mansur geçti. Mansur, Uygur Hanı olarak tanınıyor, Kaşgar, Yarkent ve Hokand'ı, kardeşi Said Han idare ediyordu. İki kardeş, İslâmiyeti yaymak için çaba harcadılar.

Uygur (Turfan) Hanı Mansur, 1543'te öldükten sonra taht kavgalara başladı ve Çin de bu kargaşalığı körükledi. Fakat, zayıflayarak da olsa, Turfan Hanlığı veya Sultanlığı uzun zaman devam etti.

Hanlığın Kaşgar koluna hükmeden Said Han'dan sonra, yerine oğlu Abdürreşit geçti (1565). Fakat, Doğlatların, Kırgız-Kazakların saldırılarına uğrayan hanlık gittikçe küçülüyordu ve 16. yüzyılın sonunda Kaşgar'dan ibaret kalmıştı. Bu bölge de, Mançu sülalesi zamanında (1644-1911) Çin'e bağlandı. Fakat, ayaklanmalar devam etti. 1866'da Yakub Bey'in başlattığı isyan, Türkistan'a bağımsızlık kazandırmak amacına yönelikti. Yakub Bey, "Atalık Gazi" unvanı ile anılır. Çin'e bağımlılığı reddederek kendini Kaşgar Hanı ilan etmişti. Doğudan Çinliler, kuzeyden Ruslar, güneyden İngilizler Doğu Türkistan'ı tehdit ediyordu.

Yakub Han, bu devletler kendisine her türlü vaadde bulunur, bir yandan da ülkesini işgal etmek için fırsat kollarlarken, asıl bağlanacağı devletin Osmanlı İmparatorluğu olacağını biliyordu ve 1870'te elçiler göndererek, Sultan Abdülaziz'e bağlılığını bildirdi. Osmanlılar, Kaşgar'a askerî öğretmenler ve bir miktar silâh göndermekten başka bir yardım yapamadılar. Çünkü, kendi durumları da iyi değildi.

Yakub Han, 1877'de öldü ve direniş kırıldı. Çinliler, bu tarihte Kaşgar-Turfan (Çağatay) Hanlığı'nı topraklarına kattılar ve bu bölgeye "Yeni Fethedilmiş Ülke" anlamına gelen Sinkiang (Sincan) adını verdiler.

Çavuldur Boyu (Çavuldurlar)

Yirmi dört Oğuz boyundan biri.

Üçokların Gök Han Oğulları koluna bağlı olup, alâmet olarak sungur/akdoğan kuşunu kullanırlardı. "Nâmuslu ve ünü uzaklara yayılmış" manâsına gelen "Çavuldur" kelimesi bazı kaynaklarda "Çavundur" şeklinde geçer. Çavuldur boyu, 10. yüzyılda diğer Oğuz boylarıyla birlikte yurtlarından Mangışlak/Siyahkûh Yarımadasına göç etti. Bir kısım Çavuldur mensubu, Mangışlak'ta kalırken, bir kısmı Selçuklular'la birlikte

Anadolu'ya geldi. Bunlardan Emir Çavuldur, Sultan Alparslan'ın; Çavuldur Caka da Danişmend Gâzi'nin Anadolu fetihlerine komutan olarak iştirak ettiler. Bu akınlarla gelen Çavuldurlardan Anadolu'ya gelip yerleşenler de oldu. Kurdukları köylere, boylarının adlarını verdiler. Bu isimle Anadolu'da, 16. yüzyılda on altı, 20. yüzyıl ortalarında on yedi köyün varlığı tespit edilmiştir.

Mangışlak Yarımadasında kalan Çavuldur boyu mensupları ise, 16. yüzyılda Kalmukların baskısıyla Kafkasya'nın kuzeyine göç ettiler

Danişmendliler (Danişmendoğulları)

1071-1178 yılları arasında Sivas, Malatya, Kayseri, Tokat, Amasya ve civarında hüküm süren bir Türkmen hanedanı.

Danişmendliler beyliğinin kurucusu Gümüştekin Danişmend Ahmed Gâzi, âlim ve faziletli bir zâttı. Bir rivayete göre Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın dayısıydı.

1063 yılından itibaren Sultan Alparslan'ın hizmetine giren Danişmend; ilmi, cesareti ve yiğitliğiyle onun dikkatini çekmiş ve en güvenilir emirleri arasında yer almıştır.

Malazgirt Savaşı'na da katılan Danişmend Ahmed Gâzi, zaferin kazanılmasında önemli rol oynadı. Sultan Alparslan, savaşa katılan emirlerinden, Anadolu'da fetihlerde bulunmalarını istemiş ve fethedecekleri yerlerin kendilerine ıktâ edileceğini bildirmişti. Zaferi müteâkip, fetihlere girişen beyler, Anadolu'nun muhtelif şehirlerini zaptederek, buralarda kendi adlarıyla anılan beylikler kurmuşlardı. Danişmend Ahmed Gâzi de, zaferden sonra Bizanslılardan Sivas'ı aldı ve Danişmendli Hanedânını kurdu (1071).

Sivas'ı bir üs olarak kullanan Danişmend Gâzi; Çavuldur, Tursan, Kara Doğan, Osmancık, İltekin ve Karatekin adlı emirleriyle Amasya, Tokat, Niksar, Kayseri, Zamantı, Develi ve Çorum'u fethederek, beyliğine kattı. Danişmend Ahmed Gâzi, daha çok Haçlılar ve Rumlara karşı yaptığı mücadeleleriyle meşhur oldu. 1097 yılında İznik'i kuşatan ve zapteden Haçlılara karşı, Sultan Birinci Kılıç Arslan'la birlikte, Eskişehir'de, büyük bir meydan muharebesine girdi. Binlerce Haçlı askerinin ölümüyle neticelenen savaşta, Kılıç Arslan ve Danişmend Gâzi, düşman kuvvetlerinin çokluğunu düşünerek geri çekildiler. Bundan sonra, vur-kaç taktiğini kullanan Türkler, Antakya'ya ulaşınca kadar, Haçlıların büyük bölümünü yok ettiler. Danişmend Ahmed Gâzi, 1098 senesinde büyük bir orduyla Sivas'tan Malatya üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Üç yıl devam eden kuşatma sonunda Danişmend Gâzi'ye mukavemet edemeyeceğini anlayan Gabriel, Antakya Prensi Bohemond'dan yardım istedi. Karşılığında da, Malatya'yı ve güzelliğiyle meşhur kızı Morfia'yı vermeyi teklif etti. Bunu fırsat bilen Bohemond, pek çok Haçlı reisini ve bir kısım Ermeni prenslerini toplayıp, Malatya'ya hareket etti. Haçlıların topraklarına gelişlerini önce memnuniyetle karşılayan Ermeniler, zulümlerini görünce endişeye düştüler ve durumu Danişmend Ahmed Gâzi'ye haber verdiler. Bohemond kuvvetleri, Malatya'yı Aksu Vadisinden ayıran dağlık bölgeye girdiğinde, pusuda beklemekte olan Danişmend Gâzi'nin askerlerince kuşatıldı, çok kısa süren çetin bir savaştan sonra, Haçlı ordusu imha edilirken, Müslümanlara zulümleriyle meşhur olan Bohemond ve ileri gelen adamları esir alındı.

Danişmendlilerin, Haçlılara karşı kazandıkları bu muhteşem zafer, bütün Müslümanları çok sevindirdi. Bohemond gibi bir kontun, Müslüman Türkler tarafından esir edilmesi ise, Haçlıları derin bir üzüntüye soktu. Ayrıca, Danişmendlilerin şöhretini arttırdı. Gümüştekin Danişmend, 1100 senesinde kazandığı bu zaferden sonra, Sivas'a döndü.

Gümüştekin Ahmed Gâzî, bundan sonra, Rumlar elinde bulunan Malatya üzerine yürüdü ve kısa bir süre içerisinde şehri fethetti (1101). Ahmed Gâzî, sıkıntı içindeki Malatya halkına, kendi ülkesinden buğday ile ziraat için, öküz ve diğer ihtiyaçları getirterek halka dağıttı. Önceleri zulüm altında inleyen Malatya halkı, bu davranışa memnun ve hayran kaldılar. Pek çoğu İslâmiyet'i kabul etti. Danişmend Gâzî, elinde esir bulunan Bohemond'u iki yüz altmış bin dinar karşılığı serbest bıraktı. Ancak bu hareketi, Kılıç Arslan'la arasını açtı. Maraş civârında yapılan savaşta mağlûp olan Danişmend Ahmed Gâzî, 1105 yılında vefat etti. Beyliğin başına, 1105'ten 1134 senesine kadar hüküm süren oğlu Emir Gâzi geçti. Danişmend Gâzi'nin vefatından istifade eden Birinci Kılıç Arslan, Malatya'yı ele geçirdi. Emir Gâzi, Rükneddin Mesud'un kızıyla evlenip damadı oldu. (Bir rivayette ise kayınpederi oldu.) Emîr Gâzi zamanında Danişmend ülkesi, Fırat ve Sakarya'ya kadar uzandı. Kısa zamanda Kastamonu'yu alıp, Bizans'ın eline geçen topraklarını kurtardı. Başarılarından dolayı Büyük Selçuklu Devleti sultanı Sencer'in ve Abbasî halifesinin takdirlerini kazandı. Abbasî halifesi, onun melikliğini bir fermanla tasdik edip, ayrıca dört siyah sancak, bir kös ve çeşitli hediyeler gönderdi. Bunları getiren elçiler, yanına ulaştıkları sırada, Emîr Gâzi ağır hastaydı.

Emîr Gâzinin vefatından sonra, 1134 yılında, yerine oğlu Mehmed, emir oldu ve 1146 senesine kadar saltanat sürdürdü. Melik Mehmed, fetih hareketlerinden geri kalmadı ve Finike'ye kadar uzandı. Bizanslıları yendi, Sivas'ı başşehir yaptı. Vefat edince, Kayseri'de bir medreseye defnedildi ve yerine büyük oğlu Zünnûn geçti. Ancak, kardeşi Sivas Emîri Yağıbasan, emirliğini tanımadı ve kendi melikliğini ilan etti. Duruma hakim olan Yağıbasan, 1146'dan 1164 senesine kadar hüküm sürdürdü. İstanbul'a sefere çıktı, fakat başarılı olamadı. Yağıbasan zamanı, beyliğin Selçuklularla münasebetlerinin en bozuk olduğu bir dönemdir. Yağıbasan, dışta Selçuklularla, içte de kardeşleriyle çarpıştı. Ağabeyi Zünnûn, Kayseri'yi; Yağıbasan da Malatya'yı ele geçirmişti. Selçuklularla münasebetlerini bozan ve Saltuklular'la da iyi geçinemeyen Yağıbasan, 1164 senesinde Kayseri'de vefat etti. Oldukça karışık bir dönem yaşayan Danişmendliler, yine de kültür faaliyetini devam ettirdiler. Sivas ve Niksar'da medreseler kurdular. Yaptıkları medreseler, tarihe ilk kubbeli medreseler olarak geçti.

Danişmendli Hükümdarı Yağıbasan'dan sonra, kardeşi İsmail, gençliğinin ilk yıllarında bir müddet emirlik yaptı. Bundan sonra Zünnûn tekrar melik oldu. 1175 senesinde Danişmendliler beyliği sona erdi. Toprakları İkinci Kılıç Arslan tarafından Selçuklu topraklarına katıldı. Danişmendlilerden bir kol, Malatya'da bir müddet daha hüküm sürdürdü. Fakat bunlar da, 1178 senesinde Selçuklu sultanı İkinci Kılıç Arslan tarafından, Selçuklu ülkesine katıldı. Böylece, Danişmendli Beyliği tarihe karışmış oldu. Ancak bu beylikten pek çok emir, Anadolu Selçuklularına itaat edip, onlar safında hizmete devam ettiler. Anadolu'da bir asra yakın hüküm süren Danişmendliler, büyük şehirlerde camiler, medreseler ve pek çok hayır eserleri yaptırmışlardır. Bu eserlerin zamanla tamirler sebebiyle hususiyeti değişmiştir. Yaptıkları eserler, plan itibarıyla, 13. yüzyıl Anadolu mimarisi için dikkat çekicidir.

Dulkadiroğulları Beyliği

14. asırdan 16. asrın ilk yarısına kadar Anadolu tarihinde mühim rol oynayan, Oğuzlar'ın Bozok koluna bağlı, bir Türkmen hânedânı. Anadolu'ya, Hasan Dulkadir adlı bir beyin idaresinde gelen ve Dulkadirli Beyliğinin çekirdeğini meydana getiren bu ilk grubun, Maraş ve Elbistan arasındaki yaylalık bölgeye yerleştikleri ve daha sonra

geniş bir alana yayıldıkları anlaşılmaktadır.

Beyliğin kurucusu Zeyneddin Karaca Bey, Eretna Bey'in elinden Elbistan'ı aldıktan sonra Memlûk Sultanı Melik Nâsır Muhammed'den naiplik menşurunu almaya muvaffak oldu. Karaca Bey, zaman zaman Memlûk sultanlarına itaat etti ise de, bazen onlara cephe alarak Halep şehrini tehdit etti. Bu arada Çukurova'daki Sis Ermenilerine, ağır darbeler indirdi. 1346'da Gabon Kalesini ele geçirdi. Bu başarılarına güvenen Karaca Bey, Melik üz-Zâhir unvanıyla, 1348 yılında, hükümdarlığını ilan etti. Ancak, Memlûk Devleti'ne isyan eden Halep Valisi Bayboğa'yı, Sultan'a teslim etmemesi üzerine, yakalanarak, 1353'te Kahire'de, 83 yaşlarındayken öldürüldü. Orhan Gâzi ile çağdaştır.

Karaca Bey'den sonra oğlu Halil Bey, Memlûklar tarafından Elbistan valiliğine tayin edildi. Halil Bey, derhal hudutlarını genişletmeye girişti ve Maraş, Malatya, Harput ve Amik taraflarını ele geçirdi. Memlûk Sultanı Berkuk, devamlı üzerine akın yapan Halil Beyi ortadan kaldırabilmek için faaliyete geçti. Nihayet, 1386 yılında Halil Bey, bir suikast sonucu öldürüldü. Halil Bey, fevkalâde cesur ve kahraman bir beydi. Son derece cömert olması sebebiyle, halk tarafından çok sevilir ve sayılırdı. Onun ölümü ile, yerine küçük kardeşi Süli Bey geçti.

Süli Bey, Memlûklara karşı, başarılı akınlarda bulundu. Sultan Berkuk, onun emîrliğini tasdik etmek zorunda kaldı. Fakat 1394'te, Güney Doğu Anadolu'ya gelen Timur Han'ı, Suriye'nin fethine teşvik etti. Bunun üzerine Sultan Berkuk, onu yok etmeye karar verdi. Bu sebeple Memlûk kuvvetleri, 1396 Martında, Süli'yi ağır bir bozguna uğrattılar. Bununla da yetinmeyen Berkuk, bir suikast ile onu da öldürttü. Süli Beyin ölümü ile, Halil Beyin oğlu Nâsıreddin Mehmed Bey, beyliğin başına geçti.

Mehmed Bey, Memlûk Devletiyle dost geçindi. Bu sırada Timur Han, Elbistan ve Malatya'yı almıştı. Timur'a tâzimlerini arz eden Mehmed Bey, daha sonra Osmanlı tahtına geçen Sultan Çelebi Mehmed'le de dost geçindi. Buna mukabil Ramazanoğulları ile Karamanoğulları'na karşı devamlı savaştı. Memlûklar, bu hizmetine karşılık, ona, Kayseri şehrini bıraktılar. Mehmed Bey, 1443'te, 77 yaşında ölünceye kadar, 45 yıl saltanat sürdü.

Mehmed Beyden sonra başa geçen oğlu Süleyman Bey, Osmanlılar ve Memlûklara kız vermek suretiyle akrabalık kurdu ve bu devletlerle olan dostluğunu sürdürerek, beyliğinin varlığını korudu. 1454'te öldürüldü. Daha sonra beyliğin başına geçen Melik Arslan, kendisine karşı olan kardeşi Şah Budak'ın gönderdiği bir fedâi tarafından öldürüldü. Memlûk Sultanı Kayıtbay'ın, Şah Budak'ı Dulkadirli Beyi tayin etmesi, Osmanlılarla aralarının bozulmasına sebep oldu. Çünkü Fatih Sultan Mehmed Han, Süleyman Beyin oğlu Şahsuvar'ı bu mevkie getirmişti. Şah Budak, Mısır'a kaçtı. Osmanlıların himayesindeki Şahsuvar Bey ise, Memlûklara ve Ramazanoğullarına karşı birçok başarılar kazandı ise de, Zamantı Kalesindeyken, Memlûk kuvvetleri tarafından esir alınarak Kahire'ye götürüldü ve orada öldürüldü (1472).

Memlûk Sultanı, Dulkadirli Beyliğine yeniden Şah Budak'ı gönderdi. Ancak, bu defa da Osmanlıların desteğini sağlayan Alâüddevle Bozkurt Bey tarafından, beylikten uzaklaştırıldı. Şah Budak, 1492 yılında öldü. Alâüddevle, Osmanlılarla dost geçindi. Akkoyunlular'ın elinden Diyarbakır'ı aldı. Şah İsmail ile mücadeleye girişti ise de, 1507 yılında ağır bir yenilgiye uğradı. Daha sonra, Osmanlılara karşı da cephe aldı. Dulkadirli üzerine gönderilen Hadım Sinan Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Turna Dağı Savaşında onu yenerek ele geçirdi ve dört oğluyla beraber öldürüldü. Alâüddevle'nin yerine Şahsüvaroğlu Ali Bey tayin edildi. Ali Bey, Yavuz Sultan Selim'in yanında Mısır Harbine katıldı ve gösterdiği üstün gayretler üzerine, padişah tarafından taltif edildi. Kanunî döneminde, Şam Valisi Canberdi Gazâlî İsyanında,

Osmanlılara önemli hizmetlerde bulundu. Onun ölümü ile, Dulkadirli toprakları tamamen Osmanlı Devletine katılarak bir beylerbeylik hâline getirildi. Dulkadiroğullarının siyasî durumları gözden geçirildiğinde, Osmanlı ve Memlûk devletleri arasında bir tampon devlet durumunda oldukları göze çarpar. Bu itibarla kâh bu, kâh da öteki tarafa tâbi olmuşlardır. 1399 yılına kadar, 62 yıl Memlûklara tâbi iken, bu tarihten itibaren Osmanlılara tâbi olmuşlardır. Arada bir Mısır nüfuzuna geçmekle birlikte, Osmanlı tâbiyetinden çıkmamışlardır. Hattâ Osmanoğulları ile içli-dışlı akraba olmuşlar ve padişahların ana tarafından hanedanlarını teşkil etmişlerdir. Son yedi yıl ise, Osmanlı valisi durumunda geçmiştir. Dulkadiroğullarının en geniş zamanlarında şimdiki Maraş, Kayseri, Elazığ, Antep, Malatya ve Adıyaman vilayetlerine yayıldıkları görülmektedir. Dulkadiroğullarından Alâüddevle Bozkurt Bey, Maraş'ta Bektûtiye Camii ve medresesiyle Kadiri, Bahçe, Antakya, Antep, Bozok, Andırın, Kırşehir ve Elbistan'da cami, medrese, imâret, türbe ve zâviye gibi eserler yaptırmıştır. Bundan başka Dulkadiroğullarından Nâsireddin Mehmed Beye ait Kayseri'de Hatuniye Medresesi, Şahsuvaroğlu Ali Beyin Hacı Bektaş nâhiyesinde Balım Sultan Türbesi, Ali Beyin oğlu Şahruh'un Sivas-Kayseri yolu üzerindeki türbesi bilinen eserlerdendir.

Eretna Beyliği

Orta Anadolu'da, 14. asırda kurulan bir Türk beyliği.

Anadolu Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra, onun idaresindeki yerler, İlhanlıların eline geçti ve Anadolu'daki topraklar, İlhanlılar tarafından gönderilen genel valiler tarafından idare edilmeye başlandı. Bu valilerin en kudretlisi ve sonuncusu, Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş idi.

Timurtaş, vali olarak gönderildiği zaman, babasının nüfuzuna güvenerek, müstakil devlet olma sevdasına düştü. Ancak, babası Emir Çoban, büyük bir kuvvetle üzerine gelince, bu sevdadan vazgeçti ve affedildi.

Timurtaş, kardeşi Dımışk Hoca'nın katli ve babasının Ebû Sâid Bahadır Han ile arasının açılması yüzünden, Anadolu'da fazla kalamayarak, 1328'de Türk-Memluk Sultanı Melik Nâsır Muhammed'e iltica etti. Oraya giderken, kayınbiraderi Eretna'yı vekil olarak bıraktı. Eretna da Ebû Said' e bağlılığını bildirip, Timurtaş'ın yerine gönderilen Büyük Şeyh Hasan'a itaat ederek mevkiini muhafaza etti.

Ebû Said Bahadır Han'ın 1335'te evlat bırakmadan ölmesi, bazı karışıklıklara yol açtı. Bu durumda Eretna, Memlûk sultanına haber göndererek onun himayesine girdi.

Çobanîler'den küçük Şeyh Hasan'ın üzerine gelen ordusunu Sivas, Erzincan arasında 1343'te yenmesi, Eretna'nın durumunu kuvvetlendirdi ve şöhretini arttırdı. Eretna'nın hükmü altında; Sivas, Kayseri, Niğde, Tokat, Amasya, Erzincan, Doğu Karahisar, Niksar, Canik, Develi, Karahisar şehir ve kasabaları bulunuyordu. Devletin merkezi, önceleri Sivas, sonraları ise Kayseri oldu.

Eretna; âlim, hayırsever, ileri görüşlü, cesur bir zâttı. Dînine bağlı olup, ilim adamlarını severdi. Âlimleri meclisine alır, onların karşılıklı konuşmalarını dinler ve fikirlerinden faydalanırdı. Eretna'nın 1352'de Kayseri'de vefat etmesi, Anadolu, Irak ve Suriye'de üzüntüyle karşılandı.

Eretna'nın yerine, emirlerin kararıyla, küçük oğlu Gıyasüddin Mehmed Bey, hükümdar oldu. Ağabeyi Câfer Bey, isyan ettiyse de, yenilip Mısır'a kaçtı. Mehmed Bey, çok genç olduğu için, devleti Vezir Ali Şah idare ediyordu. Bir müddet sonra Vezir Ali Şah isyan etti ise de, Memlûklar'dan yardım alan Mehmed Bey'e yenildi ve harpte öldü.

Mehmed Bey, 1365'te ölünce, yerine küçük yaştaki oğlu Alâeddin Ali Bey geçti. Bunu fırsat bilen Karamanoğlu Alâeddin, Niğde ve Aksaray'ı işgal etti. Sonra Kayseri'yi de alan Karamanoğlu, Ali Beyi, Sivas'a kaçırdı. Orada bir müddet hapiste kalıp sonra kurtarılan Ali Bey, tekrar hükümdar oldu. On beş sene süren hükümdarlığı çok silik geçen Ali Bey, 1380 yılında tâundan (veba) öldü.

Ali Beyin ölümü üzerine, yedi yaşındaki oğlu, İkinci Mehmed Bey, hükümdar ilan edildi. Şarkî Karahisar Beyi Kılıç Arslan, nâib oldu. Amasya emîri Hacı Şâdgeldi Paşa, idareyi ele geçirmek için, Sivas üzerine yürüdü ise de, Kılıç Arslan'ın nâib olduğunu duyunca, Amasya'ya çekildi. Kılıç Arslan'ın, Kadı Burhaneddin'i merkezden uzak tutmak için Karahisar'a göndermek istemesi, aralarının açılmasına yol açtı. Kadı Burhaneddin, bir süre sonra, Kılıç Arslan'ı ve onun amcası Keyhüsrev'i öldürdü ve İkinci Mehmed'e nâib oldu. 1381 senesi Ocak ayında, İkinci Mehmed'i de bertaraf ederek, hükümdarlığını ilan etti. Böylece, Eretna Beyliği sona erdi. Yarım asra yakın hüküm süren Eretna Beyliğine ait, Sivas, Tokat, Kayseri ve havalisinde bazı eserler vardır.

Eşrefoğulları Beyliği

On üçüncü asrın sonlarına doğru, Beyşehir ve Seydişehir civarında kurulmuş bir Türk beyliği.

Beyliğin kurucusu Seyfeddin Süleyman Bey, Anadolu Selçuklularının uç beyi idi. Selçuklu sultanı Üçüncü Gıyâseddin Keyhüsrev, 1283 senesinde İlhanlı hükümdarı tarafından öldürülünce, yerine amcasının oğlu İkinci Gıyâseddin Mesud geçti. Gıyâseddin Mesud, Konya'daki Eşrefoğlu ve Karamanoğlu kuvvetlerinin Gıyâseddin Keyhüsrev taraftarı olması sebebiyle Konya'yı bırakarak, Kayseri'yi devlet merkezi yaptı. Gıyâseddin Keyhüsrev'in annesi, devletin, iki torunu ile Mesud arasında paylaştırılmasını isteyerek, Eşrefoğullarını ve Karamanoğullarını Konya'ya çağırdı. Eşrefoğlu Süleyman Beye, saltanat naipliği verildi. Bu şehzadeler, 1285 senesinde tahta çıkarıldı. Yedi ay gibi kısa bir süre sonra Gıyâseddin Mesud ve vezir Sâhib Ata'nın gayretleriyle, şehzadeler bertaraf edildi. Bunların tahttan indirilmesi üzerine, Eşrefoğlu Süleyman Bey, kendi merkezine çekildi ve Sultan Mesud'a karşı cephe aldı.

1286 senesinde, Eşrefoğullarının merkezi, Germiyanogulları tarafından yağmalandı. 1288 senesi başlarında Eşrefoğlu Süleyman Bey, Ilgın'a akın yaptı. Aynı sene Sultan Mesud ile barışarak, itaatini arz etti. Beyliğin merkezini Beyşehir'e nakletti ve şehrin etrafını surlarla çevirdi. Eşrefoğlu Süleyman Bey, 1302 senesi Ağustos ayının yirmi yedisinde, Beyşehir'de vefat etti. Yerine, büyük oğlu Mehmed Bey geçti.

Mehmed Bey, beyliğinin topraklarını kuzeye doğru genişletmeye muvaffak oldu. Akşehir ve Bolvadin'i ele geçirdi. 1314 senesinde, Anadolu beylerinin itaatlerini sağlamak ve âsilerini cezalandırmak için, sefer düzenleyen İlhanlı Devletinin Beylerbeyi Emîr Çoban'a itaat eden beyler arasında, Mehmed Bey de vardı. Mehmed Beyin, 1320 senesinden sonra öldüğü, Bolvadin'de yaptırdığı caminin kitabesinden anlaşılmaktadır.

Mehmed Beyin yerine, oğlu İkinci Süleyman Bey geçti. Süleyman Bey zamanında, uclarda bağımsızlıklarını muhafaza etmeye çalışan beylere karşı, İlhanlı Devletinin Anadolu valisi Demirtaş, harekete geçti. Demirtaş, 1326 yılında Beyşehir'e yürüyerek şehri ele geçirdi. Süleyman Beyi işkenceyle öldürerek, göle attırdı. Böylece Eşrefoğulları Beyliği sona erdi.

Seyfeddin Süleyman Bey, 1297 senesinde Beyşehir'de, nefis Türk mimarî

eserlerinden olan bir cami yaptırdı. Bu caminin mihrâbı çok güzel olup, Selçuklu mimarisinin devamıdır. Türbesi bu caminin yanındadır. Mehmed Bey de Bolvadin'de güzel bir cami yaptırmıştır.

Mübârizüddin Mehmed Bey adına, Şemsüddin Mehmed Tüsterî tarafından Arapça Fusûl-ül-Eşrefiyye isimli bir eser yazılmıştır. Eserin yazması, Ayasofya kütüphanesi, 2445 numarada kayıtlıdır.

Eyyübîler Devleti (1171 - 1252)

Ünlü kumandan ve siyaset adamı Selâhaddin Eyyûbî tarafından, Suriye, Filistin, Mısır ve Yemen'de kurulan devlet.

Hânedânın kurucusu olan Selâhaddin Eyyubî, Hazbanî kabilesine mensuptu. Ancak bu aile, uzun yıllar Türkler arasında bulunmuş ve tam manâsıyla Türkleşmişti.

Selâhaddin Eyyubî, 1138'de çok sayıda askeri ile birlikte Musul Türk kumandanı Zengî bin Aksungur'un hizmetine girdi. Bu durumun akabinde Selâhaddin'in kardeşi Şirkûh da Zengî'nin oğlu Nureddin'in hizmetine girdi. Şirkûh, bu hizmetteyken, 1169'da Mısır'ın kontrolünü ele geçirdi ise de, çok geçmeden öldü ve onun halefi olarak yerine Selâhaddin geçti.

Böylece, hânedânın gerçek kurucusu olarak ortaya çıkan Selâhaddin Eyyûbî, 1171 yılında, Şîf Fâtîmî idaresini tamamıyla ortadan kaldırdı. 1175 yılında ise, İsmâil Zengî ile Böri Gâzi'nin kumanda ettiği orduyu Kurunhama'da bozguna uğrattı ve Eyyûbî Devletinin temellerini attı. 1176 yılında kardeşi Turan Şahla beraber, Yemen'deki Abdün-nebi Fırkasını yıkan Selâhaddin Eyyûbî, Abbasî halifesi tarafından Suriye, Yemen, Filistin ve Kuzey Afrika'nın sultanı ilan edildi. Bu durum, aynı zamanda, halife tarafından, devletin kabul edilmesi demektir.

Selâhaddin Eyyûbî, ilk iş olarak Mısır'daki Fâtîmî idaresinin son izlerini de ortadan kaldırdı. Onların eski toprakları üzerinde, din ve eğitimde kuvvetli bir siyasetin teşvik ve uygulayıcısı oldu. Şiîliğin yerine Sünnî mezhebini yaymaya başladı. Bunda başarılı olan Selâhaddin, Mısır ve Suriye'de Fâtîmîlerin yaydığı yanlış itikadın önüne geçerek, Ehl-i sünnet itikadının yayılmasında önder oldu. Selâhaddin Eyyûbî'nin takip ettiği siyasetin diğer bir yönü de, Haçlılara karşı mücadelenin başlatılması idi. Bilindiği gibi bu yüzyılda Haçlılar, iki defa Anadolu'dan Kudüs'e kadar gitmişler ve geçtikleri yerlerde kan ve gözyaşından başka bir şey bırakmamışlardı. Hattâ bu zalimler, kendi dindaşları ve ırkdaşlarının kalplerinde bile, derin bir nefret uyandırmışlardı. Kutsal şehir Kudüs, yıllardır bu zalimlerin elinde bulunmaktaydı. Nitekim, Selâhaddin'in Haçlılara karşı tesirli bir şekilde başlattığı cihad siyaseti, bütün İslâmî gayret ve heyecanı onun etrafında birleştirdi. Türk ve Arap ordularının aynı gaye etrafında toplanmasını sağladı.

Topladığı bu kuvvetlerle, 1187 yılında, Haçlıların karşısına çıkan Selâhaddin Eyyûbî, Hattin'de parlak bir zafer kazandı. Perişan bir vaziyete düşen Haçlıların elindeki bütün kaleler, Kudüs dahil Eyyûbîlerin eline geçti. 89 yıl düşman elinde kalan kutsal şehir Kudüs'ün de ele geçirildiği bu zaferle, bütün Müslümanların gönüllerinde taht kuran Selâhaddin Eyyûbî, büyük bir üne kavuştu. Avrupa, bu hezimet karşısında birbirine girdi ve üçüncü Haçlı seferi için çalışmalarına başladılar. Ancak, bu yeni Haçlı ordusu, daha Akka'da iken hezimete uğrattıldı ve yine onların aleyhine olarak bir antlaşma imzalandı.

Hemen hemen bütün günleri harp meydanlarında geçen, Ortadoğu'daki Haçlı varlığının belini kıran ve onu asla eski gücüne kavuşamayacağı bir hale getiren, böylece Ortadoğu-İslâm dünyasının kudretini, bütün Avrupa'ya gösteren Mücâhid

Sultan, 4 Mart 1193 Çarşamba günü Dimaşk'ta (Şam) vefat etti. Aynı şehirde bulunan kabri, bugün, büyük ziyaretgâhlardandır.

Selâhaddin Eyyûbî, ölmeden önce devletinin çeşitli bölgelerini oğullarına iktâ olarak dağıtmıştı. Bununla beraber merkezî kontrol, oğullarından El- Âdil'in elindeydi. Bu sultan zamanında, daha önceki aktif politika terk edilerek yumuşak bir siyaset izlenmeye başlandı. Frenklerle barış yapılarak, ilişkiler, normal bir duruma getirildi. 1205 senesinde Samsat, Serve ve Ra'sul-ayn'ın şehirlerine hakim olan Melik el-Efdal, amcası El-Âdil'le ilişkisini keserek Anadolu Selçukluları Sultanı Keyhüsrev'e bağlandı. Bu dönemde Eyyûbîler, 1208'de Ahlat'ı, 1215 senesinde ise Yemen'i hakimiyetleri altına aldılar. Beşinci Haçlı seferi sırasında Dimyat'ın Haçlılar eline geçmesi ile üzüntüsünden hastalanan Sultan El-Âdil, çok geçmeden vefat etti (10 Eylül 1218). Yerine oğlu el-Kâmil geçti.

El-Kâmil, kısa sürede orduyu toparlayarak, Haçlıları geri püskürtmeye muvaffak oldu. Ancak, daha sonra, İmparator İkinci Frederik ile anlaşan El-Kâmil, anlaşılamayan bir tutumla, Kudüs'ü Haçlılara terk etti. Böylece, İkinci Frederik ile başlayan sulh dönemi, Mısır ve Suriye'ye bazı iktisadî faydalar sağlarken, aynı zamanda Akdeniz Hıristiyan devletleri ile ticaretin yeniden canlanmasına yol açtı. Sultan El-Kâmil'in devri, diğer taraftan iç çatışmalara ve çalkantılara sahne oldu. Sultana karşı ülkede ittifaklar kuruldu. Aynı zamanda sultanın kardeşi Muazzam ile Melik Eşref bile, bu ittifakın içinde yer aldı. Hattâ, Melik Eşref, bir ordu ile sultanın karşısına çıktı ise de, aniden vefat ettiğinden kuvvetleri dağıldı.

Eyyûbî Devleti son parlak devrini, Sultan El-Kâmil ile yaşadı. Onun ölümüyle ülke parçalanmaya yüz tuttu. El-Kâmil'in yerine geçen Es-Sâlih zamanında, ülke bir taraftan iç mücadelelere sahne olurken, diğer yandan altıncı Haçlı seferi başgösterdi. Bu karışık vaziyete rağmen, Haçlılara karşı başarılar kazanıldı ve Fransa Kralı St. Louis esir alındı. Sultan Es-Sâlih'in kısa bir süre sonra ölümü üzerine, Mısır Eyyûbî ülkesi, 1250 yılında, Türk Bahri Memlûk birliklerinin eline geçti.

Halep'te ise, 1236 senesinde ölen El-Azîz'in yerine geçen En-Nâsır Yûsuf, Mısır'daki Sultan Sâlih'in ölümü üzerine bütün Suriye'yi ele geçirdi. Onun Suriye üzerindeki iddiaları, Mısır Memlûkları ile mücadelelere sebep oldu. Bu sürekli mücadelelere, ancak Moğolların taarruzu son verdi. Devamlı tâbi halde yaşayan Hama'daki şube ise, varlığını 1342 senesine kadar sürdürdü. Bu tarihte, onlar da Moğollar tarafından ortadan kaldırıldı. Sadece Diyarbekir ve Hısnıkeyfa civarında, mahallî bir beylik, Moğolların ve Timurlular'ın hücumlarından kurtulabildi. Eyyûbîlerin bu kolu da Akkoyunlular tarafından ortadan kaldırıldı.

Eyyûbîler Devleti, Zengîler'in bir devamıydı. Eyyûbî devlet teşkilâtı, diğer İslâm devletlerindeki teşkilâtlardan farklı değildi. Başta bir sultan ve onun hânedânı, sonra, idarî ve askerî yetkiye sahip emîrler, daha sonra bürokratlar ve ilmiye sınıfına mensup olanlar gelirdi.

Devlet işlerini yürüten üç dîvân vardı. Dîvân-ül-İnşâ; bürokrasinin idaresi ve diplomatik işlerin yürütülmesiyle uğraşır. Dîvân-ül-Ceyş; ordu ve onun malî işlerinden sorumluydu. Dîvân-ül-Mâl; bugünkü maliye bakanlığının görevini yapardı. Dîvânlar arasında en geniş teşkilâta sahip olan bu dîvândı.

Eyyûbîler Devletinin en önemli hedefi, Ortadoğu'da Haçlılar tarafından işgal edilen İslâm topraklarını kurtarmaktı. Bu sebepten sultan, her zaman, savaşa hazır güçlü bir orduyu beslemek zorundaydı. Ordunun temelini, toprağa bağlı süvariler meydana getiriyordu. Bunların yanında, maaşlarını para olarak alan bir miktar piyade ve süvari vardı. Piyadeler, kale savunma veya kuşatmalarında vazife alıyorlardı. Diğer muharebelerde ise, timarlı süvariler savaşıyordu. Süvarilerin en önemli kısmını, parayla satın alınarak veya devşirilerek yetiştirilen memlûklar teşkil ediyordu.

Bunların büyük çoğunluğu Türk'tü.

Eyyûbîler Devletinde sağlık hizmetleri çok gelişmişti. Birçok şehirde hastaneler yapılmıştı. Bu hastaneler arasında Dimaşk'taki Nureddin ve Kahire'deki Selahaddin hastaneleri, mükemmel tıp merkezleriydi. Buralarda erkekler, kadınlar ve sinir hastaları için ayrı kısımlar vardı. Tarihte sinir ve ruh hastalıkları için ilk ilaçlar, bu hastanelerde hazırlanmıştır. Hastanelerin yanında, kimsesiz, bakıma muhtaç çocukların ve fakirlerin korunması için birçok bakım evleri ve misafirhaneler açılmıştır. Eyyûbîler Devletinde, teknik ve sanat da gelişmişti. Dimaşk ve Kahire'de dökümhaneler ve cam imalathaneleri vardı. Bu şehirlerde ayrıca, su ile çalışan kâğıt değirmenleri de yer alıyordu. Kâğıt; buğday, pirinç sapları ve pamuktan yapılıyordu. Musul kumaşları, Mısır pamukluları ve Dar-ut-Tirâz'da imal edilen yünlü, ipekli ve pamuklu kumaşlar çok meşhurdur. Bakır işlemeciliği gelişmişti. Bugün, Eyyûbîler devrine ait şamdanlar, leğen ve tabaklar çeşitli ülkelerin müzelerinde bulunmaktadır. Silâh imalatı da oldukça ileri seviyede idi. Bilhassa Dimaşk'ın meşhur çelik kılıçları çok ünlüydü.

Eyyûbîler devri, ilmî hayat bakımından İslâm tarihinin en canlı ve hareketli dönemlerinden biriydi. Bozuk itikadlara karşı, Ehl-i sünnet itikadını yaymak gayesiyle, Kahire ve Dimaşk'ta birçok medreseler açıldı. Burada tefsir, hadis, fıkıh ilimleri yanında, fen ilimleri de öğretiliyordu. Ayrıca Kur'ân ilimlerini öğretmek için Dâr-ul-Kurrâlar, hadîs ilimlerini öğretmek için Dâr-ul-Hadîsler ve fen ilimlerini öğretmek için Dâr-ül-Hendeseler açıldı. Medreselerin yanında camiler de önemli ilim merkezleriydi. Camilerde çeşitli ilimlerin okutulduğu halkalar ve köşeler vardı.

Tarihte çok önemli bir rol oynayan Eyyûbîler, Büyük Selçuklu Devleti'nin geleneklerini yeniden kurarken, Şîî Fâtımî Devletine en büyük darbeyi vurmuş ve İslâm'ın yeniden ihyasına canla başla çalışmışlardır. Haçlılara karşı büyük bir devlet ve güç meydana getirmişler, nitekim geçici bir zaman için de olsa Kudüs'ü ele geçirebilmişlerdir. Eyyûbîlerin devlet teşkilâtının izleri, daha sonra Memlûk ve Osmanlı devlet teşkilâtında tesirli olmuştur.

Gazneliler

Gazne'de 962-1187 yılları arasında hüküm süren Türk-İslâm devleti.

Sâmânî Devletinin (819-1005) en parlak devirlerinde çok sayıda Türk, gruplar hâlinde Mâverâünnehir yoluyla İslâm dünyasına getirilmekteydi. 912 yılından itibaren ise Sâmânî Devletinin vali ve komutan kadrolarında, Türk isimleri de görülmeye başlandı. İşte bu Türk komutanlardan biri de Gazne Devletini kuracak olan Alptegin'dir.

Alptegin, 961 senesinde vezir Ebû Ali Muhammed Belâmî ile birleşerek, Sâmânî Şehzâdesi Nasr'ı tahta oturtmak istediysede de bu arzusunu gerçekleştiremedi. Bunun üzerine kendisine bağlı birliklerle Afganistan'daki Gazne'ye çekildi ve burada bulunan Levik Hânedânını bölgeden uzaklaştırarak, şehre hakim oldu. Böylece Gazne Devletinin temelini attı (962).

Alptegin'in, 963'te ölümü üzerine yerine geçen oğlu Ebû İshak İbrahim, dört yıla yakın süren saltanatında Sâmânîlerle dost geçinme yolunu tercih etti. Ölümünden sonra 966'da yerine Bilge Tegin geçti. Bilge Tegin, Buhara'da Sâmânî komutanlarından Fâik'in, üzerine gönderdiği bir orduyu bozguna uğrattı. Bu mağlûbiyetten sonra bir daha Buhara'dan Gazne'ye ordu gönderilmedi. Bilge Tegin, 975'te Hindistan üzerine yaptığı seferde Gerdiz Kalesini kuşatırken şehid düştü. Gazne'de ilk sikke bunun zamanında kesildi. Yerine geçen Pîrî Tegin, devleti yönetecek hususiyetlere sahip olmadığından, beş yıllık saltanattan sonra, tahtı Sebük Tegin'e bıraktı.

Devletin asıl kurucusu olan Sebük Tegin, Isık Göl civarında Barsgan'da doğmuş, 960'a doğru Müslüman olmuş, köle olarak satıldığı Alptegin tarafından terbiye edilip, manevî evlât edinilmiş ve mühim mevkilere getirilmişti. Hükümdar olunca, "Nâsırüddin Sebük Tegin Kara Beçkem" adını aldı. İyi bir idareci ve komutan olan Sebük Tegin, Toharistan ve Zabülistan'la Zemindaver eyaletini, Gor bölgesini ve Belucistan'ın bazı yerlerini ülkesine kattı. 979'da Hindistan'ın kuzeybatısında yerli hükümdarların en güçlülerinden Caypal'ı yenilgiye uğratarak, Hindistan hakimiyetine ilk adımı atmış oldu. Kâbil Nehri boyunca Peşâver'e kadar ilerleyerek, bu bölgelerde İslâmiyet'in yayılmasını sağladı.

Sebük Tegin'in 997'de ölümünden sonra, yerine oğlu İsmail geçti. Ancak, kısa bir süre sonra, tahtı ağabeyi Mahmud'a bırakmak zorunda kaldı.

Mart 997'de tahta çıkan Sultan Mahmud, Gazneli Devletin kurucusu, Hindistan'a İslâm dinini yayan ve burada yüzyıllarca sürecek olan Türk hakimiyetinin temellerini atan, tarihin büyük cihangirlerinden ve hükümdarlarından. Sâmanoğullarının yıkılışına rastlayan bir zamanda tahta çıkan Sultan Mahmud, ilk iş olarak Horasan'da hakimiyetini tesis etti. Zaman zaman Karahanlılar'la rakip duruma düşmekle beraber, güneydeki (Hindistan) ve batıdaki (İran) fetihleri için müsait bir zemin ve elverişli şartlar buldu. Şiîlere karşı halifeyi şiddetle savundu ve Sünnî mezheplerin koruyucusu oldu.

Sultan Mahmud, İran, Irak ve Harezm'i ülkesine kattıktan sonra, Hindistan üzerine on yedi sefer düzenledi. 1000 yılında Peşâver şehrini aldı. Ertesi yıl Hindistan ordusunu yenip, Hindistan'ın en zengin eyaletlerinden biri olan Pencab'ı ele geçirerek, Hindistan'ın kuzeyine tamamen hakim oldu. Çok büyük ganimetlerle Gazne'ye dönüp "Gâzi" unvanını aldı. Beşinci seferinde, Ganj Vadisini ele geçirdi.

Sekizinci Seferinde ise, 150.000 kişilik Hindu ordusunu imha etti. En meşhur seferi olan 11. Seferinde ise Gucera'ta girdi ve büyük ganimetle geri döndü. Sultan Mahmud, 1030'da öldüğü zaman, Gazneli Devleti, batıda Azerbaycan hudutlarından, doğuda Hindistan'ın Yukarı Ganj Vadisine, Orta Asya'da Harezm'den Hint Okyanusu sahillerine kadar uzanan çok geniş bir sahaya yayılmıştı.

Sultan Mahmud'dan sonra yerine oğlu Muhammed geçti ise de, bu sırada Isfahan ve Rey umumî valisi bulunan kardeşi Mesud tarafından tahttan indirildi. Ekim 1030'da tahta çıkan Sultan Mesud, iyi bir asker olmakla beraber, babasının komşularla iyi geçinme siyasetini devam ettiremedi. Özellikle, Selçuklular'la olan geçimsizlikleri, uzun ve kanlı savaşların çıkmasına sebep oldu. Horasan'ın bir kısmını alma başarısını gösteren Selçuklulara karşı, Dandanakan Meydan Savaşı'nda (1040) Sultan Mesud büyük bir mağlûbiyete uğradı. İran, Harezm ve Mâverâünnehir'e Selçukluların hakim olmaları, Gaznelileri Afganistan ve Hindistan toprakları üzerinde yaşamaya mahkûm etti.

Bu mağlûbiyetten sonra, Gazne'ye dönerek ailesini ve hazinelerini toplayan Sultan Mesud, Lahor'a gitmek üzere yola çıktı. Ancak, yolda muarızları tarafından yakalanıp hapsedildi ve Girî hapishanesinde yeğeni tarafından 1041'de öldürüldü. Yerine, daha önce tahttan indirilip kör edilen kardeşi Muhammed çıkarıldı. Babasının öldürüldüğünü duyan Mevdûd, Belh'den Gazne'ye yürüyerek, Muhammed'i tahttan indirip hükümdar oldu.

Mevdûd'un saltanatı (1041-1049), dış mücadelelerle geçti. Zamanında, Selçuklular önce Toharistan'ı, ardından Zemindaver'i ele geçirdiler. Diğer taraftan Delhi Racası da, bazı kaleleri almaya muvaffak oldu. Bunun yanısıra, Gazneli hakimiyetinden kurtulmak isteyen Gurlular da harekete geçtiler.

Mevdûd'un 1049'da ölümü ile Gazneli Devleti karışıklık içinde kaldı. Tahta İkinci Mesud çıktı ise de, oğlu karşı çıktı. İkinci Mesud'un tahttan indirilmesi üzerine

Bahâüddevele Ali tahta çıktı. Fakat bunun saltanatı da çok kısa sürdü.

İki yıl geçmeden Mahmud'un oğlu Abdürreşîd tahta çıktı. Ancak tahtta gözü olan komutanlardan Tuğrul Bey, onu öldürüp tahtı elde etti. 1040'tan beri artan Selçuklu baskısı, Tuğrul Bey zamanında durduruldu. Ülkede de eski asayiş yeniden sağlandı. 1059'da ölümü ile yerine çıkan kardeşi İbrahim, ilk iş olarak, Selçuklularla sulh yaptı. Oğlu Mesud'u, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kızı ile evlendirip dostluk tesis etti. Kuzey ve batıda bir kısım toprakların kaybedilmesine karşılık, Hindistan'da bazı kaleler ele geçirildi ve devletin sınırları Ganj Nehrine kadar uzandı.

Sultan İbrahim'in 1099'da ölümünden sonra, yerine geçen oğlu Üçüncü Mesud, babasının Hindistan fütuhâtı ve damadı bulunduğu Selçuklularla dostluğu devam ettirme politikasını iyi yürüttü. Ancak, 1115'te vefatı ile devlet yeniden asayişsizlik içine düştü. Kardeşler arasında taht rekabeti başladı. Tahta çıkan Şîrzâd'ı, kardeşi Arslan öldürttü. Arslan, diğer kardeşi Behram Şah üzerine yürüyünce Behram Şah, Selçuklu Sultanı Sencer'e iltica etti. Bu durum, yarım asırdan beri devam eden Selçuklu dostluğunu bozdu. Sultan Sencer, Gazne üzerine iki sefer düzenleyerek Arslan'ı yakalayıp öldürttü. Böylece Behram Şah 1117'de Gazne tahtını elde etti. Ancak bu tarihten itibaren Gazneliler, Büyük Selçuklu Devletine bağlı bir duruma geldiler. Bu devrin en önemli hadisesi Gurluların harekete geçmeleridir. 1128'de, Gur Melikü'l-Mülûk'u Kutbeddin'in Behram Şah tarafından öldürülmesi, Gurluların ayaklanmasına sebep oldu. Melik'in kardeşi Suri'nin Gazne'ye girmesi ile büyüyen isyan kısa sürdü. Fakat bir müddet sonra Alâeddin Hüseyin önce Gazne'yi, ardından Bust'u tahrip edip, Gaznelilerin kuzeydeki hakimiyetlerine son verdi. Oğuzların, 1152'de Gazne üzerine yürümleri üzerine Behram Şah, burasını kesin olarak bırakıp Lahor'a çekildi.

Behram Şah, 1160'da ölünce, yerine oğlu Hüsrev Melik geçti. Bu sırada Gazne'de ikamet etmekte olan Gurlu emir Muizzeddin, 1173'ten itibaren Hindistan seferlerine başladı. Gur akınları karşısında yerli Khokharlarla anlaşmaya çalışan Hüsrev Melik, bunların hıyanetini anlayınca Muizzeddin'le anlaşmak için çare aradı. Ancak bir netice elde edemedi ve 1187'de esir düştü. Böylece Gazneli Devleti, Gurlu İmparatorluğuna ilhakla tarih sahnesinden çekildi. Son Gazneli Sultanı Hüsrev Melik ile oğlu Behram Şah, önce Gazne'ye oradan Firizkuh'a ve nihayet Belervan Kalesine götürülerek hapsedildi, birkaç yıl sonra, 1191'de, öldürüldüler.

Büyük Türk Hakanlığı, yani Karahanlılar'dan sonraki Müslüman Türk Devleti, Gazneli Devletidir. Sünnî-Hanefî mezhebinde olan Gazneliler, sarayda Türkçe, edebiyâta Farsça, fakat resmî yazışmada Arapça'yı resmî dil olarak kullanmışlardır.

Devlet teşkilâtı: Gazneli Devletinde emir veya sultan, devletin tam hâkimidir. Devlet dairelerine dîvân denilmektedir. Bu dîvânların en önemlileri, Dîvân-ı Vezâret, Dîvân-ı Arz, Dîvân-ı Risâlet veya İnşâ ve Dîvân-ı İshrâf idi. Dîvân-ı Vezâret, maliye ve genel yönetim işlerine bakardı. Başkanı vezirdi. Dîvân-ı Arz bugünkü Savunma Bakanlığının karşılığı olup, başındakine Arız veya Sâhib-i Dîvân-ı Arz denilirdi.

Askerin ihtiyaçlarını ve ordunun savaşa hazır bir durumda bulunmasını sağlamak, askerin sayısını bilmek ve gerektiği zaman sultana bildirmek, sultanın gezilerinde ihtiyaçlarını gidermek gibi görevleri vardı. Bu devlette ordu, dört kısımdan meydana gelirdi. Bunlardan süvariler ilk kısmı meydana getirir ve ordunun en kalabalık bölümünü teşkil ederdi. Çoğunun iki atı vardı. İkinci bölümü yayalar meydana getirip sayıları az, başlıca vazifeleri ise şehirleri korumalarıydı. Ordunun üçüncü kısmı sultanın özel birliğiydi. Buradaki askerler, Türkistan'daki oymak savaşlarında hakimiyet altına alınan yerlerdeki Türk çocuklarıydılar. Ordunun son bölümünü, filler meydana getirirdi. Bunlar doğrudan doğruya sultan tarafından denetlenirdi. Filcilerin çoğu Hintliydi. Bunların muharebelerdeki görevi, düşman saflarını bozmak ve

yarmak, düşman atları, kendilerine ve kokularına alışmamışsa, onları ürkütüp bozgun çıkarmak, okçulara yüksek atış yeri sağlamaktı. Dîvân-ı Risâlet veya İnşâ, devletin genel haberleşme dairesiydi. Hükümetle işi olan halk da buraya başvururdu. Dîvân-ı İshrâf, devletin gizli haber alma teşkilâtı olup, çok gelişmişti.

Kültür ve medeniyet: Gazneliler devri, siyasî kudretin yanısıra, kültür bakımından da parlak geçmiştir. Bir fıkıh âlimi olan Sultan Mahmud ve oğlu Mesud, İslâm terbiye ve kültürü ile yetişmişlerdi. Her iki sultan saraylarında devrin en büyük âlimlerini toplamaya çalıştılar. Şairlere hürmet ve sevgi gösterdiler. Her sene onlar için yaklaşık dört yüz bin dinar harcarlardı. Bu şairler arasında Türk asıllı Ferrûhî ile Menuçehrî Damgânî, Escedî Gazâ'ir-i Râzî ve Şehnâme yazarı meşhur Firdevsî sayılabilir. Bunların başında Melik-uş-Şuarâ Unsûrî bulunmaktaydı. Sultan İbrahim ve halefleri devrinde Gazne sarayında bulunan şair ve edipler, İran edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynadılar. Bu devirdeki şairler arasında; Ebü'l-Ferec Rûmî, Senâ'î, Osman Muhtârî ve Seyyid Hasan Gaznevî yer almaktaydı.

Tarih yazıcılığı da Gazneliler devrinde parlak geçmiştir. Sebük Tekin ve Mahmad devrini yazan Ebû Nasr Utbî, Zeyn-ül-Ahbâr isimli eserini Sultan Abdürreşîd'e sunan Gerdîzî, Mesud devrini nakleden Ebü'l-Fazl Beyhekî, Gazneliler devrinin meşhur tarihçileridir.

Sultan Mahmud, 1017 senesinde Harezmi'ye ele geçince, o devrin en büyük fen âlimi Birûnî'yi Gazne'ye getirdi. Birûnî, sultanın birçok seferlerine katılarak Hindistan hakkında Tahkîku mâ lil-Hind isimli eserini yazdı. Bu, Hinduların inanç ve âdetlerini tarafsız olarak tetkik eden ilk İslâmî eserdir. Eserde Hind dini ve Hindistan coğrafyası hakkında çok geniş bilgi bulunmaktadır.

Gazne sultanları, edebiyat alanında olduğu kadar mimarî faaliyetleri ile de dikkat çektiler. Sultan Mahmud ve Mesud, büyük inşa faaliyetlerinde bulundular. Fakat onların bu eserlerinden günümüze çok azı ulaşmıştır. Sultan Mahmud, halkın faydalanması için çarşı, köprü ve su yolu kemerleri yaptırdı. Bunlardan Gazne'nin kuzeyindeki Bend-i Mahmudî bu güne kadar mevcudiyetini korumuş ve kullanılmıştır. Sultan Mahmud, Gazne'de birçok cami ve mescid yaptırdı. Gazne Camiinin yanına geniş bir medrese inşa ettirdi. Burası hem medrese hem de kütüphaneydi. Birçok odaları, Gazne âlimlerinin okuması ve okutması için, tavandan tabana kadar kitapla doluydu. Sultan, bu medresede ders veren hoca ve okuyan talebeler için, medresenin evkafından dolgun maaş tayin ederek onların geçimini sağlamıştır. Dokuz yüzyıl geçmesine rağmen, cila ve parlaklığı bozulmayan Gazne Camiinin iki minaresi hâlâ ayakta olup, dış kısmı cilalı sarı tuğladandır. Minarelerin birbirinden uzaklıkları 360 ve yükseklikleri 45 m kadardır. Üzerlerinde kûfî yazılar vardır. Gazneliler, kuzey Hindistan fütuhatını tamamlayınca, İslâm dinine Pencab'da kuvvetli bir dayanak noktası elde edilmesini sağladılar. Böylece daha sonraki Hindistan fetihlerine sağlam bir zemin hazırlayarak, Türk ve İslâm tarihinde önemli rol oynadılar.

Germiyanoğulları Beyliği

Kütahya ve çevresinde hüküm sürmüş bir Türk beyliği. Toprakları, doğuda Afyonkarahisar ve Denizli, batıda Gediz ve Menderes vâdilerine kadar uzanırdı. Germiyan, önceleri Türk aşiretlerinden birinin adıyla, Anadolu Selçuklu Devleti'nin (1077-1307) son zamanlarında, 1300 yılında kurulan Germiyanoğulları Beyliğine de ad oldu. Germiyan aşiretinin Anadolu'ya ne zaman geldiği belli değildir. On üçüncü

yüzyılda Malatya taraflarında, Anadolu Selçuklu Devletinin hizmetinde bulunuyorlardı. Malatya'da oturlarken, Germiyan aşiretinin başındaki Alişiroğlu Muzafferüddin, Selçuklu Hükümdarı İkinci Gıyâseddîn Keyhüsrev (1236-1246) zamanında, Baba İshak tarafından çıkarılan sapık Babaîler isyanını bastırmakla vazifelendirildi ise de, muvaffak olamadı. Yine bu aileden ve Selçuklu beylerinden Kerimüddin Alişir, Selçuklu şehzadeleri arasındaki taht mücadelesine karıştığı için, Moğollar tarafından öldürüldü. Germiyanlılar, daha sonra Moğolların baskısı yüzünden, Kütahya tarafına göç ettiler. Buradayken bağımsızlıkları için, Anadolu Selçuklu sultanı İkinci Gıyâseddin Mesud (1282-1305) ile Moğollara karşı mücadele verdiler.

Germiyanlıları Beyliğini kuran Kerimüddin Alişir'in oğlu Birinci Yâkub Bey, Anadolu Selçuklu Devleti beylerinden iken, 14. yüzyılın başından itibaren Selçuklulardan ayrılıp, Moğollarla mücadele edemeyeceğinden, onların hâkimiyetine girdi. Yâkub Beyin idaresindeki Germiyanlıları Beyliği, o zaman Anadolu'da kurulan beyliklerin en kuvvetlilerinden olup, Bizanslılardan her yıl belli bir vergi ve hediyeler alıyorlardı. Yâkub Beyin, Aydınoğlu Mehmed Bey kumandasında Ege sahillerine gönderdiği Germiyanlı ordusu, Bizanslılardan Ayasluğ (Selçuk) ve Birgi'yi aldı ve bu yörede Aydınoğulları Beyliği'ni kurdu. Yâkub Bey, 1305'te Menderes Irmağı kenarındaki Tripolis (Buldan kasabası doğusunda, Yenice yakınında) şehrini alıp, 12.000 piyade ve 8000 süvari ile 1306'da Alaşehir'i kuşattı. Bizanslılar, İspanya'dan getirtmiş oldukları, Katalan birliklerini Alaşehir'deki Türk kuvvetleri üzerine gönderince, Germiyanlılar kuşatmayı kaldırdılar. Fakat şehir, 1314 yılında, Yâkub Bey tarafından alınıp, haraca bağlandı. Rumlardan alınan cizye, Kütahya'da yaptırılan Vâcidiye Medresesinin ihtiyacına karşılık tutuldu. Yâkub Beyin 1340'ta vefatı üzerine, yerine oğlu Mehmed Bey geçti. Bunun ilk zamanlarında Bizanslılar, Katalanlar vasıtasıyla, Kula ve Simav'ı Germiyanlılardan aldılarsa da, Mehmed Bey buraları yeniden topraklarına katmaya muvaffak oldu.

Mehmed Beyin vefat tarihi kesin belli olmayıp 1361 olarak tahmin olunmaktadır. Ölümünden sonra yerine Süleyman Şah geçti. Süleyman Şahın hükümdarlığının ilk yılları durgun geçti. Karamanlılar ile Hamidoğulları arasındaki mücadelede; Hamidoğullarından (1301-1423) İlyas Beyin tarafını tutması, Karamanlılar ile arasının açılmasına sebep oldu. Süleyman Şah, Karamanlıların baskısı karşısında, Hıristiyanlarla mücadelede büyük başarı sağlayan ve sınırlarını genişletmekte olan Osmanlılar ile anlaşmak istedi. Germiyanlı İslâm âlimi İshak Fakih ve beraberindeki heyet, yüksek hediyeler ile Osmanlı Hükümdarı Murâd Hüdâvendigâr Gâzi'nin (1360-1389) huzuruna gönderilip; Süleyman Şah, kızını Osmanlı Şehzadesi Bayezid'e vermeyi ve çehiz olarak da, Kütahya ile beraber Simav, Eğriboz (Emet) ve Tavşanlı'yı Osmanlılara teklif etti. Germiyanlıların teklifi kabul edilip, düğün yapıldı. Süleyman Şah, Kula kasabasına çekildi. Sultan Murad Hüdâvendigâr'ın oğlu Şehzade Bayezid de Osmanlı sancağı hâline getirilen Kütahya şehrine geldi.

Süleyman Şahın 1387'de vefatıyla, oğullarından Yâkub, Germiyanlı hükümdarı oldu. İkinci Yâkub Bey, Osmanlıların Haçlılarla yaptığı, 1389 Birinci Kosova Savaşı sonrasında, Sultan Murad Gâzi şehid edilince, fırsattan istifade edip Osmanlılara bırakılan toprakları geri almak istedi. Rumeli'deki durumu düzelttikten sonra Anadolu'ya geçen, yeni hükümdar Yıldırım Bayezid Han (1389-1402), Kütahya taraflarına geldi. Kendisine karşı çıkan İkinci Yâkub Bey ve Subaşı Hisar Beyi yakalatıp, Rumeli'deki İpsala Kalesine hapsedtirdi. Germiyanlıları topraklarını da Osmanlı ülkesine kattı (1390). İkinci Yâkub Bey, İpsala Kalesinde dokuz yıl hapis kaldıktan sonra, 1399 yılında bir fırsatını bulup kaçtı. Kıyafet değiştirerek, deniz yoluyla Suriye'ye, oradan da, Timurlular Devleti'nin (1370-1506) Sultanı Timur Han'ın (1370-1405) yanına ulaştı. Ankara Savaşı'nda (1402), Osmanlılara karşı Timur Hanın

safında savaştı. Savaş sonunda Timur, eski Germiyanlı ülkesini İkinci Yâkub Bey'e verdi.

İkinci Yâkub Bey, Osmanlı şehzadeleri arasındaki taht mücadelelerinde, yeğeni Çelebi Mehmed tarafını tuttu. Bu yakınlığı benimsemeyen Karamanoğlu Mehmed Bey, iki yıl üst üste düzenlediği seferler ile Kütahya'yı zaptedip, Germiyan ülkesine sahip oldu (1411). Karamanoğullarının, Germiyan ülkesine hâkimiyetleri iki buçuk yıl kadar sürdü. Osmanlı Sultanı Çelebi Mehmed, Rumeli'de kardeşi Musa'yı bertaraf ettikten sonra, Karamanoğulları üzerine yürüyerek, onları Konya'ya kadar sürdü. Çelebi Mehmed, böylece hâkim olduğu Germiyan topraklarını yine, dostu ve müttefiki olan İkinci Yâkub Bey'e devretti (1414).

Osmanlı Sultanı Çelebi Mehmed'in vefatıyla yerine geçen İkinci Murad Han'a (1421-1451) karşı, Karamanlılarla beraber Yâkub Bey de Şehzade Mustafa Bey tarafını tuttu. Mustafa Çelebi'nin, İkinci Murad Han'a yenilip, İznik'te öldürülmesinden (1423) sonra, Yâkub Bey, Osmanlılarla dost geçinmeyi tercih etti. 1428'de Osmanlıların payitahtı Edirne'ye bizzat giderek, İkinci Murad Han ile görüştü. Osmanlılardan çok hürmet görüp, oğlu olmadığı için, ölümünden sonra ülkesini Sultan'a bıraktığını vasiyet edip, Kütahya'ya döndü. 1429'da vefatıyla, Germiyanlı beyliği sona erip, toprakları, Osmanlılara kaldı. Kütahya ve Afyonkarahisar sancak hâline getirildi. Kütahya önce şehzadeler, sonra da Anadolu beylerbeyliğinin merkezi olarak Osmanlılarca teşkilâtlandırıldı.

Kültür ve Medeniyet

Germiyanlıların teşkilatı, hemen hemen bütünüyle Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularını teşkilâtının devamı hâlindeydi. Germiyan topluluğunun başında Alişir ailesi hakimiyet kurmuştu ve beylik merkezden idare edilmekteydi. Hükümdarın sarayı, yalnız sultanın ikametine ait bir kuruluş olarak değil, aynı zamanda devletin idare edildiği yer olarak kullanılmaktaydı. Germiyanlıların bir dîvânı vardı ve bu dîvânda emirler, vezirler, kadılar ve nişancı bulunmaktaydı.

Germiyanlılarda toprak sistemi, daha sonra Osmanlılarda gelişmiş şekliyle görüleceği gibi timar, vakıf ve mülk olarak tatbik edilmekteydi.

Germiyan beyliğinin kurucusu Birinci Yâkub Bey devri (1300-1340), beyliğin en kuvvetli olduğu bir zamandı. Bu devirde iktisat ve içtimaî hayat da buna paralel olarak, ileriydi. Yâkub Bey'in hazineleri, konaklarının mevcudiyeti, sosyal ve ekonomik hayatı gösteren önemli örneklerdendir. Bu devirde Germiyanlıların mükemmel bir ordusu olup, askerleri tam teçhizatlıydı. Germiyan Beyliğine, Bizans'tan her yıl 100.000 dinar ve kıymetli eşyalar hediye olarak gelmekteydi.

Germiyanlı zamanında, edebî ve ilmî faaliyet çok canlı bir durumdaydı.

Şeyhoğlu Mustafa, Şeyhî Sinan, Ahmedî ve Ahmed-i Dâî gibi müellifler dil ve fikir sâhasında pek çok eser vermişlerdir (Bkz. Türk Edebiyatı). Bunların yanısıra Molla Abdülvâcid ve İshak Fakih gibi ilim adamları da yetişmiştir. Germiyanlı zamanında, Kütahya'da ilmî tedrisât yapan Vâcidiye Medresesi, İkinci Yâkub Bey Medresesi ve İshak Fakih Medresesi vardı. Vâcidiye Medresesinde dînî ilimlerin yanında fen ve astronomi gibi ilimlerin de okutulduğu anlaşılmaktadır. Germiyan Beyliğinde hizmet gören ilim ve fikir adamları, Germiyan ilinin Osmanlılara geçmesi üzerine, Osmanlılar tarafından da himaye edilmişlerdir. Bunların ilmî ve edebî sahada pek çok eserler vücuda getirmeleri temin edilmiştir. Germiyan beyleri, ilim ve fikir adamlarını korumuşlar, onlara yüksek değer vererek ilmin ve fikrin gelişmesine hizmet etmişlerdir.

Germiyan ülkesinde, kültür ve sosyal hayatla beraber, ekonomi de yüksek bir seviyedeydi. "Germiyan kumaşları" adıyla meşhur dokumalar, bütün Anadolu'da tanınırdı. Denizli'nin "Ak alemlî" kumaşından da hil'at ve üst elbisesi yapılırdı.

Germiyanlı sarıklık bezleri meşhur olup, Osmanlı sultanlarının başına sardığı kavuklarda bile kullanılırdı. Çok dayanıklı atlar yetiştirirlerdi. Menderes Irmağı vasıtasıyla, Ege Denizi limanlarına ticaret malları ve Kütahya şap madeni naklederlerdi.

Göktürkler

Asya Büyük Hun İmparatorluğu'ndan sonra, her bakımdan temsil ettiği Türk kültürü itibariyle ikinci "süper" Türk imparatorluğu niteliğinde olan Gök-Türk hakanlığı, "Türk" sözünü ilk defa resmî devlet adı olarak benimsemekle, bütün bir millete ad vermek şerefini kazanmış, Doğu Sibiry'a'daki Yakut Türkleri ile batıda Ogur (Bulgar) Türklerinin bir kısmı dışındaki Türk asıllı bütün kütleri kendi idaresinde birleştirmiştir. Hakanlığın yıkılmasından sonra bir yelpaze gibi açılarak dört tarafa yayılan çeşitli Türk zümreleri gittikleri yerlerde "Türk" adını ve Gök-Türk idarî, siyasî ve iktisadî geleneklerini yaşatmışlardır. Yine bütün bu Türklerin tarihinde Gök-Türk teşkilatının, edebiyatının, töre ve hayat telakkisinin izleri görülmüştür. Gök-Türklerden sonraki çağlarda, R Türkçesi (Ogur lehçesi) müstesna, bütün Türk lehçe ve ağızları Gök-Türk Türkçesi'nin damgasını taşır. Doğudan batıya: Orta Asya, Türkistan, Maveraünnehir, Kuzey Hindistan, İran, Anadolu, Irak, Suriye ve Balkan Türkleri, Gök-Türkler yolu ile Türk'tür.

Bizim bugün diğer Türk devlet ve zümrelerinden ayırdetmek üzere Gök-Türk (Kök-Türk) dediğimiz bu topluluk ve devletin adı "Türk" veya "Türük" idi. Ancak, kitabelerin bir yerinde, kendini Gök-Türk olarak tanıtmıştır ki, "Gök'e mensup, ilahî Türk" manasına gelen bu tabir, V. Thomsen'e göre hakanlığın parlak devresine işaret etmekte olmalıdır (herhalde Mu-kan Kağan zamanı).

Gök-Türk hakanlığı çağında, daha doğrusu 6.-9. asırlarda Orta Asya'da tarihî rol oynayan toplulukların, çeşitli adlar altında gruplaşan Tölesler olduğu anlaşılmaktadır. Türkçe Töles kelimesi, ihtimal "asil, kök, temel" manalarına gelmektedir. (Bk. L. Bazin, Les Calendriers..., s. 661, 667.)

Tölesler (Tölös, Tolis, Çince'de T'ie - lo, T'ieh - le), Çin kaynaklarında eski Hun boylarından olarak zikredilen ve bütün Orta Asya'ya yayılmış kalabalık Türk kütleri bütünüdür. Sui-shu'da (Çin Sui hanedanının 581-618 yıllığı) 50 kadar kabilesi sayılmakta ve şöyle sıralanmaktadır: 1'i Baykal gölünün kuzeyinde, 5'i Tola ırmağı kuzeyinde, 5'i Tanrı dağları kuzey eteğinde, 9'u Altaylar'ın güneybatısında, 4'ü K'ang (Semerkant havalisi) krallığının kuzeyinde, 10'u Seyhun boyunda, 4'ü Hazar'ın doğusu ve batısında, 6'sı Fu-lin'in (Bizans) doğusunda". Ancak Baykal gölünden Karadeniz'e kadar yayılan bu toplulukların hepsini de Türk menşeli saymak doğru olmasa gerektir. En batıda gösterilen bazılarının (mesela Alanlar) İranlı oldukları biliniyor. Wu-hun'lar (=Ugor) da Urallı bir kavim grubudur. Ayrıca, Ogur boylarının da T'ieh-le'ler olarak zikredildiği anlaşılmaktadır. Töles boylarının, taşıdıkları adlar henüz tamamen çözülememiş olmakla beraber, Hunlardan geldikleri ve umumiyetle dil ve örflerinin Gök-Türklerinkinin aynı olduğu belirtilmiştir. Bazı Çin kayıtlarına göre, Tabgaçlar devrinde (386-534), yüksek tekerlekli araba kullandıklarından dolayı Kao-kü (Chao-ch'e = yüksek tekerlek) diye adlandırılan bir kısım Töles kabileleri, diğer Türkler gibi kendilerini kurt ata'dan türemiş kabul ederlerdi. Ayrıca, T'ang-shu'da (Çin T'ang sülalesi 618-906 yıllığı) da 15 Töles kabilesinin adları verilmiştir. Gök-Türk hakanlığı zamanında Orta ve Doğu Asya'da gruplaşan Tölesler ile diğer ilgili bölgelerdeki topluluklar şunlardır:

Gök-Türkler, Çin kaynaklarının açıkça belirttikleri üzere, Asya Hunlarından iniyorlardı. Başbuğ ailesi olan Aşına soyunun bir dişi kurttan türediğine dair o çağda pek yaygın olduğu anlaşılan rivayetler, Gök-Türklerin erken tarihini efsanelerle karıştırmaktadır. Ancak kurttan-türeme geleneğinin, Asya Hunları arasında da mevcut olması ve kurt ata'nın Türkleri dar, geçilmez yollardan selamete ulaştırdığı (Bozkurt Destanı'nın aslı) rivayetinin Hunlarda görülmesi, Gök-Türklerin Hunlara nispetini ortaya koymaktadır. Aşına ailesinin, yalnız bir erkek çocuk hayatta kalmak üzere, katliama uğramış olduğu rivayetini, Tsü-kü (aslında Asya Hun devletinde bir unvan) adlı Hun ailesine mensup Meng-sün tarafından kurulan Kuzey Liang Hun Devletinin, 439'da Tabgaçlar tarafından yıkılması hadisesine bağlamak mümkündür. Sui-shu'ya (Çin yıllığı, 581-618) göre, bu Hun devletinde idareyi elinde tutan Tsü-kü (Chü-ch'ü)'ler imha edildiği zaman, A-shih-na (Aşına) kolu, 500 ailelik bir kütle halinde, Kan-su bölgesinden göçerek, Juan-juanlara sığınmışlardı. Gök-Türklerin nüvesini teşkil ettiği belirtilen ve Meng-sün'ün oğlu An-çu ve sonra torunu Şu'nun öldürülmesi üzerine önce Hsi-hai'da iken sonra Altaylar'a nüfuz eden bu kütle, Chü-ch'üler (Tsü-kü) yolu ile de Asya Hunlarına bağlanmaktadır ve hatta, bu kısa göç hareketini idare eden Aşına soyunun, Güney Hun tanhuları yolu ile Mo-tun'un mensup olduğu ünlü T'u-ko (Tu-ku) ailesinden gelmesi kuvvetle muhtemeldir. Kurt ata inancı dolayısıyla Gök-Türk hakanlık belgesi, altından kurt başlı sancak (tuğ) olmuştur.

Harezmşahlar (Harzemşahlar)

On birinci yüzyıl sonlarında Harezm bölgesinde kurulan Türk devleti.

Harezmşahların atası Anuştegin, bir Türk kölesiydi. Büyük Selçuklu emirlerinden Bilge Tegin, onu satın alarak, saraya getirmiş ve özel olarak yetiştirmiştir. Selçuklu sarayında taşdârlik vazifesinde bulunan Anuştegin, gösterdiği başarılar neticesinde, Harezm valiliğine getirildi. Ölümünden sonra oğlu Kutbeddin Muhammed, Harezmşah unvanı ile Sultan Sencer tarafından aynı vazifeye tayin edildi. Büyük Selçuklu Devleti'nin valisi sıfatıyla 30 yıl Harezm'i idare eden Kutbeddin, aynı zamanda Harezmşahlar Devletinin kurucusudur. Kutbeddin, saltanatı müddetince, mükemmel bir idareci olarak, âdilane hareketleri ile halkı kendisinden hoşnut etti. Her ne kadar, müstakil bir hükümdar olarak hüküm sürmedi ise de, oğullarının gelecekteki faaliyetleri için sağlam bir zemin hazırladı. Onun idaresi zamanında, Harezm ülkesinin, Selçuklulara tabi ülkelerle ticarî faaliyetleri yoğunlaştı. Harezm, maddî ve manevî yönden gelişmeler gösterdi.

1127 yılında Kutbeddin Muhammed'in ölümü üzerine, yerine büyük oğlu Alâeddin Atsız tayin olundu. Küçüklüğünden itibaren iyi bir tahsil ve terbiye görmüş olan Atsız, aynı zamanda Sultan Sencer'in şahsî teveccühüne mazhar olmuştu. Nitekim Atsız, ilk devirlerde Sultan Sencer'in seferlerine bizzat ordusuyla katıldı ve onun başarılarında büyük yardımı oldu. Atsız, aynı zamanda kendi siyasî nüfuzunu genişletmeye de çalışıyordu. Bu sebeple Cend ve Mangışlak gibi askerî bakımdan mühim merkezleri zaptetti. Ancak Atsız'ın bu faaliyetleri, Sultan Sencer'i kızdırdı ve takdir edilmesine yol açtı. Atsız, Sultan'ın bu tutumu üzerine, kesin olarak bağımsızlığını ilan etti. Sultan Sencer, bu duruma nihaî bir çözüm getirmek amacıyla, 1138 yılında, büyük bir ordunun başında, Harezm üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Sencer, Atsız'ın ordusunu hezimetle uğrattı. Atsız'ın kardeşi Atlıg da ölenler arasındaydı. Harezm'in idaresini Süleyman bin Muhammed'e veren Sencer, onun başkanlığında vezir, atabeg ve hâcib adı verilen memurlardan müteşekkil bir dîvân kurdu ve 1139 yılında Merv'e döndü.

Harezm'de işbaşına geçen yeni idare, Atsız ve taraftarlarının da karşı faaliyetleri üzerine, halkı memnun etmekten uzak kaldı. Harezm halkı, huzur dolu eski idareyi aramaya başladı. Bu sebeple, Atsız'ın, Harezm'de hakimiyeti ele geçirmesi uzun sürmedi. 1140 yılında devletin başına geçen Atsız, Sencer'in yeni bir seferinden çekinerek, onu metbu tanımayı ve ona uymayı ihmal etmedi. Fakat, bu durum uzun sürmedi. Sencer'in, 1141 yılında Karahitaylarla yaptığı savaşı kaybetmesi üzerine Atsız, büyük bir orduyla Horasan'a gelerek Merv'i zaptetti. 1142 yılında ise Nişapur'u alarak adına hutbe okuttu. Bu arada, Sencer, Horasan'da yeniden hakimiyetini kurmaya muvaffak olunca, Atsız, geri çekilmeye mecbur kaldı ve yeniden Sultan'a bağlılığını arz etti (1144). Atsız'ın Sencer'e karşı giriştiği isyanlar, Sultan'ı üçüncü defa Harezm ülkesine girmeye mecbur etti. Hazarasp Kalesini fetheden Sultan Sencer, Harezmşahların merkezi Gürgane önüne geldi ise de, Müslümanlar arasında kan dökülmesini istemeyen bir dervişin ricasını kırmayarak, Atsız'ın, kendisini metbu tanıdığını bildirmesi ve affını rica etmesi üzerine geri döndü.

1156 yılında Atsız'ın vefatı üzerine, yerine veliaht Ebû Feth İl Arslan geçti. İl Arslan, daha hükümdarlığının başında, saltanatta hak sahibi olabilecek durumda bulunan amca ve kardeşlerini ortadan kaldırdı. İl Arslan'ın hükümdarlığını, Sultan Sencer de kabul etti. Ancak, Sencer'in çok geçmeden vefat etmesi ile, Doğu İran sahasında Selçukluların etkisi kalmadı. Böylece, bölgede Harezmşahlar kuvvetli duruma geldiler ve Selçuklularla bağlarını kopararak müstakil bir devlet oldular. Nişapur'u kendisine merkez yapan İl Arslan, 1170 yılında Tus, Bistam ve Damgan taraflarını fethetti. Bu arada Harezmşahların, Karahitaylara ödedikleri vergiyi kesmeleri, iki devleti karşı karşıya getirdi. Karahitayların üzerlerine gelmesi üzerine onlar, her zaman olduğu gibi, yine istila sahalarını su altında bırakmak suretiyle kendilerini korudular. İl Arslan, 1172 yılında vefat etti.

İl Arslan'ın vefatı, ülkeye yeniden kardeş kavgalarını getirdi. İl Arslan'ın küçük oğlu ve veliaht olan Sultan Şah, annesi Terken Hatun'la beraber Harezm'de bulunuyordu. Babasının ölümüyle tahta oturan Sultan Şah'a, kardeşi Tekiş itaat etmedi. Tekiş, kardeşinin kendi üzerine kuvvet sevk etmesi üzerine, Karahitaylara müracaat ederek kendisini desteklemelerini istedi. Her fırsatta Harezmşahların iç işlerine karışan Karahitaylar, bu talebi severek kabul etti. Tekiş'in, çok kuvvetli bir Karahitay ordusunun başında olarak Nişapur'a geldiğini duyan Sultan Şah, taraftarlarıyla birlikte Irak Selçuklularının naibi olan Melik Ayaba'nın da kuvvetlerini yanına alarak, sultanlığını ilan eden Tekiş üzerine birçok kereler sefere çıktı ise de, hemen hepsinde başarısızlığa uğradı. Hattâ, bu seferlerden birinde yakalanan Ayaba öldürüldü (1174). Terken Hatun ve Sultan Şah Dihistan'a kaçtılar.

Bundan sonra tahta geçen Alâeddin Tekiş, Harezmşahlar sülalesinin en kudretli şahsiyetlerindedir. Harezmşahlar Devleti, onun sayesinde imparatorluk hâlini aldı. Tekiş, ilk olarak Karahitaylar ile mücadeleye girişti. Harezmşahlardan vergi istemeye gelen Karahitaylı elçinin gururlu oluşu ve edepsizliği, Tekiş'in onu öldürtmesine yol açtı. Bu şekilde başlayan çarpışmalar, Harezmşahların başarısıyla sonuçlandı. 1187 yılında, kardeşi Sultan Şahın ölümü, Tekiş'i daha rahatlattı. Doğu İran ve Horasan'ı tamamen emri altına alabilmek için faaliyetlere girişti. Selçuklu Sultanı İkinci Tuğrul Şahı, giriştiği muharebede öldürttü. Tekiş, artık kendisini Selçukluların vârisi sayıyordu. Bağdat halifesinden Irak, Horasan ve Türkistan sahalarının hakimiyetini tasdik eden saltanat menşûrunu (fermanını) aldı. İsmailîler elinde bulunan bazı kaleleri geri aldı. Bu geniş fütuhatları gerçekleştiren Tekiş, Harezm'e döndüğü 1200 yılında vefat etti. Yerine bu sırada Turziz muhasarasında bulunan oğlu Muhammed, Alâeddin unvanı ile tahta çıktı.

Alâeddin Muhammed'in ilk devirleri, daha babasının sağlığında istiklâl emelleri

besleyen Melikler ve Gur sultanları ile mücadele hâlinde geçti. Bilhassa, tehlikeli bir hâl almış bulunan Gur istilâsını güçlkle önlemeye muvaffak oldu. Gur sultanı Şehâbeddin'in ölümü üzerine, Alâeddin, Herat'a hakim oldu (1207). Gurluların, tehlikesiz bir hâle getirilmesinden sonra Harezmsâhlar için en büyük tehlike Karahitaylar idi. Mâverâünnehir'i hakimiyetleri altında bulunduran bu devletin nüfuzunu kırmayı ve İslâm dünyasını böyle bir dertten kurtarmayı amaçlayan Alâeddin, bunu kendisi için pek mühim bir vazife biliyordu.

Nitekim, 1207 yılında Mâverâünnehir'e karşı giriştiği sefer ile, bu büyük hareketi başlattı. 1208 yılında, Karahitay ordusunu, büyük bir hezimete uğratan Alâeddin, Buhara'yı zaptetti. Yine bu sırada Cengiz'in önünden kaçan Naymanların, Karahitay ülkesine girişi ile Karahitaylar, bir daha kendilerini toparlayamadılar ve tamamen Harezmsâhlar'a tâbi hâle geldiler (1212). Harezmsâhların nüfuz ve kudreti, İran ve Afganistan sahalarında devamlı artmaktaydı. 1225 yılında Gazne'yi alan Alâeddin, bu bölgenin idaresini oğlu Celâleddin'e verdi. 1217 yılında İran'a bir sefer yaptı. Ancak bu sefer, diğerleri gibi başarılı geçmedi ve ordu büyük zâyiata uğradı.

Harezmsâhların bu haşmetli devresinde, doğuda büyük bir tehlike başgösterdi. Bu tehlike, doğuda yalnız Harezmsâhları ortadan kaldırmakla kalmayacak, bütün dünyanın tarihî mukadderatı üzerinde derin izler bırakacaktır. Çünkü, tam bir çapulcu sürüsü olan Moğol ordusu, önüne gelen her yeri yakıp yıkmakta, girdikleri ülkelerde kültür ve medeniyetten eser bırakmamaktaydı. Başlangıçta Harezmsâhlarla, Moğollar arasında dostluk ve ticarî ilişkilerin geliştirilmesi gayesiyle elçiler gelip gittiye de, bir Moğol kervanının, Otrar Valisi İnalçık tarafından, casusluk iddiası ile tevkif edilip, tacir ve kervancıların öldürülmesi, araya soğukluk getirdi. Cengiz, Harezmsâh'a bir elçi göndererek İnalçık'ın teslimini ve malların tazminatını istedi. Sultan Alâeddin'in bu teklifi reddetmesi, iki devlet arasında savaşı kaçınılmaz kıldı. Her ne kadar, Alâeddin'in, bu teklifi reddetmekle, yüzbinlerce Müslümanın kanını akıtacak bir olaya sebebiyet verdiği iddia edilmekteyse de, bu teklifin kabulü neticesinde, kibir timsali Cengiz'in daha da şımaracağı, yeni istekler peşinde koşarak harbe sebebiyet vereceği belliydi. Nitekim, 1216 yılından itibaren, uzun askerî hazırlıklar içinde olan Cengiz'in hedefi, İslâm âlemi idi.

Gerçekten de Cengiz, 1219 yılı sonlarına doğru, 200 bin kişilik ordusuyla ilk olarak Harezmsâhlara karşı harekete geçti. Harezmsâhların, kuvvetlerini, büyük şehir ve kalelere dağıtmasından da istifade ederek, önemli merkezleri tek tek ele geçirmeye başladı. Mukavemet gösteren mevkiiler, korkunç bir katliama uğratılıyordu. Kısa bir süre içinde Buhara, Semerkand, Otrar, Sıgnak, Berakend ve Hocend gibi şehirler, Moğolların eline geçti. Harezm müdafaa kuvvetlerinin, büyük kahramanlıklar göstermesine rağmen, sonuç değişmiyordu. Sultan Alâeddin, son olarak Devletâbâd yakınlarında Moğolların karşısına çıktı ve tekrar yenildi. Abiskun'da bir adaya sığınan Alâeddin, çok geçmeden burada hastalanarak, 1220 yılında vefat etti ve yerine oğlu Celâleddin tahta çıktı.

Harezmsâhların bu son hükümdarının hayatı, maceralar ve kahramanlıklar ile dolu geçmiştir. Celâleddin Harezmsâh, saltanatının daha ilk yıllarında, kendisini tanımak istemeyen Türk kumandanlarının suikast tertipleri neticesinde Horasan'a çekildi. Burada toparlayabildiği kuvvetlerle, gece-gündüz demeden, var gücüyle Moğollara karşı çarpıştı. Neticede, batıya doğru yayılan bu istilâ selini bir müddet geciktirmeye muvaffak oldu. Celâleddin ile birlikte Harezmsâhlar Devleti de son buldu (1230). Kültür ve teşkilât: Harezmsâhların askerî ve idarî teşkilâtı, ana hatları ile Büyük Selçuklular'dan alınmıştır. Harezmsâhların ordusu, Tekiş zamanında, doğunun en büyük askerî kuvveti hâlini almıştı. Harezmsâhlarda malî işler Dîvân-ı İstifâda, askerî işler ise Dîvân-ı Arz'da görülürdü. Dîvâna sultanın vekili sıfatı ile vezir-i âzam

başkanlık ederdi.

Harezmşahlarda ordu, hassa ordusu ve eyalet askerlerinden meydana geliyordu. Memleketin her tarafına dağılmış haldeki iktâ sahiplerinden teşekkül eden muazzam bir süvari kuvveti bulunuyordu. Ayrıca, muhtelif eyaletlerde askerî valilerin emri altında özel kuvvetler vardı. Bunlar, sultana tam bağlı olup, istenildiği yere kuvvet sevk ederlerdi.

Harezmşahlar Devletinin adlî teşkilâtı bütün Müslüman-Türk devletlerinde olduğu gibi şer'î ve örfî kanunlar idi. Memlekette en çok Hanefî ve kısmen de Şâfiî mezhebinin hükümleri uygulanırdı. Şer'î mahkemelere kadılar bakmaktaydı. Orduya mensup olanların şer'î meselelerini halletmek için, kazaskerler yani ordu kadıları vardı. Harezmşahlar devrinde başkent Cürcan başta olmak üzere, Herat, Belh, Merv, Nişâbur, Buhâra ve Semerkand bir bilim ve sanat merkezi hâline gelmişti. Cürcan'da on büyük vakıf kütüphanesi vardı. Nişabur, ilim ve sanat adamlarının toplandıkları parlak bir medeniyet merkezi olmuştu. Eski binalar tamir edilmiş, yeni yeni medreseler, hânkâhlar ve saraylar ile süslenmişti. Hükümdar ve şehzadeler, genellikle iyi tahsil görmüş, kültür sahibi insanlardı. Âlimleri ve şairleri saraylarında topluyor, onlara en büyük değeri veriyor ve himaye ediyorlardı. Meselâ Atsız, Horasan seferinden dönüşte Zemaşşerî, Fahreddîn Râzî, Şemseddîn Muhammed gibi âlim ve bilginleri Harezm'e getirmişti. Avfi, Harezm'deki ilim ve sanat adamlarını gökteki yıldızlara benzetmektedir. Bu durum, Moğol istilâsından önce, Harezm'in medenî inkişafını çok iyi belirtmektedir. Memleketin her tarafında kütüphaneler, hastaneler, eczaneler ve hanlar yapılmıştı.

Hazar İmparatorluğu (Hazarlar)

Hazarlar, İdil kıyıları ve Kırım yarımadası arasında imparatorluk kuran bir Türk boyudur (468-965).

Önceleri, Hazarların kaynakları ve hangi soydan geldikleri, kesin olarak bilinmiyordu. Bu konuda, değişik görüşler ileri sürülüyordu. Daha sonra incelenen Musevî, Bizans ve Arap kaynaklarına göre, Hazar ülkesinde yaşayan halkın büyük çoğunluğunun Uygur, Hazar, Bulgar, Sabir ve Peçenek gibi Türk boyları olduğu açıklandı.

Hazarların, Batı Hun Devleti'nin yıkıntıları üzerinde devlet kurdukları (468), Göktürk İmparatorluğu'nun batı kolu olarak gelişme gösterdikleri, Göktürkler ile eş kaynaktan geldikleri anlaşıldı. Türk adını almaları da bu yüzdendir.

Hazarlar, Sasanîlerle sık sık savaşırlardı. Bizans'la aralarında daha çok barışa dayanan bağlantılar vardı. 627 yılında yapılan Bizans-İran savaşında Hazarlar, Sasanîler'e karşı Bizans'ı tuttular. VII. yüzyıl sonlarına doğru, Arran Hıristiyanlarının Hazarlar üzerindeki dinî baskıları arttı. Yavaş yavaş eski dinleri olan Şamanlığı bıraktılar. İslâmın doğuşundan sonra hızla gelişen Arap saldırıları, kısa bir süre içinde Âzerbaycan'a yayıldı. İstanbul'u kuşatan Emevî ordularına karşı Bizans; Hazar ve Bulgar Türklerinden yardım istedi (718). Bizans'ın yardımına koşan Hazarlar, Arapların tepkisini üzerlerine çektiler. Bu yüzden, bu bölgeyi ele geçiren Araplar, 721-723 yıllarında Hazar topraklarına saldırdılar, başkent Belencer'i aldılar. Bunun üzerine Hazar hanı, İdil ırmağı kıyısındaki Akkale ilini başkent edindi. Daha sonra Mervan bin Muhammed, bir ordu ile Belencer'e kadar geldi, şehri yaktı. Derbend'e Arap birlikleri yerleşti. Araplar, bu saldırıların bir süre ardını bırakmadı. 737 yılında, gene Mervan bin Muhammed, yüz elli bin kişilik büyük bir ordu ile Etil şehri üzerine yürüdü. Oldukça korkulu yollardan, derin vadilerden geçen Mervan, bu ordu ile Kür nehri kıyısındaki Kasak şehrinden Hazarların, Dağıstan'daki büyük ili olan Semender

üzerine yürüdü. Orduyu, biri Derbend, biri de Daryal geçidi olmak üzere iki ayrı yoldan geçirerek birdenbire Hazarlara saldırdı. Hazarlar, bu beklenmedik saldırı karşısında pek tutunamadılar. Mervan bin Muhammed, ordusunu kolayca Etil'e gönderdi, şehri kuşattı. Hazar hakanı, İdil nehrinin öteki kıyısına geçerek, tarhanlardan kurulu 40 000 kişilik bir ordu ile, Arapların nehri aşmalarını önlemek istedi. Mervan, bu çarpışma sonunda, 20 000 aileyi esir alarak Derbend taraflarına sürdü. Anberi adlı kumandanın yönetimi altına verdiği 40 000 kişilik seçme Arap ordusunu da tulumlara bindirerek nehrin doğu yakasına geçirdikten sonra, Hazar Tarhanının ordusunu dağıttı, Tarhanı öldürttü. Bunun üzerine Hazar hakanı, barış istemek ve antlaşma imzalamak zorunda kaldı. Mervan bin Muhammed, Hazar hakanına, Etil'e dönme izni verdi. Ayrıca, İslâm dinini Hazarlar arasında yaymak amacıyla Sabit el-Esadî ve Abdurrahman Hulânû adlı iki Arap hukukçusunu, Hazar hakanının yanında bıraktı. Araplar karşısında başarısızlığa uğrayan Hazarlar, VII. ve VIII. yüzyıllarda Avrupa ve Bizans ülkelerinde durumlarını korudular. Kırım ve Azak ülkelerinde daha da güçlendiler. Kırım Gotları, bu yüzyıllarda Hazarlara bağlıydılar. Başlarında Hazar hakanı tarafından tayin edilen bir vali bulunurdu. Bu genel valilere, Göktürk ve Hazar devletlerinin öteki bölgelerinde olduğu gibi, Kırım'da da tuyun adı veriliyordu. Gotlar, kendi içlerinde bağımsızdı. Daha sonraki yıllarda Hazarlar, yavaş yavaş Gotların bağımsızlıklarına son verdiler (787). Bu arada Hazarlar, Don ırmağı üzerinde, bozkır kavimlerinin saldırılarını önlemek amacıyla, Sarhil adını verdikleri bir kale yaptılar. Ukrayna'nın başkenti olan Kiev'de, Hazar hakanına bağlı üç kardeş tarafından yaptırılmıştı.

Bu ağır yenilgiden sonra, Hazarlarla Araplar arasındaki gerginlik arttı. Ast Tarkan kumandasındaki 100 000 kişilik bir Hazar ordusu, Kafkas dağlarından hızla güneye indi. Daha önce Arapların saldırısına uğrayan Ermeniyeye ve Azerbaycan'a girdi (765). Bütün şehirleri yağma etti. 100 000 Müslümanı esir alarak götürdü. Bununla, Hazar kumandanı, otuz yıl önceki ağır yenilginin öcünü aldı. Güneyde Araplara yenilen Hazarlar, batıda, özellikle Avrupa devletleri karşısında önemli bir varlık olarak kaldılar. 787 yılında Gotların Kırım'daki kalelerini alarak, oradaki hakimiyetlerine son verdiler. Araplar gibi, Bizanslılar da Hazarlarla birtakım akrabalıklar kurma yoluna gittiler. İmparator II. Justinianus, Hazar hakanının kızkardeşiyle; İmparator V. Konstantinos, bir Hazar prensesiyle evlendi. Halife Harun Reşid zamanında, Hazar hakanı ve yakınları Musevî dinine girdiler.

Hazar İmparatorluğu, bir yandan Norman-Rus, bir yandan Selçuklu ve Kıpçak saldırıları sonucu sarsıldı. Gittikçe kuvvetlenen Ruslar, Kiev'i Hazarların elinden aldılar (866). Bu olaydan sonra Rusların, Hazar topraklarına yaptıkları akınlar sıklaştı. 965 yılında Svyatoslav kumandasındaki bir Rus ordusu, bütün Hazar şehirlerini yakıp yıktı. Dağılan Hazar halkı, bazı adalara sığınmak zorunda kaldı. Hazarlar, bir süre sonra Azak ve Kırım'da küçük prenslikler kurarak yaşamaya başladılar. Bizans'ın yardımıyla Ruslar, buraları da kendi topraklarına kattılar (1016). Aynı yıllarda, Aşağı İdil ve Terek'teki Hazar devletleri de Oğuz (Selçuklular) ve Kıpçakların saldırıları sonunda ortadan kalktı. Geniş bir alana yayılan Hazarlar; Kıpçaklar, Peçenekler, Oğuzlar gibi yeni Türk boylarına karıştılar. Altınordu hakanı Sürbidey Noyan, Etil şehrinde bağımsız yaşayan Hazarların hakimiyetine son verdi (1299), şehrin yakınlarında, Altınordu Devleti'ninin başkenti olan Saray'ı kurdu. Hazar kağanları, sırasıyla şunlardır: Bulan (620-?); Ubaca; Hızkiya; Menaşe I; Hanuka; İshak; Sabulon; Menaşe II; Nisi; Harun I; Menahem; Benyamin; Harun II (?-931); Yusuf (931-965).

Medeniyet

Bazı kaynaklara göre Göktürk, bazı kaynaklara göre Rus veya İbranî yazısı

kullandıkları söylenen Hazarlardan günümüze kadar, ancak iki adet yazılı belge kaldı. Bunlardan birisi, Hazar hakanı Yusuf bin Harun tarafından, Endülüslü Musevî devlet ve bilim adamı Hasday bin İshak bin Şaprût'a gönderilen mektuptur (960). Öteki ise bilinmeyen Hazarlı bir Musevî tarafından, hakan Yusuf zamanında (931-965) yazılan bir mektubun, Mısır'da Keniset-el-Şâmi'de bulunan parçalarıdır. Birinci mektupta, hakan Yusuf, şecerelerini saymakta, Musevî dinine girmekle ilgili bilgiler vermektedir. Mektupta ayrıca, Hazar ülkesinde yaşayan boyları, bunların yaşayış tarzını anlatan cümleler vardır. Mektuptan anlaşıldığına göre Hazarlar, yarı göçebe, yarı şehir hayatı yaşarlardı. Nitekim, bu bilgileri bazı Arap kaynakları da doğrular. Genellikle yazın çadırlarda, kışın şehirlerde oturuyorlardı. En ünlü şehirleri, Etil, Saksın, Belencer, Sarkil ve Semender'di. Başkent Etil'in, İdil ırmağı kıyısında kurulduğu sanılır. Şehrin batı kesimine Etil (Sarığşın da denir), doğu kısmına Hazarân (Hanbalığ da denir) deniliyordu. Irmağın ortasında, şehrin iki yakasına dubalı köprülerle bağlı bir ada vardı. Şehrin batı bölümü, doğu bölümüne göre daha genişti. Burada hakanın tuğladan yapılmış sarayı vardı. Şehrin uzunluğu 25 km idi ve dört kapılı bir surla çevrilmişti. Şehir, dağınıktı. Evler, Türklerin derme evleri (hargâh, büyük çadır da denir) denen, ağaçtan yapılmış ve üstleri keçe ile örtülü türdendi. Onlar, bu evlere odâde adını veriyorlardı. Pek azı kerpiçten yapılırdı. Hakandan başka hiç kimse tuğla ev yapamazdı. Şehirde ayrıca çarşı ve hamamlar vardı. Sarkil şehrinde yapılan son kazılardan, şehrin dikdörtgen biçimli; ev yapımında kullanılan tuğlaların, Asya kaynaklı olduğu anlaşıldı.

Hazar hakanları, savaşlarda, odâde denilen, çadırlı bir arabaya binerlerdi. Arabanın her tarafı halılarla döşenir, üzerinde sırmalarla örtülü bir kubbe yükselirdi. Kubbenin üstünde, altından yapılmış bir armut bulunurdu. Gelinlerin çeyiz arabaları da, hakanın savaş arabasını andırırdı. Bu arabaların on tanesinin kapıları altın ve gümüş levhalarla kaplı olurdu. Arkadan gelen 20 araba ile her türlü çeyiz eşyası, altın ve gümüş kaplar taşınırdı. Hazarlar, ölülerini suya atarlardı. Bazı söylentilere göre sonraları, ölüleri yakmağa başladılar. Bir hakan öldüğünde her birinde birer kabir bulunan 20 odalı bir ev yapılırdı. Kabirler, ufalanmış taş tozu ile döşenir, içine kireç veya mine konulurdu. Gömme işi bittikten sonra, hakanı gömenler de öldürülerek, öteki odalara gömülürlerdi. Bu iş, hakanın hangi odaya gömüldüğünün bilinmemesi için yapılırdı. Bu geleneğin, Hunlar'da da sürdürüldüğünü gösteren belgeler vardır. Hakanın kabir odası, baştan başa, altınla işlenmiş kumaşla örtülür; bütün işler bittikten sonra suyun altında kalacak şekilde, nehrin suyu kabir eve boşaltılır ve yapı iyice su altında kalır; böylelikle artık, hakanın cesedine insan, şeytan, kurt ve böceklerin zarar veremeyeceğine inanılırdı. Hazar hakanlarından hiçbirinin mezarının bulunamayışı, kendilerinin bu gömme geleneği yüzündendir.

Ekonomi

Etil şehri, Güneydoğu Avrupa ile Asya arasındaki bir alışveriş merkeziydi. Bu şehirde, çeşitli dinlere bağlı yerli halktan başka, ticaret için gelmiş yabancılar da otururlardı. Şehir pazarlarında, çeşitli ülkelerden, çeşitli yerlerden gelen mallar değiş-tokuş edilir, satılırdı. Saksın şehrinde alışveriş, kurşun paralarla yapılırdı. Ayrıca, ekin denilen kumaş paralar (kâğıt para benzeri) da kullanılırdı. Hazarların başlıca ihraç malı, bir çeşit tutkaldı, öteki ticaret mallarının çoğu, Rus ve Bulgar ülkelerinden gelen maddelerdi. Büyük şehirlerin çevrelerinde geniş bahçe ve bağlar vardı. Yerli halk, yazın çadırlarda şehir dışına çıkar, tarımla uğraşırđı. Hazarların, milletlerarası ihraç malları arasında, Hazar süngüleri, Hazar eğerleri, Hazar zırhları önemli yer tutardı. Hazar kılıçları, Ruslar arasında da biliniyordu. Hakanlar, Bulgar ilteberliğinden her evden, her yıl bir samur vergisi alırlardı. Ayrıca, ticaret kervanları ve gemileri, onda bir oranında vergi öderlerdi. Hazar Denizinden gelen gemilerden de gümrük vergisi

alınırdı.

Din

Hazarlar, uzun zaman, Şaman dinine bağlı olarak yaşadılar. Ancak, Bizans ve Araplarla olan sıkı ilişkiler, hakanlarla soylu ailelerin Musevîliği benimsemeleri, her üç dinin de ülkede yayılmasına yol açtı. Müslümanlığı da (732-800), Musevîliği de (800-965) resmî din olarak benimsemişlerdir. Hıristiyanlık, resmî din olmadı, ancak, Arran metropoliti İsrail'in çalışmaları (677-703) sonucu, bu din de ülkede geniş ölçüde yayıldı. Halk, daha çok Müslüman ve Hıristiyan; hanlar, tarhanlar ve onlara yakın çevreler Musevî idi. Hazar'da yedi başkadı vardı. Bunlardan ikisi Müslümanların, ikisi Hıristiyanların, ikisi Musevî Hazarların, biri de öteki dinlere bağlı olanların işlerini görüyorlardı. Başkent Etil'de (X. yüzyıl), 10 cami vardı. Müslüman halkın sayısı 10 000 kadardı. Genellikle Bizans sınırındaki ve Kırım'daki Hazarlar Hıristiyan, Dağıstan ve Aşağı İdil'de oturanlar Müslüman idi. Hıristiyanlar (VIII. yüzyıl), teşkilât olarak yedi piskoposluğa ayrılmışlardı.

Yönetim Şekli

Hazarların devlet teşkilâtında, çifte krallık düzeni uygulanıyordu. Devlet başkanı olan hakan, doğrudan doğruya devlet işlerine karışmıyor, devleti sembolik olarak temsil ediyordu. İdare, onun nâibi olan Hakanbeh'in elinde bulunuyordu. Ancak, hakanbehi değiştirmek, görevinden almak, her zaman, asıl hakanın yetkileri arasındaydı. Buna karşılık, orduları, ülkeyi yöneten, savaş açabilen, hakanbeh idi. Vilayetlerle ilgili işler, memleketin adalet ve iç işleri de onların elindeydi. Büyük hakan da denilen asıl hakanın saltanat süresi, kırk yılı aşamazdı. Bu süre içinde hakan, kendiliğinden ölmezse, maiyeti "bunadı", "aklı azaldı" gerekçesiyle onu kendi elleriyle öldürürlerdi. Hakan, düşmana karşı giden ordudan kaçıp dönenleri cezalandırır, ordu savaşta yenilirse, Hakanbeh'in gözleri önünde, onun kadın ve çocuklarıyla mallarını başkalarına dağıtırdı. Hakanbehlere, tarkan, yabgu da denilirdi.

Kaçarlar

Türkistan, Âzerbaycan, İran ve Anadolu'da yaşayan Türkmen kabîlesi ve İran'da (1796-1925) tarihlerinde iktidar olmuş hanedan. Kaçar adı, Türkçe kaçmak kelimesinden türetilmiştir.

Moğollar (1206-1320) devrinden beri, Hazar Denizi kıyılarında otururlardı.

İlhanlılardan Hülâgu Hanın (1256-1264), Alamut Batınîlerine ve Suriye'ye karşı giriştiği seferlere katılan Kaçarlar; Irak, Suriye ve Anadolu'ya kadar yayıldılar. İlhanlı Devleti yıkıldığı zaman, Suriye hududuna yerleştiler. Timur Han, Suriye'yi ele geçirincede, onları esas vatanları olan Türkistan'a yolladı. On altıncı yüzyılın başında kurulan Safevî Devleti'nin (1502-1732) kurucusu Şah İsmail'i (1502-1524) destekleyen Kaçarlar; bu devirde vezirlik, başkumandanlık, beylerbeylik dahil, devlet kademelerinde vazife aldılar. Safevîlerin yıkılmasıyla, 18. yüzyılda, Afşarlar (1736-1749) ile mücadele ettiler. Afşarlı Nâdir Şah'a (1736-1747) düşmanca davranan Kaçarlar, Kuzey İran üzerinden Âzerbaycan'a yayıldılar. Kaçarlı Mehmed Ağanın Âzerbaycan valiliği sırasında, İran'daki hakimiyetleri kuvvetlendi. Zendlere (1749-1796) karşı 1779'da, Şiraz'da zafer kazanan Mehmed Ağa, İsfahan bölgesini alarak, şahlığını ilan etti. 1796'da Zendlerin hakimiyetine son veren Mehmed Ağa, İran'ı bütünüyle zaptetti.

Böylece, 1796'da kurulan Kaçar Devleti, Ruslarla mücadele edip, 19. yüzyılda Avrupa devletleriyle diplomatik münasebetler kurdu. Feth Ali Şah (1797-1834) devrinde, Fransa ve İngiltere'nin yanına çekilmek istenen İran'daki Kaçar Devleti, Çarlık

Rusyası'nın Hint Okyanusuna inme politikasına karşı, ordusunu kuvvetlendirerek, Avrupa'dan teknik eleman, silâh ve malzeme getirtti. Feth Ali Şah, İran-Rus Harbi (1826-1828) sonunda imzalanan Türkmençay Antlaşması ile, İran ve Kafkaslar havalisindeki haklarını Rusya'ya vererek, Hazar Denizindeki Rus hakimiyetini kabul etti. Muhammed Şah (1834-1848) devrinde, Kuzey İran'da Acem asıllı Elbab Ali Muhammed'in talebesi İslâm düşmanı Bahâullah'ın kurduğu "Bahâîlik" ortaya çıktı. Bahâîler, Kaçarlı iktidarını tehdit edip, isyanlar çıkardı. Nâsireddin Şah (1848-1896), Bahaîleri kılıçtan geçirdi ise de, bir fedai tarafından öldürüldü. Doğu'nun fethedilmesi için Afganistan ve Herat'taki mücadeleler, Hindistan'daki Gürgâniyye (Babür) Devleti'nin (1526-1858) İngilizler tarafından yıkılmasına kadar devam etti. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın, İran bölgesindeki rekabeti, Kaçarlar Devleti üzerinde Avrupa devletlerinin iktisadî hakimiyetini arttırdı. Muzaffereddin Şah (1896-1907) devrinde, liberalizm ve meşrutiyet verilmesini isteyenlerin hareketleri karşısında, 1 Ocak 1907'de Meclis-i Şûrâ-yi Millî açıldı. Muzaffereddin Şah'tan sonra tahta geçen Muhammed Ali Şah (1907-1909), Meşrutiyet Anayasasını ilan etmesine rağmen, tatbik ettirmemesi üzerine, Âzerbaycan ve diğer eyaletlerde, Kaçarlı Hanedanına karşı, silâhlı mücadeleler ile isyanlar başladı. Muhammed Ali Şahın, Rus ve İngiliz kontrolündeki iktidarına ihtilalciler son verince, yerine oğlu Ahmed Şah (1909-1925) geçti. Birinci Dünya Harbinde tarafsız kalan Kaçarlar Hanedanının ülkesi, Ruslar ve İngilizler tarafından muharebe alanı olarak kullanılıp, buradan Osmanlı Devleti'ne saldırılar tertiplendi. Harp sonrasında, İran'da mahallî isyanlar ve ayrılma taraftarı hareketler gelişti. Bolşevik Rus orduları Kuzey İran'a girdi. İngilizler, Ahmed Şah'ı 1923'te Londra'ya götürünce, yerine, saltanat nâibi ve ordu başkumandanı Ali Rıza Han vekalet etti. 1924'te İran Millî Meclisini elde eden Ali Rıza Han, 1925'te kanlı bir darbe yaparak, Kaçarlar Hanedanına son verip, Pehlevî hükümetini (1925-1979) kurdu. Pehlevî hükümeti devrinde, Kaçarlar Hanedanından ve kabilesinden birçok devlet adamına vazife verildi. Kaçarlar, bugün, Türkistan, Âzerbaycan ve kalabalık bir şekilde Esterâbat dahil İran'da yaşamaktadır.

Karahanlılar (Karahanlı Devleti)

840-1212 tarihleri arasında, Türkistan ve Maveraünnehir'de hâkimiyet kuran ilk Müslüman Türk devleti.

Karluk, Çiğil, Yağma ve diğer Türk boylarından meydana gelen Karahanlılar Devleti, devrin İslâm kaynaklarında El-Hâkaniye, El-Hâniye, Âl-i Afrasiyab; başka eserlerde de, Alp-ilig Hanlar, Arslan-Buğra Hanlar unvanlarıyla anılır. Karahanlılar tabiri, batılı şarkiyatlar tarafından, bu sülâlenin "kara" unvanını çok kullanmaları sebebiyle verilmiştir. "Kara", Türkçe'de, kuzey yönünü işaret etmesinin yanında, büyüklük ve yükseklik de ifade eder.

Karahanlılar Devleti, 840 senesinde Uygur Devleti'nin, Kırgızlar tarafından yıkılmasıyla, Orta Asya bozkırlarında, Bilge Kül Kadır Han tarafından kuruldu. Kadır Han, Maveraünnehir'i almak isteyen Sâ mânîler Devleti ile mücadele etti.

Karahanlılar'ın başlangıç dönemi, ilmî yönden pek açık değildir. Kadır Han'dan sonra, iki oğlundan Bazır Arslan Han, Balasagun'da Büyük Kağan olarak, kardeşi Oğulçak Kadır Han ise, Ortak Kağan olarak Taraz'da devleti idare ettiler. Oğulçak Kadır Han, Sâ mânî hükümdarı İsmail bin Ahmed ile devamlı mücadele etti. Sâ mânîler, 883 yılında Taraz'da devleti ele geçirdi, Oğulçak, Kaşgar'ı merkez yapıp, Sâ mânî

hakimiyetindeki bölgelere akınlara başladı. Bu akınlar sırasında Oğulçak Kadir Han'ın yeğeni Satuk, Karahanlılar'a sığınan, Ebu Nâsır adlı Sâ mânî şehzadesi ve Müslüman din adamları ile tanışarak İslâm dînini kabul etti.

Nuh peygamberin oğlu Yâfes'in torunları olan Türkler, hükümdarlarının Müslüman olmasından sonra, yaradılışlarındaki temizlik ile seve seve ve büyük topluluklar halinde, en son ve en mütakâmil din olan İslâmiyet'i topluca kabul ettiler. Sekizinci asırda Müslümanlarla tanışıp, içlerinden kısmen bu dini kabul edenlerin bulunduğu Türklerin 10. asırda topluca İslâmiyet'i kabulü, netice itibariyle tarihteki birçok hâdiseye yön vermesi bakımından pek önemlidir.

Müslüman olunca Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han, doğudaki amcasına karşı mücadelesinde, Müslüman gönüllülerden de faydalandı. Abdülkerim Satuk Buğra Han, 995 senesinde vefat edince Artuç'a defnedildi. Yerine oğlu Musa hükümdar oldu. Onun çok kısa sürdüğü anlaşılan saltanatından sonra hükümdar olan kardeşi Baytaş Arslan Han, doğu kağanı Arslan Han'ı mağlup ederek, sülalenin bu kolunu ortadan kaldırdı ve bütün Karahanlıları birleştirdi. Baytaş Arslan Han, Karahanlı ülkesinde İslâmiyet'in yayılması faaliyetlerini tamamlayınca, komşu Türk boylarını İslâm'a daveti, kendisine gaye edindi.

Baytaş'tan sonra, oğlu ebü'l-Hasan Ali hükümdar oldu. Bu dönemde devletin batı kısmını kardeşi Buğra Han Harun idare ediyordu. Buğra Han, 990 yılında İsbicâb'ı zaptedip, 992 senesinde Sâ mânîlerin merkezi Buhara'ya girdi. Böylece Horasan ve Mâverâünnehir, Karahanlıların eline geçti. Şihâbüddeve ve Zâhirüddavâ gibi İslâmî unvanlar kullanan Buğra Han, Kaşgar'a dönerken 996 yılında vefat etti. Yerine Ahmed bin Ali geçti. Halife tarafından tanınan ilk Karahanlı hükümdarı Ahmed Han'dır.

Ahmed Han zamanında, Sâ mânîler ve onlara bağlı devletçiklerle Karahanlı münasebetini, devletin batı kısmını idare eden İlig Han unvanlı Nâsır bin Ali sağlıyordu. Özkent'te oturan Nâsır, 996 senesinde Sâ mânî kumandanlarından Fâik'in teşvikiyle bu ülke topraklarına sefer düzenledi. Fakat Gazne hâkimi Sebüktekin'in aracılığı ile bu iki devlet, antlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre Sâ mânîler, Seyhun sahasını Katvan çölüne kadar Karahanlılara bırakıyor, Fâik de Semerkant valisi oluyordu. Nâsır, 999 senesinde Buhara'yı zaptederek, Sâ mânî hanedanı mensuplarını Özkent'e götürdü. Nâsır Han, Gazneli Mahmud ile anlaşınca, Ceyhun nehri iki devlet arasında sınır kesildi. Ayrıca Mahmud Han, aralarındaki dostluğu güçlendirmek için Nâsır'ın kızı ile evlendi. Nâsır, Sâ mânîlerin bütün mirasına konmak ve Horasan'ı ele geçirmek istiyordu. Bu yüzden Gazneli Mahmud'un Hindistan seferinden faydalanarak iki koldan Horasan'a girdi ise de yenildi. Hânedan mensubu Hotan Hâkimi Yusuf Kadir Han'dan yardımcı kuvvet alıp, Gazneliler'e karşı yeniden askerî harekâta geçti. 1006 senesi Ocak ayının beşinde, Sultan Mahmud'a mağlup oldu. Bu başarısızlık, Karahanlılar arasında aile kavgalarına yol açtı. Nâsır, bağımsızlığını ilan etmek istedi. Nâsır'a karşı, Büyük Kağan Ahmed Han, Gazneli Mahmud'a başvurduysa da, Nâsır bin Ali, 1013 yılında vefat etti. Yerine, Arslan İlig unvanıyla, kardeşi Mensur bin Ali geçti. Büyük Kağan Ahmed Arslan Han'ın hastalığında, kendisini büyük kağan ilan eden Mensur Han, kardeşi Muhammed'e de Arslan İlig unvanını verdi.

Ahmed Arslan Han, Ortak Kağan Yusuf Kadir Han ve Ali Tigin ile birlik olup, hânedanlık kavgasına son vermek için harekete geçti. Ali Tigin, Mensur'a esir düştü. Yedisu bölgesine yapılan seferde düşmana karşı, hasta yatağında mücadele eden Arslan Han, Balasagun'a sekiz günlük mesafede, yüz bin çadırdan fazla gayrimüslim göçebeyi mağlup etti. Turfan'a kadar takip ederek ülkesini korudu. Ahmed Han, bu seferden dönüşünde 1017'de vefat etti.

Ahmed Han'dan sonra büyük kağan olan Mensur Arslan Han ise, 1024 senesinde kendi isteği ile saltanatı Yusuf Kadir Han'a bıraktı. Bu sırada Selçuklular'dan yardım alan Ali Tigin, Buhara'yı zaptetti. Yusuf Kadir Han'a karşı, kardeşleri Ahmed ve Ali birleştiler. II. Ahmed, kendisini 1014'te Muizüddeve lâkabıyla büyük kağan ilan etti. Kardeşi Ali ise, Arslan İlig oldu. II. Ahmed Arslan Han; Balasagun, Hocend, Ahsikas, Fergana ve Özkent'e hakim oldu. Yusuf Kadir Han, Gazneli Mahmud ile görüştü. İki Müslüman Türk devleti arasında dostluk bağları, evlenme yoluyla da kuvvetlendirildi. Bu görüşmede, Karahanlıları ilgilendiren meselelerin yanısıra, Arslan bin Selçuk ve emrindeki Oğuzların da Horasan'a nakledilmesi hususunda karara vardılar. Sultan Mahmud, bir fırsatını bulup, Arslan bin Selçuk'u yakalattı ve Hindistan'da Kalincâr kalesine hapsedti. Bu sırada Ali Tigin, bozkırlara kaçtı ve Mahmud'un ülkesine dönmesi üzerine tekrar Buhara ve Semerkand'a hakim oldu. Yusuf Kadir Han'ın 1032 yılında vefatıyla, oğulları Süleyman, Arslan Han; Muhammed de Buğra Han unvanlarıyla, devletin idaresini ele aldılar. Bu sırada Ali Tigin de Mâverâünnehir'de kendisini Tavgaç Kara Buğra Hakan ilan etti.

Karahanlı hânedanı arasında kıyasıya devam eden mücadele sonucunda, 1042 yılında ülke kesin olarak ikiye ayrıldı. Nâsır bin Ali'nin oğullarından Muhammed Arslan, Kara Hakanlık mevkiinde Büyük Kağan; İbrahim de Tavgaç Buğra Kara Hakan unvanını alarak, Batı Karahanlılar devletini meydana getirdiler. Yusuf Kadir Han'ın oğulları da, Doğu Karahanlı Devletini idare ettiler.

Doğu Karahanlılar Devleti

Karahanlı Devleti ikiye ayrılınca; Büyük Kağan unvanıyla, Şerefüddeve lâkaplı Ebû Şüca Süleyman bin Yusuf, merkezi Balasagun ve Kaşgar'ı kendine bırakıp, kardeşlerinden Buğra Han Muhammed'e, Taraz ile İsficab'ı, Mahmud'a ise Arslan Tigin unvanıyla ülkenin doğusunu verdi. 1043 yılında yapılan aile toplantısında ayrıca, eski Büyük Kağan II. Ahmed Han'a da Mâverâünnehir, mülk olarak verildi. Fergana'nın bir kısmı zaptedilerek, Bulgar ile Balasagun arasında yaşayan, on bin çadırdan meydana gelen Türkler, 1043 senesi güzünde, topluca İslâmiyet'i kabul etti. İslam dininin esaslarına sıkıca bağlı, âdil bir hükümdar olan Süleyman Han, ilim âşığı ve âlimlerin koruyucusuydu. 1056'da kardeşi Ortak Kağan Buğra Han, Büyük Kağan Süleyman Han'la anlaşmazlığa düştü. Muhammed Han, Süleyman Han'ı hapsedtirip, büyük kağanlığını ilan etti. On beş ay hükümdarlık yapan Muhammed Han, mevkiini büyük oğlu Hüseyin'e bıraktı. Hüseyin Han'ı, kardeşi İbrahim tahttan indirtip, 1057'de Büyük Kağan oldu. İbrahim Han, 1059'da, hânedandan Yınal Tegin tarafından öldürülünce, Tuğrul Kara Han unvanlı Mahmud bin Yusuf başa geçti. Mahmud Han (1059-1074, Ortak Kağan Tabgaç Buğra Kara Han ve Hasan bin Süleyman, kaybedilen toprakları geri almak için harekete geçtiler. 1068 yılında iki taraf arasında yapılan antlaşma ile, Seyhun hudut kesilerek, Fergana, Doğu Karahanlılara bırakıldı. 1074'te Mahmud Han'ın yerine, oğlu Ömer geçti ise de, ancak iki ay hükümdarlık yapabildi. Büyük Kağan olan Buğra Han Hasan bin Süleyman (1074-1103) devrinin ilk yıllarında; Buge Budraç kumandasındaki Yabaku ve Basmılların da aynı safta olduğu yedi yüz bin düşmana karşı, Ömer bin Mahmud kumandasındaki kırk bin Müslüman askeriyile, büyük bir zafer kazanıldı.

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah (1072-1092), 1082'de Mâverâünnehir'i zaptedip Özkent'e gelince, Doğu Karahanlı hükümdarı Hasan Han, onun hakimiyetini tanıdı. Hasan Han'dan sonra oğlu Ahmed (1103-1128), hükümdar olup, Abbasî Halifeliği ile münasebetlerde bulundu. Halife Mustahzırbillâh (1094-1118), Ahmed Han'ın istediği berati verip, ona "Nûruddevle" demiştir. 1128'de Karahıtayları, Kaşgar kenti yakınlarında mağlup eden Ahmed Han, onların batıya doğru ilerlemelerini durdurdu. Ahmed Han'dan sonra 1128'de hükümdar olan oğlu İbrahim, Karahıtaylardan yardım

alarak, rakiplerini yendi. Karahıtaylar, II. İbrahim Han (1128-1158) devrinde Balasagun'u zaptedince, merkez, Kaşgar'a taşındı. Karahıtaylar, kendilerine isyan eden Karluklar'ın üzerine onu gönderdi. 1158'de de, öldürülen II. İbrahim Han'ın yerine oğlu Arslan Han ünvanlı Muhammed ve sonra da torunu Ebü'l-Muzaffer Yusuf geçti. Yusuf Han, 1205'te vefat ettiği sırada, oğlu Ebü'l-Feth Muhammed, Karahıtaylı Kür Han'ın yanında rehin bulunuyordu. Nayman Devleti kurucusu Küçlük tarafından 1207'de kurtarılan Ebü'l-Feth Muhammed, daha sonra Kaşgar'a gönderildi. Ancak, Kaşgar'a varmadan, şehirdeki beyler tarafından yolda öldürüldü (1211). Bu durum, Küçlük'ün, Karahanlı merkezini işgal edip, katliâm yaptırmasına sebep oldu. Hânedanlık içi mücadele neticesinde bölünen Doğu Karahanlılar, Moğol Naymanlarca işgal edilerek, hakimiyetlerine son verildi. Böylece Türk milletine ve İslâm'a büyük hizmetleri olan Doğu Karahanlılar Devleti, tarihe karıştı.

Batı Karahanlılar Devleti

Karahanlı Devleti ikiye bölününce, Batı Karahanlı Hanlığı, Mâverâünehir ve Hocend'e kadar batı Fergana'yı içine almaktaydı. Büyük Kağanın merkezi, önceleri Özkent, sonraları Semerkand oldu.

Bu devletin ilk hükümdarı I. Muhammed Han, 1052 senesinde vefat edince yerine kardeşi Ortak Kağan İzzü'l-umma Ebu İshak İbrahim Tavgaç Han geçti. Tavgaç İbrahim Han, Doğu Karahanlılardan Şaş, İlak gibi hudut şehirleri ile Fergana'nın bir kısmını aldı. İbrahim Han, âlim olup, iyi bir hükümdardı. Devletin idaresi için lüzumlu kanunları tanzim edip, hırsızları tamamen ortadan kaldırdı. Ahalinin menfaatlerini koruyup, piyasayı düzeltti. Âlimlerin sohbetinde bulunup onların tasvibini almadan kanun koymadı. İbrahim Han, Ortak Kağanın, devlet aleyhinde faaliyetlerde bulunan İsmailîleri, dâhiyane bir siyasetle ortadan kaldırdı.

İbrahim Han'dan sonra, oğlu Şemsü'l-Mülk Nasr hükümdar oldu. Şaş ve Tünhas hakimi Şuayb, yeni hükümdara isyan etti. Nasr Han, bu isyanı bastırdı. Bu karışıklıktan faydalanan Doğu Karahanlılar, İbrahim Han'ın zaptettiği yerleri geri almaya çalıştılar ise de, bu mücadele bir antlaşma ile sona erdi. Daha sonra I. Nasr Han, Selçuklular tarafından zaptedilen yerlerin alınması için bir hareket başlattı. Fakat Melikşah'ın Semerkand'a gelmesiyle sulh yapıлып, akrabalık tesis edilerek meseleler halledildi. Nasr Han da, âlimlere hürmet edip, ilim merkezleri inşa ettirdi. Ticaretin gelişmesi için sosyal hayatın bütün lüzumlu müesseselerini içine alan iki ribat yaptırdı.

1080 senesinde Nasr'ın vefatı üzerine, oğlu Ebu Şüca Hızır hükümdar oldu. Hızır Han'ın saltanatı bir yıl kadar sürdü. Yerine geçen Ahmed Han devrinde ulema ile hükümdar arasında bir anlaşmazlık oldu. Bu sırada, Selçuklu Sultanı Melikşah, önce Buhara'yı sonra da Semerkand'ı zaptetti ve Ahmed Han'ı Özkend'de esir alıp İsfahan'a götürdü. Bunun sonucu, Karahanlı ordusunun temelini teşkil eden Çiğil Türklerinin kumandanı Yakub bin Süleyman, Semerkand'a davet edilip hükümdar ilan edilerek, Selçuklulara karşı bir ayaklanma başlatıldı. Bunun üzerine Melikşah, ikinci defa Semerkand seferine çıktı. Bu sefer sonunda Karahanlı devleti, Selçuklulara bağlandı. Karahanlı devlet adamları, Mesud bin Muhammed'i hükümdarlığa getirdi. Birinci Mesud'un hükümdarlığı devrine ait bir bilgi yoktur. Mesud Han'dan sonra, Selçuklu sultanı Berkyaruk, arka arkaya üç hükümdar tayin etti. Bunlardan üçüncüsü olan Cebrâil Han, Selçuklu şehzadeleri arasındaki saltanat kavgalarından faydalanarak, Horasan'ı ele geçirmek istedi. Bu sırada Horasan valisi olan Sencer, Tirmiz şehri için yapılan savaşı kazandı ve Cebrâil Han'ı esir alıp, 1102'de idam ettirdi. Bu zaferden sonra Sultan Sencer, Mâverâünnehir'i yeniden teşkilatlandırdı. Karahanlı sülalesinden olup, Selçuklu sarayında büyüyen yeğeni Muhammed bin Süleyman'ı Arslan Han unvanıyla Semerkand'da büyük kağan ilan etti. Dayısı Sultan

Sencer'in yardımıyla isyanları bastıran II. Muhammed Han, düşmanlarına karşı seferler düzenledi. II. Muhammed Han, saltanatının son zamanlarında felç oldu. Çıkan iç isyanları bastırmak için Selçuklulardan yardım istedi. Fakat yardım gelmeden isyanı bastırınca, Selçuklu yardımını geri çevirdi. Bu durum, Sultan Sencer'i kızdırdı. 1130 senesinde Semerkand'a gelen Sultan Sencer, Muhammed Han'ı Merv'e götürdü. Muhammed Han, 1132'de orada vefat etti.

Sultan Sencer, Muhammed Han'ın ölümünden sonra Batı Karahanlı tahtına sırasıyla, Ebü'l-Meâlî el-Hasan bin Ali, Ebu Muzaffer İbrahim bin Süleyman ve Mahmud bin Muhammed'i tayin etti. II. Mahmud Han, Karahıtaylar'la 1137 senesi yazında Hocend yakınında yaptığı muharebeyi kaybedip Semerkand'a çekildi. Karluklar ile ülke içinde anlaşmazlık çıkıp, Sultan Sencer'den yardım isteyince, Karluklar da Karahıtaylara müracaat etti. Sultan Sencer ve II. Mahmud Han, 8 Eylül 1141 tarihinde Katvan Muharebesi'nde Karahıtaylara yenilip, Horasan'a çekildiler. Karahıtaylar, bütün Mâverâünnehir'i istila edip, Mahmud Han'ın kardeşi Ortak Kağan Tavgaç Buğra Han İbrahim bin Muhammed'i Büyük Kağan ilan ettiler. III. İbrahim Han, Karluklar ile anlaşmazlığa düşünce, Buhara yakınlarındaki Kallabâz Muharebesinde öldürüldü. Yerine geçen oğlu Mahmud Han, Horasan'a çekildi ve vefatına kadar orada kaldı. Sultan Sencer'in ölümünden sonra Oğuzlar, II. Mahmud Han'a hükümdarlık teklif ettiler. O, önce oğlu Muhammed'i gönderdiyse de, bir süre sonra Oğuzların hükümdarı oldu. Sultan Sencer'in eski kumandanlarından Nişabur valisi Müeyyeddevle Ayaba, 1163 yılında Horasan'ı ele geçirmek arzusuyla hareket edip, II. Mahmud Han ve oğlu Muhammed'i esir alarak gözlerine mil çektirip hapse attırdı. Baba-oğul, 1164 senesinde hapisteyken vefat ettiler. II. Mahmud ve iki oğlunun hapiste vefatları ile, Karahanlılar'ın hâkimiyeti Ali Tegin'in soyundan gelenlere geçti. III. İbrahim Han'a halef olan Ali Tegin ailesinden Ali bin Hasan, Karluklar ile mücadele edip, reisleri Paygu Han'ı öldürterek, onları iskâna mecbur ve askerlikten men etti. Fakat bu hareketi isyanlara sebep oldu. Ülkedeki isyanları Buhara'daki Hanefî âlimi Muhammed bin Ömer'in vasıtasıyla yatıştıran Ali Han, 1160 senesinde vefat edince, yerine kardeşi Ebü'l-Muzaffer Mesud bin Hasan geçti. II. Mesud Han, iç işlerini düzene soktu. Sarayını âlim ve şairlere açıp ilmin hâmisi oldu. 1178 yılında vefat eden II. Mesud Han'ın yerine kardeşi Fergana hâkimi Hüseyin bin Hasan'ın oğlu İbrahim bin Hüseyin hükümdar oldu. Önce Feryun'da, sonra da Semerkand'da hüküm süren IV. İbrahim Han, Nuretüddünya ve'd-dîn Kılıç Tavgaç Küç Arslan Han unvanlarıyla büyük kağan oldu. Onun vefatıyla yerine oğlu 1204 senesinde büyük kağan oldu. Osman Han, tedbirli bir insandı. Önce Karahıtaylara tâbi olmasına rağmen, Müslüman Gurlular'ın, Moğollar tarafından yok edilmesini engellemek için gayret sarf etti. Karahıtaylı saldırısına karşı Muhammed Harezmsah ile iyi ilişkiler kurdu. Muhammed Harezmsah'ın kızı ile evlenip, âdet olduğu için bir yıl Harezm'de kaldı. 1211 senesinde Semerkand'a dönen Osman Han, Karahıtaylar'ın gücünden çekinerek onlarla ittifak kurdu. Bu hareketi, Muhammed Harezmsah'ın Mâverâünnehir'i almasına sebep oldu. Yakalanan Osman Han, idam olundu (1212). Osman Han'ın ölümü ile, Batı Karahanlı Devleti sona erdi.

Fergana Kağanlığı

1141 yılında Batı Karahanlı Devleti, Karahıtaylar'ın istilasına uğrayınca, Fergana'da merkezi Özkend olmak üzere müstakil bir Karahanlı devleti kuruldu. İlk hükümdarı, Gelâleddünye ve'd-dîn Hüseyin bin Hasan olup, Fergana kağanları, Türkçe Tuğrul Kara Hakan unvanını taşırlardı. Unvanlarında Türk kelimesi de kullanan Fergana Kağanlığı, 1211 veya 1212 senelerinde, Muhammed Harezmsah'ın tâbiyetine girdi. Karahanlı Devleti, daha ilk kuruluş yıllarında, tarihî Türk devlet idaresi geleneğine uygun olarak iki büyük idarî kısma bölündü. Bunlardan doğuda kalan kısmın başında

hakan bulunur ve her türlü idarî yetkiyi elinde bulundururdu. Batı kısmını ise hakanın hükümlerinde, aynı aileden bir han, ona bağlı olarak idare ederdi. Karahanlı devlet teşkilatında, bu büyük ve ortak kağanın yanında, hanedana mensup dört alt kağan ile altı hükümdar vekili vardı. Rütbelere, kademe kademe yükselme esasına göre idi. Her rütbenin değişebilen unvanları olurdu. Türkçe unvanların değişmesine rağmen, İslâmî unvanlar değişmezdi. Hükümdar vekilleri, İrken, Sagun, İnanç unvanlarını taşırlardı. Hükümdarların yanında "Yuğruş" denilen bakanlar kurulu bulunurdu. Yüksek devlet memuriyetlerinde, başkumandana "subaşı", maliye bakanına "ağıcı", saray hâcibine "tayangu" veya "bitikçi" denirdi. Karahanlılar'da ordu: Selçuklular'da olduğu gibi başlıca dört ana bölümden meydana gelirdi. Bunlar, saray muhafızları, hâssa ordusu, hanedan mensupları ile valiler ve diğer devlet adamlarının kuvvetleri, devlete bağlı Türk teşekküllerine mensup kuvvetlerdi.

Kültür ve Medeniyet: Türk an'anesine göre kurulan Karahanlı Devleti, 10. asırda İslâmiyet'i kabulüyle, ilk İslâmî Türk eserlerini meydana getirdi. Hakanî Türkleri adını taşıyan Karahanlılar, Türkler'in millî kültür ve sanat geleneğini ve istidadının güçlü özelliklerini bütünüyle İslâm'a adayıp bu ilham ile yeni bir üslubun kurucusu oldular. Karahanlı hükümdarlarının ilme hayranlığı, âlimlere saygısı ve onları korumaları neticesinde Türkistan, Mâverâünnehir şehirleri birer medeniyet, kültür beşiği haline geldi. Doğu Karahanlılar devrinde Balasagunlu Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig; Kaşgarlı Mahmud, Dîvanü Lügati't-Türk, İmam-ı Ebü'l-Fütuh Abdülgafur Tarih-i Kaşgar adı ile, Türk dili, edebiyatı, kültürü ve tarihi için çok mühim eserler yazdılar. Büyük İslâm hukukçu ve âlimleri, Karahanlılar zamanında yetişti. Bunlardan bazıları şunlardır: Burhâneddin Merginânî, Şemsü'l-Eimme Serahsî, Şemsü'l-Eimme Hulvânî, Ebu Zeyd Debbûsî, Fahrü'l-İslâm Pezdevî, Sadrüşşehîd, Kâşânî, Ömer Neseî, Sirâcüddîn Uşî.

Şâh-i Türkistan denilen Ahmed Yesevî hazretleri, İslâm dininin göçebe Türkler arasında yayılmasına hizmet etmiş olup, bugün bile, Rusya, Bulgaristan, Çin ve İran'daki Türklerin Türklüklerini ve İslâmlıklarını korumalarında tesiri vardır. Türklerin şehir hayatına geçişi Karahanlılar devrinde başladığından, şehircilik ve mesken mimarisi gelişti. Buhara, Fergana, Merv, Semerkand, Tirmiz ve Ürgenç'te birçok mimarî eser yapıldı. Türkistan'da ağaç ve taş az olduğundan Karahanlılar, eserlerini genellikle kerpiç ve tuğladan yaparlardı. Mescid ve hayır külliyesi çok yaygındır. Çok kubbeli mescidlerin sütunları tahtadan, yuvarlak veya çok köşeli; minareler ise pişmiş tuğladan yapılırdı. Kerpiç ve tuğladan köşe pâyeli, yazı şeritli, örgülü eserler yapıldı. Duvarları çığ tuğladan örülüp, üstü tezyin edilip, kaymak taşı sıvası ile veya çeşitli şekillerde kesilmiş süslü, oymalı, kabartmalı, çizgili kiremitler ile kaplanıyordu. Cilâlı ve sırlı tuğla ve cam tezyinatın getirdiği koyu mavi ve yeşil renkler ve parlak satırlar, Karahanlı eserlerinin hususiyetleridir. Saraylar, arklı ve havuzlu bahçeler ve korular içine yapılırdı. Karahanlılar devrinde mescid, cami, türbe, külliye, kervansaray, saray, kale, köprü ve hamamlar yapılmıştır. Camilerin sadece minareleri günümüze ulaşabilmiştir. Türk hat sanatı, Karahanlılar ile başladı. Kûfî, sülüs gibi yazı türleri ile Kur'an-ı Kerîm ve hadis kitapları itina ile yazılıp, saklandı.

Karakoyunlular (Karakoyunlu Devleti)

On dördüncü asrın ikinci yarısında, Doğu Anadolu'da devlet kuran bir Türkmen hanedanı.

Karakoyunlu oymağı, Karakoyunlu devletinin çekirdeğini teşkil etmiştir. Sa'dlu,

Baharlı, Duharlı, Karamanlı, Alpagut, Çakırlı, Ayunlu, Bayramlı, Ağaç-eri, Düğer ve Hacılı oymakları halkları da, Karakoyunlu Devletinin ahâlisiydi. Yaklaşık otuz bin çadırdan oluşan Karakoyunlular, Cengiz'in hücumu üzerine, Töre Bey idaresinde, Türkistan'dan Mâverâünnehir'e, oradan da İran yoluyla doğu Anadolu'ya göç etmişlerdi. Töre Bey, Kara Yusuf'un yedinci atası olup, Oğuz Han'ın torunlarından olduğu söylenirdi.

Karakoyunluların, siyasî bakımdan ehemmiyet kazanması, İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümü ve içeride Moğol noyanlarının bir mücadeleye girişmeleri ile başlar. Karakoyunlular, ilk zamanlarda, Trak'taki Celâyir ailesinin ve Çobanoğulları'nın hizmetindeydiler. On dördüncü yüzyılın başlarında, Karakoyunluların reisleri, Bayram Hoca idi. Bayram Hoca, Sincar hakimi Pîr Muhammed'i öldürerek emîrliği ele geçiren Hüseyin Bey'in maiyetinde bulunuyordu. Daha sonra Hüseyin Bey'i ortadan kaldırarak yerine geçti (1351). Hüseyin Bey'in ölümünden sonra, Türkmenlerin büyük bir kısmı, Bayram Hoca'nın emîrliğini tanıdılar. 1370 yılından itibaren fetih hareketine girişen Bayram Hoca; Sürmelü, Alakilise, Hoy ve Nahcivan havâlilerine hakim oldu. 1374'te Musul'u zaptetti ve şehir, devletin yıkılışına kadar Karakoyunlu hanedanının elinde kaldı.

Erzurum'dan Musul'a kadar uzanan sahayı hakimiyeti altına alarak, Karakoyunlu kabilesini tarih sahnesine çıkaran Bayram Hoca, 1380 senesinde ölünce, yerine kardeşi Türemiş'in oğlu Kara Mehmed geçti. Kara Mehmed, Celâyirli'lerle bağı kalmak şartıyla, babasından kalan yerleri elinde tutmayı başardı ve kızını Celâyirli sultanı Ahmed'e vererek, bu bağıllığını kuvvetlendirdi. Kara Mehmed Bey, 1383 yılında Musul hacılarının yolunu kesip mallarını yağmalayan Caber hakimi Salim Bey'in üzerine yürüdü. Onu, büyük bir bozguna uğrattı ve arazisini yağmaladı. 1387 senesinde, Erzincan emîri Mutahharten ile Akkoyunlular arasında başlayan mücadele, Mutahharten'in mağlubiyetiyle sonuçlanınca; Erzincan emîri, Kara Mehmed'den yardım istedi. Akkoyunlular ile öteden beri mücadele içinde olan Kara Mehmed, Mutahharten'in yardımına koştu ve Akkoyunluları ağır bir yenilgiye uğrattı. Akkoyunlu Ahmed ve kardeşi Hüseyin beyler, Kadı Burhaneddin'e sığındılar. Kara Mehmed Bey, 1307'de Karabağ üzerinden Anadolu'yu istilâya teşebbüs eden Timurlu kuvvetlerini bozguna uğrattı. Bir çok Timurlu emîri, bu çarpışmada öldürüldü. 1388 yılında Tebriz şehri için, Kara Mehmed Bey ile Celâyirli emîrlerinden Şebli ve Şah Ali arasında büyük bir mücadele başladı. Şebli komutasındaki Celâyir ordusuyla, Heştrud'da karşılaşan Karakoyunlular, bu orduyu büyük bir bozguna uğratarken, Şebli'yi de öldürdüler. Bu hadisenin akabinde Kara Mehmed Bey, Kara Hasan adındaki bir Türkmen emîriyle giriştiği mücadele sırasında 1389 yılında öldürüldü. Kara Mehmed Bey'in ölümünden sonra, yerine Kara Yusuf geçti (1389).

Hükümdarlığının ilk yılları, iç karışıklıklarla geçen Kara Yusuf Bey, 1392'de Timur Han'ın (1370-1405) tabiiyet teklifini kabul etmeyip mücadeleye girişti. Timur Han'ın Anadolu'dan ayrılmasını fırsat bilerek, Erciş'i ele geçirdi. Timur Han'ın Van ve çevresinin idaresine tayin ettiği Emîr İzzeddin Şîr, yanındaki Çağatay askerleri ile birlikte, Kara Yusuf'un üzerine yürüdü. Yapılan küçük çapta çarpışmanın ardından iki taraf arasında barış sağlandı. Kara Yusuf, geri çekilirken Avnik emîri Atlamış'ın dört yüz atlı ile İzzeddin Şîr ve Çağatayların yardımına gittiğini gördü ve Erciş Ovasında bir gece baskını ile Atlamış'ı esir alarak, askerlerinin büyük bir bölümünü öldürdü. Kara Yusuf daha sonra, Atlamış'ı, Memlûk Sultanı Berkuk'a gönderdi ve orada hapsedildi.

Timur Han, Hindistan seferini büyük bir başarı ile tamamlayarak yeniden Doğu Anadolu'da görülünce, Kara Yusuf, Van Gölü çevresindeki atalarından kalma yurdunu boşaltarak Musul'a çekildi (1399). Timur Han'ın Bağdat'ı ele geçirmek için

ordu göndermesi üzerine Sultan Ahmed Celâyir, yanında bulunan az sayıda asker ile Bağdat'tan ayrılarak, Musul'da bulunan Kara Yusuf'un yanına gitti. Bu sırada Sultan Ahmed'e tâbi olan kaleler, Timur Han'ın gönderdiği ordu tarafından ele geçirildi. Timur Han'ın ordusu Bağdat'tan ayrılınca, Kara Yusuf ve Sultan Ahmed, hiçbir güçlkle karşılaşmadan şehre hakim oldular. Ancak, bu sırada Bingöl yaylasında bulunan Timur Han'ın, kendilerini arkadan çevirme planını öğrenince, Sultan Ahmed ve Kara Yusuf, Memlûk sultanına iltica etmeye karar verdiler. Memlûk sultanına bu durumu bildirmek için elçiler gönderdiler. Elçilerin dönüşünü beklemeyen Kara Yusuf ve Sultan Ahmed, yanlarında emîrleri ve kuvvetleri olduğu halde Kahire'ye doğru yola çıktılar. Memlûkların Halep nâibi Demirtaş'ın yollarını keserek, Suriye'ye girmelerine mani olmak istemesi üzerine, iki taraf arasında şiddetli bir muharebe oldu. Demirtaş, ağır bir bozguna uğradı. Bu muharebenin neticesinde Kara Yusuf ve Sultan Ahmed'in, Memlûk sultanına sığınma yolları kapandı. Bu yüzden iki hükümdar, Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid Han'ın yanına gitmeye karar verdiler. Fakat, aralarında çıkan anlaşmazlık yüzünden birbirlerinden ayrıldılar. Kara Yusuf, memleketine geri döndü. Timur Han ise, onların hareketlerinden günü gününe haber alıyordu. Gönderdiği kuvvetler, Sultan Ahmed Celâyir'e ani bir baskın düzenleyerek mağlup ettiler. Sultan Ahmed, bütün ağırlıklarını kaybettikten sonra, güçlkle Osmanlı sultanına sığınabildi. Kara Yusuf Bey de, Timur'un 1400'deki Yakın Doğu seferinde, Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid Han'ın yanına gitti, ondan himaye ve iltifat gördü. Kendisine Aksaray havalisi, maişet ve ikamet yeri olarak verildi. Bu durum, Timur Han ile Yıldırım Bayezid Han arasında yapılan 1402'deki Ankara Savaşı'nın sebeplerinden biri oldu.

1402 yılında Yıldırım Bayezid'le yaptığı Ankara Meydan Muharebesini kazanan Timur Han, Karakoyunlu emîri Kara Yusuf'a kesin bir darbe indirdi. Timur Han'ın ordusu karşısında bozguna uğrayarak, muharebe meydanından güçlkle kaçan Kara Yusuf, nâibi Şeyhü'l-Mahmudî'ye sığındı. Dimaşk nâibi, önce Kara Yusuf'a, sonra da buraya gelen Ahmed Celâyir'e iyi bir kabul gösterdi. Fakat, bir süre sonra Timur Han'ın, Memlûk sultanına yaptığı tehdit ve baskılar etkisini gösterdi. Memlûk sultanı Ebu'l-Ferec, Dimaşk nâibinden Kara Yusuf ve Ahmed Celâyir'in öldürülmelerini istedi. Ancak, nâib bu emri yerine getirmede ve sadece hapsedmekle yetindi. Bir sene kadar hapiste kalan Kara Yusuf, buradan çıktuktan sonra, Van hâkimi İzzeddin Şîr üzerine yürüyerek Van bölgesini ele geçirdi. Onun eski ülkesine sahip olması üzerine, dört bir yana dağılan Türkmen emîrleri, tekrar bayrağı altında toplandılar. Kara Yusuf'un bu faaliyetlerine Âzerbaycan ve Irak-ı Arab hükümdarı Miran Şah oğlu Ebu Bekr karşı çıktı. İki ordu çok geçmeden Nahcivan'ın batısında karşılaştılar. Ebu Bekr'in ordusu yenildi ve kuvvetlerinin pek çoğu Aras nehrinde boğuldu. Bu zaferle şöhret ve gücü bir kat daha artan Kara Yusuf, Tebriz ahalsinin isteği üzerine şehir önüne gelerek yaptığı muharebede, Ebu Bekr'in babası ve Timur'un oğlu Miran Şah'ı öldürdü ve şehri ele geçirdi. Bir süre sonra Ebu Bekr'le karşılaşan Kara Yusuf, onu tekrar mağlup etti. Bu muvaffakiyetle Kara Yusuf, Timur İmparatorluğu'nun önemli bir parçasını alarak, Karakoyunlu Devletini kurdu.

Kara Yusuf'un Ebu Bekr'e karşı kazandığı ikinci ve parlak zaferden sonra, başta Irak emîri Bistam Bey olmak üzere bütün emîrler ona bağılılıklarını bildirdiler. Daha sonra Bistam Bey'i Irak-ı Acem'in fethine memur eden Kara Yusuf, Aladağ'a gitti. Bistam Bey, Sultaniye'yi fethedince, Kara Yusuf, onu Irak-ı Acem valiliğine tayin etti. 1409 yılında, "zaptolunamaz" olarak vasıflandırılan Alıncak Kalesi, Karakoyunluların eline geçti.

Bu sırada Sultan Ahmed Celâyir, Karakoyunlulara ait Tebriz'e girerek şehirdeki Türkmenlerin çoğunu katletti. Durumu öğrenen Kara Yusuf, Âzerbaycan'a girerek,

Tebriz yakınlarında karargâh kurdu. İki ordu arasında vuku bulan savaşta, Sultan Ahmed, askerlerinin büyük bir kısmıyla, Karakoyunluların eline esir düştü. Sultan Ahmed, ordu komutanlarının ısrarıyla öldürüldü (1410). Kara Yusuf, bu zaferden sonra oğlu Pir Budak'ı hükümdar ilan etti. Irak-ı Arab üzerine sefer düzenleyip, bölgeyi ele geçirdi. Oğlu Şah Mehmed'i, Bağdat'a vali tayin etti. Daha sonra Âmid (Diyarbakır), Ergani üzerine yürüdüğü sırada, önüne çıkan Akkoyunlu beyi Kara Yülük Osman'la savaşmış, onu mağlup ve barışa mecbur etti. Akkoyunluların müttefiki olan Şirvan ve Gürcistan hükümdarlarını da yendikten sonra, Irak-ı Acem'i tamamen ele geçirdi.

1420'de Ucan'da vefat eden Kara Yusuf Bey'den sonra, Karakoyunlulara bütünüyle hâkim olabilecek bir şehzadenin bulunmaması, birliği sarstı. Hükümdar ilan ettiği Pir Budak, kendisinden önce vefat etmişti. Karakoyunlu beyleri, cesur bir bey olan Kara Yusuf'un ikinci oğlu İskender Mirza'yı hükümdar ilan ettiler.

İskender, başa geçer geçmez, Âzerbaycan ve doğu Anadolu'yu işgal etmekte olan Şahruh'la Eleşkirt mevkiinde yaptığı savaşı kaybetti. Şahruh'un Âzerbaycan'a dönmesinden sonra, Tebriz'e gitti. Kardeşi İsfahan Mirza'nın elinde bulunan bu şehri zaptetti. Daha sonra Bitlis ve Ahlat çevresini ele geçirdi. Şemahi ve Şirvan civarına akınlar düzenledi ve Timurlu sultanı Şahruh'u uzun süre uğraştırdı. Bir süre sonra İskender'in kardeşleri, Şahruh tarafına geçtiler. Bunun üzerine Şahruh, 1434 senesinde Âzerbaycan üzerine yürüdü. İskender, üzerine gelen bu güçlü orduya karşı koyamadı. Erzurum üzerinden batıya çekildi. Bu sırada yolunu kesen Akkoyunlu beyi Kara Yülük Osman'ı Erzurum kalesi önlerinde yapılan savaşta yaraladı ve ölmesine sebep oldu. İskender, daha sonra, Osmanlılar'a ait Tokat kasabasına sığındı. Osmanlı Devletine sığındıktan sonra, Karakoyunlu hükümdarlığı, Şahruh'un yanında bulunan Cihanşâh'a verildi. Bu yüzden Karakoyunlu devleti, Şahruh'un ölümüne kadar Timurluların himayesinde kaldı. Şahruh çekilince, İskender, kardeşi Cihanşâh ile uğraşmaya başladı ise de, Sofuâbâd mevkiinde yapılan muharebede yenildi (1438). Nahcivan taraflarındaki Alıncak kalesine sığındı. Fakat, orada oğlu Kubad tarafından öldürüldü (1438).

İskender'in ölmesiyle rakipsiz kalan Cihanşâh, Karakoyunlu hükümdarı oldu. Gürcüleri mağlup ettikten sonra, hâkimiyetini tanımayan Bağdat'ı, 1444 senesinde ele geçirdi. Şahruh'un ölümüne kadar, ona bağlılığını muhafaza etti. Sonra Timur evlatları arasındaki taht mücadelelerinden faydalanarak, Kars ve Kirman eyaletlerini ele geçirdi (1457). Horasan ve Herat'ı ele geçirdiği sırada, oğullarından Hasan ve Pir Budak isyan ettiler. Cihanşâh, bu isyanlarla uzun süre uğraştı. Osmanlı sultanlarından II. Murad Han (1421-1451) ve Fatih Sultan Mehmed Han (1451-1481) ile dostane münasebetler kurdu ve devletini yükseltip, ülkenin sınırlarını genişleterek sultan, hakan unvanlarını kullandı. Karakoyunlu ülkesi en geniş sınırlarına Cihanşâh döneminde kavuştu. Bütün İran, Irak, Güney Kafkasya, Doğu ve Güneydoğu Anadolu dahil Basra Körfezine kadar genişleyen Karakoyunlu Türkmen Beyliği, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın hücumlarına uğradı. Nihayet, 1467 senesinde Mardin'de Uzun Hasan'a yenilen Cihanşâh, aynı muharebede öldürüldü. Cihanşâh'ın yerine oğlu Hasan Ali geçti. Hasan Ali, iki yıl saltanat sürüp, 1468 yılında ölünce, Bağdat kolu dahil bütün ülke, Uzun Hasan tarafından ele geçirildi. Böylece Karakoyunlu Devleti tarihe karıştı.

Devlet teşkilâtı: Karakoyunlular, devlet teşkilâtı hususunda, tamamıyla Celâyirli ve İlhanlı devlet an'ane ve müesseselerine bağlı kaldılar. Bu devlette hükümdar seçiminde, aile ve aşiret reisleri etkiliydi. Devleti teşkil eden aile efradı ve aşiret reisleri tarafından kim uygun görülürse, idare onun eline verilirdi. Devlet işlerinin mercii, Büyük Dîvan idi. Reisine Sahib-i Dîvan denilirdi. Bunun emrinde Sahib-i Âzam

denilen reisler de vardı. Vilâyetler, hem ikta, hem de idare olarak, hanedan ailelerinden olanlara ve emîrlere verilirdi. Bunlar, iktanın gelirine göre asker beslemek zorundaydılar. En önemli vilâyetlerinden olan Fars, Yezd, İsfahan ve Bağdat'tan her biri bir şehzade tarafından idare edilmekteydi. Bu şehzadelerin çok kalabalık maiyetleri ve muntazam saray teşkilatları vardı.

Karakoyunlu Devletinde ordu, yaya ve atlı kuvvetlerden meydana geliyordu. Beylere bağlı tımarlı askerle, ayrıca önemli bir yekûn teşkil eden tımarlı sipahi ve çerik denilen aşiret kuvvetleri, devletin esas askerî gücünü oluşturuyordu. Ordu, günümüzdeki takım, bölük, tabur ve alay gibi, koşun, tip ve fevc diye bir takım gruplara bölünmüştü. Harp esnasında öncü birliklerine, pişdar denilirdi. İhtiyat ordu karargâhına, uruğ denilmekteydi. Hükümdarın maiyetindeki kapıkulu askerleri, maaşlarını dîvandan alırlardı. Kara Yusuf Bey, askerlerinin maaşlarını tam zamanında almalarına çok dikkat ederdi. Bu iş için ayrıca bir teşkilât da kurmuştu.

Kültür ve medeniyet: Karakoyunlu hükümdarları, savaşların yanında, ülkenin imar ve ihyası için de çalışmışlardır. Cihanşâh, adalet ve imarcılığı ile meşhur olmuştur.

Saltanatı devrinde Tebriz'i mâmur bir belde haline getirmiştir. Timur Han tarafından ortadan kaldırılmasına rağmen, o devirde tekrar ortaya çıkan Hurûfilik adlı sapık fırkanın önüne geçen Cihanşâh, Tebriz'de bulunan Hurûfililerin çoğunu ortadan kaldırarak, büyük hizmette bulunmuştur. İlime ve âlimlere saygılı olup, ilim adamlarını koruyup gözetmiş, medrese ve camiler yaptırmıştır. Tebriz'de muhteşem ve müzeyyen bir cami yaptıran ve memleketin çeşitli yerlerini âbideler ile süsleyen Cihanşâh, şairleri himaye etmiş ve kendisi de Hakîkî mahlâsıyla Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır. Onun oğlu, Bağdat valisi Pir Budak da şairdi. Meşhur âlimlerden Celâleddin Devânî, Akkoyunlulara intisap etmeden önce, Tebriz'de Cihanşâh'ın medresesinde müderrislik yapıyordu. Devânî, Farsça yazdığı Risale-i Hurûf adlı eserini Cihanşâh adına telif etti. Yine, Şeyh Şücâeddin bin Kemaleddin Kirmânî, Hadîkat-ül Meârif adlı eserini Cihanşâh adına kaleme aldı.

Cihanşâh'ın Tebriz'de tamamen mermerden yaptırdığı ve çinilerle süslediği Gökmedrese, diğer adı ile Muzafferiyeye Medresesi çok ünlüdür. Medresenin özellikle kapısı, bir sanat harikasıdır. Tebriz'de, Cihanşâh'ın hanımının yaptırdığı, Büyük Cami ve medresesi vardır.

Karakoyunlular, itikad bakımından Şîliğe meyilli olduklarından, gerek Memlûk Devleti, gerekse Akkoyunlular ve diğer Sünnî devletler, bunların aleyhinde idiler. Özellikle Akkoyunlularla olan mücadelelerinin sebeplerinden biri de aralarındaki mezhep farkıdır. Buna rağmen, Karakoyunlu paralarında, ilk dört halifenin adları ve Kelime-i Şehadet yazısı görülmektedir.

Karamanoğulları (Karamanoğlu) Beyliği

On üçüncü asırda, Konya ve havâlisine hâkim olup, 1487 senesine kadar devam eden büyük Türk beyliği. Karaman aşîreti, Oğuzlar'ın Avşar boyuna mensuptur. Türkiye Selçuklu sultanı Birinci Alâeddin Keykubad (1219-1237), Türkmen aşîretlerini Bizans ve Kilikya hudutlarına yerleştirmişti. Bu sırada, 1228 senesinde Kilikya, Ermenilerden alınınca, Ermenek taraflarına da Karaman aşîreti yerleştirildi. O zaman, Karaman aşîretinin beyi Sadeddin oğlu Nûre Suffî idi. Türkmenler üzerinde nüfuz sahibi olan Nûre Suffî, Hıristiyanlara ait yerleri zaptederek topraklarını genişletti. Ölüm tarihi bilinmeyen Nûre Suffî'den sonra oğlu Kerîmüddin Karaman, aşîret beyi oldu. Bu sıralarda Türkiye Selçuklularını Devleti, Moğol-İlhanlıların kontrolüne girmişti.

Karaman Bey; Ermenek, Mut, Gülnar, Mer'a ve Silifke kalelerini muhasara etti.

Ermenek'i ele geçirdi. Sahip olduğu topraklarda, serbestçe hareket ediyordu. Bundan dolayı Türkiye Selçuklu sultanı Dördüncü Kılıç Arslan, Karaman Beyin hadise çıkarmasından çekinerek ona, Lârende (Bugünkü Karaman) Kalesini iktâ olarak verdi. Aynı zamanda kardeşi Bunsuz da, Selçuklu sultanının sarayında "candar" yani muhafız olarak görevlendirildi. Fakat, uç beylerinden bazılarının cezalandırılmasından endişelenen ve bir gün sıranın kendilerine geleceğini düşünen Karaman Bey, beraberinde kardeşi Zeynül-Hac ve Bunsuz olduğu halde, 20.000 kişilik bir kuvvetle Konya üzerine yürüdü. Ancak, Gevele Kalesi önünde yapılan muharebede Selçuklu veziri Muînüddin Pervâne, Karamanlıları mağlup etti. Karaman Beyin kardeşleri Zeynül-Hac ve Bunsuz yakalanarak Konya'da idam edildi.

Karaman Beyin, 1262 senesinde vefatı üzerine, Sultan Dördüncü Kılıç Arslan, bunun oğullarını Gevele Kalesine hapsedtirdi ise de, Vezir Muînüddin Pervâne'nin müdahalesi ile serbest bıraktı. Kardeşlerden en büyüğü olan Şemseddin Birinci Mehmed Bey, Ermenek tımarına sahip olarak Karaman Beyi oldu. Mehmed Bey, aşîret reisi olduktan bir süre sonra isyân eden Hatiroğlu ile birleşerek Selçuklulara karşı faaliyete geçti ve Bedreddin Hutentî komutasında üzerine gönderilen Selçuklu-İlhanlı ordusunu, Göksu Derbendinde, âni bir taarruzla bozguna uğrattı. Daha sonra Konya üzerine yürüyerek, Cimri lakabı verilen Alâeddin Siyavuş'u Selçuklu sultanı ilan etti. Mehmed Bey, yanında Alâeddin Siyavuş olduğu halde, 1277 senesi Mayıs ayının on ikisinde Konya'ya girdi ve Siyavuş'un veziri oldu. Toplanan dîvânda Türkçe'den başka dil kullanılmamasına karar verdi. Bir süre sonra Akşehir ve civarında Sâhib Atâoğulları idaresindeki bir orduyu yendi. Bu sefer dönüşü Konya'ya sokulmayan Karamanoğlu Mehmed Bey, Ermenek'e çekilmek mecburiyetinde kaldı. Bu sırada Sâhib Cüveynî komutasındaki Selçuklu-İlhanlı ordusu, Konya'ya geldi. Bu ordu ile yaptığı çarpışmada yakalanarak bazı kardeşleri ile birlikte öldürüldü (1277). Bu hâdise, bir süre için Karamanlıları sindirdi.

Mehmed Beyin yerine, kardeşi Güneri Bey geçti. Bu da, Selçuklu şehzadeleri arasındaki saltanat mücadelesinde büyük rol oynadı. Güneri Bey, 1286 senesinde Tarsus üzerine yürüdü. Aynı sene İlhanlılar, Lârende ve havâlisini tahrip ettiler. Güneri Bey, dağlara çekildi. Karamanoğulları, bu tarihten sonra Moğollarla bazen anlaşılabilir, bazen savaştılar. Güneri Bey, 1300 senesinde vefat edince, yerine kardeşi Mahmud Bey geçti. Mahmud Bey, 1308 senesinde, Ermenilerle savaşırken öldü. İki oğlu arasında çıkan ihtilaflar, beyliğin birliğini sarstı ve beylik, Memlûklar'ın tesir sahasına girdi. Bu sırada beyliğin başına Yahşi Bey geçti. Yahşi Bey zamanında Karamanoğulları, tekrar Konya'ya hâkim oldu. Anadolu beylerinin kendi başlarına hareket etmeleri üzerine, İlhanlı Valisi Emîr Çoban idaresindeki Moğol ordusu, Anadolu'ya girdi (1314). Emîr Çoban, Konya'yı Karamanoğullarının elinden aldı. Yahşi Beyin ölümü üzerine Karamanoğullarının başına Bedreddin Birinci İbrahim geçti. Karamanlılar, bunun zamanında da Konya'ya hâkim oldular. Bedreddin İbrahim, 1319 senesinde Tarsus Ermenileri üzerine sefer düzenleyerek bazı yerleri ele geçirdi. İlhanlıların Anadolu Valisi Timurtaş'ın 1327 senesinde Mısır'a kaçması üzerine, diğer Anadolu beyleri gibi, Karamanoğulları da serbestçe hareket etmeye başladılar.

İlhanlıların çöküşü ile Karamanlılar hudutlarını genişletmeye devam ettiler. 1328 senesinde Gevele Kalesine kadar ilerlediler. Beyşehir'e hâkim oldular. 1333 senesinde Birinci İbrahim Bey, beylikten çekilerek yerini, kardeşi Alâeddin Halil Bey'e bıraktı. Bu beyin vefatından sonra, yeniden Birinci İbrahim Bey, Karamanlıların başına geçti. Ölümü üzerine yerini oğullarından Fahrüddin Ahmed bey aldı. Beyliği çok kısa süren Ahmed Bey, Moğollarla savaşırken öldü (1350). Bundan sonra kardeşleri Süleyman ve Şemseddin beyler, kısa süreler ile başa geçtiler.

Karamanoğulları Beyliğinde bu iki kardeşi, Burhâneddin Musa Bey takip etti. Bu bey, hastalığı yüzünden Seyfeddin Süleyman ile Karaman Beyi, Lârende'ye göndererek kendisi Mut'a çekildi. 1356 senesinde, Musa Beyin yerine Süleyman Bey geçti. Beş sene kadar saltanat süren Süleyman Bey, Sivas Emîri Eretnaoğlu Mehmed Bey tarafından bir hileyle öldürüldü (1361). Bundan sonra, Ebü'l-Feth lâkabını taşıyan Alâeddin Ali Bey, Karamanlıların başına geçti.

Alâeddin Ali Bey, başa geçer geçmez, Osmanlılar'la münasebet kurdu. Ali Bey, faal, mücadeleci ve azim sahibi bir hükümdardı. Osmanlı Sultanı Murad Hüdâvendigâr'ın kızı Nefîse Sultan ile evlenerek iki sülale arasında akrabalık tesis etti. Osmanlıların Anadolu'ya yayılmalarından ve beylikleri elde etmelerinden çekinen Alâeddin Ali Bey, Eretnaoğulları ve diğer Türk beyleri ile bir ittifak kurma gayretine düştü. Fakat Sultan Birinci Murad'ın aldığı yerinde tedbirler, bu gayretleri neticesiz bıraktı. Alâeddin Ali Bey, daha sonra Kıbrıslıların elinde bulunan Gorigos (Kız Kalesi) üzerine yürüdü ve kaleyi muhasara etti. Kendisini bu sefere teşvik eden Moğol kumandanı Yelboğa Nâsırî'nin muhasara sırasında ölümü üzerine, Karamanlılar muhasarayı kaldırarak geri çekildiler. Alâeddin Ali Bey, daha sonra komşu beyliklerin arazisinden bazı yerleri zaptetti. 1376 yılında Kayseri'yi muhasara edince, Eretnaoğlu Ali Bey Sivas'a çekildi. Fakat Eretnaoğlunun veziri Kadı Burhâneddin, Alâeddin Ali Beyi geri çekilmek zorunda bıraktı.

Alâeddin Ali Bey, kayınpederi ve Osmanlı Sultanı Birinci Murad Hanın, Rumeli'de fetihlerde bulunmasından faydalanarak, Osmanlılara ait olan Beyşehir'i ele geçirdi. Bunun üzerine, Rumeli'den Anadolu'ya geçen Sultan Murad Han, yaptığı muharebede Karamanoğullarını mağlup ederek, Konya'yı muhasara etti ise de, Kızı Nefîse Hâtunun ricası ile, aldığı yerleri iade ederek barış yaptı (1386). Bu sulh, 1389 senesinde, Sultan Murad Hüdâvendigâr'ın Kosova Savaşı'nda şehid olması üzerine, Karamanlılar tarafından bozuldu. Alâeddin Bey, tekrar Osmanlı topraklarına girdi. Bu durum karşısında, Osmanlı sultanı olan Yıldırım Bayezid Han, Batı Anadolu'ya geçerek, Saruhan, Aydın ve Menteşe beyliklerini Osmanlı topraklarına ilhak ettikten sonra, Karamanoğlu Alâeddin Ali Beyi mağlup ederek, tekrar barışa mecbur etti. Daha sonraki senelerde, Timur Han'ın Doğu Anadolu'ya hâkim olmasıyla, Alâeddin Ali Bey, ona tâbi oldu. İki düşman arasında kalan Kadı Burhâneddin, Karamanlılara karşı harekete geçti ve 1396 senesinde Konya önlerine kadar gelerek, beylik topraklarının bir kısmını ele geçirdi. Bu hâdiseden iki sene kadar sonra Alâeddin Ali Bey, Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid Hanın Rumeli Seferinde olmasından faydalanarak, tekrar Osmanlı topraklarına girdi ve Ankara'ya baskında bulundu. Bu olay üzerine Yıldırım Bayezid Han, büyük bir ordu ile Karaman seferine çıktı. Arpaçay Muharebesinde, Karaman ordusunu bozguna uğrattı. Alâeddin Ali Beyin Konya'ya sığınması üzerine, Yıldırım Bayezid Han, Konya'yı muhasara etti. On günlük bir muhasaradan sonra Konya halkı, şehri Sultan Bayezid'e teslim etti. Alâeddin Bey, yakalanarak öldürüldü. Böylece, Karaman Beyliğinin toprakları Osmanlılara geçerek, beylik sona erdi (1398). Yıldırım Bayezid, kız kardeşi Nefîse Hâtun ile iki oğlu Ali ve Mehmed Beyleri Bursa'ya gönderdi. Bu iki kardeş, Ankara Savaşı sonuna kadar burada kaldılar.

Yıldırım Bayezid'in 1402'de Ankara Savaşında, Timur'a yenilmesi üzerine, Karamanoğullarından Mehmed ve Ali Bey, Bursa'da hapisten çıkarıldı. Timur Han, Karaman Beyliğinin başına Alâeddin Beyin büyük oğlu Mehmed Beyi geçirdi. Kardeşi Ali Bey, ona tâbi olarak Niğde emîri oldu. Mehmed Bey, fetret devrinde, Osmanlı şehzadeleri arasındaki taht mücadelelerinden istifade etmesini bildi. Sultan Çelebi Mehmed Hanın müttefiki Germiyanoglu Yâkub Beyin arazisine girdi. Bursa üzerine yürüyüp şehri tahrip etti (1413). Buna karşılık olarak Çelebi Mehmed Han da,

Karamanoğulları arazisine girdi ve 1414 senesinde Konya önlerinde Mehmed Beyi mağlup etti. Mehmed Bey, çok geçmeden tekrar Osmanlı topraklarına girdi. Fakat, Bayezid Paşa karşısında bozguna uğrayıp, esir düştü. Sultanın huzuruna getirilen Karamanoğlu Mehmed Bey özür dileyince, 1415 senesinde sulh yapıldı. Antlaşmaya göre, Osmanlılar, zaptettikleri Akşehir, Beyşehir ve Seydişehir'e hâkim oldular. Ramazanoğlu Ahmed Bey, Timur Hanın Anadolu'da bulunduğu sırada, Karamanoğullarına ait Tarsus şehrini ele geçirip, Memlûk Sultanı Melik Müeyyed Şeyh adına hutbe okuttu. İki sene sonra Mısır ve Şam emîrleri arasındaki ihtilâftan istifade eden Mehmed Bey, oğlu Mustafa Bey kumandasında bir ordu ile Tarsus'u tekrar ele geçirdi. Bu durum Memlûk Sultanıyla arasının açılmasına sebep oldu. Memlûk Sultanı Müeyyed, oğlu İbrahim kumandasında bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. Mehmed Bey, Memlûk kuvvetlerinin Niğde, Konya Ereğlisi ve Lârende'yi zaptetmesi üzerine Taşeli'ne kaçtı. Karamanoğulları toprakları Memlûk Devleti'nin himayesinde olarak, Mehmed Beyin kardeşi ve Niğde emîri Ali Beye verildi. Bu hâdiselerden sonra, Karamanoğlu Mehmed Beyin Kayseri'yi ele geçirme teşebbüsü neticesiz kaldı. 1420 senesinde yapılan muharebede, Ramazanoğlu Nâsiredîn Mehmed Bey tarafından esir alınarak Kahire'ye gönderildi ve burada hapsedildi. Mehmed Beyin büyük oğlu İbrahim Bey, Osmanlılara sığındı. Osmanlıların yardımı ile Konya ve Lârende'yi ele geçirdi. Amcası Ali Beyi, tekrar Niğde'ye çekilmek zorunda bıraktı. Osmanlıların, Karamanoğullarının iç işlerine müdahalesini hoş karşılamayan Memlûk Sultanı, Mehmed Beyi serbest bıraktı. Mehmed Bey, başa geçer geçmez, Osmanlılara karşı cephe aldı. Hamidoğlu Osman Bey ile anlaşarak Antalya üzerine bir sefer düzenledi. Antalya Muhafızı Hamza Bey, şehri kahramanca müdafaa etti. Muhasara sırasında Mehmed Bey, isabet eden bir top güllesiyle öldü (1423). Bu sefere katılan İbrahim Bey, babasının cenazesini alarak Lârende'ye çekildi. Kardeşi Alâeddin Ali Bey ise, Antalya'ya sığındı. Böylece, ikinci defa Karaman tahtına çıkan İbrahim Bey, Osmanlıların yardımı ile amcası Ali Beyi tekrar Niğde'ye çekilmeye mecbur etti. Fakat, daha sonra Osmanlılarla olan dostluğu bozdu. Kendisini kuvvetli hissedince beyliğin üzerindeki Memlûk nüfuzuna da son verdi. Memlûklar, İsa Beyi, kardeşi İbrahim'e karşı destekledilerse de muvaffak olamadılar. İsa Bey, Kahire'ye kaçtı. İbrahim Beyin zamanında Karamanoğulları, en parlak devirlerini yaşadılar. Osmanlılar aleyhine ittifak yapan İbrahim Bey, 1433 senesinde Macarların, Osmanlılara saldırmasını fırsat bilerek Beyşehir'i aldı. Osmanlı sultanı, Rumeli'de Macarları yendikten sonra Karamanoğlu İbrahim Bey üzerine yürüdü. Konya'ya kadar birçok şehri zaptetti. İbrahim Beyin sulh isteği, aldığı yerleri geri vermek ve bir daha antlaşmaya aykırı harekette bulunmamak şartıyla kabul edildi. Diğer taraftan, Memlûk Sultanlığı ile Dulkadiroğulları arasındaki ihtilaftan faydalanan İbrahim Bey, Kayseri'yi ele geçirdi. Bu durum, Osmanlılarla Memlûkların arasını açtı. Kayseri'den sonra Osmanlı topraklarına giren ve Amasya Kalesini muhasara eden İbrahim Beye karşı, Sultan İkinci Murad Han, kendisinden yardım isteyen Dulkadiroğlu Süleyman Beye yardımcı kuvvet gönderdiği gibi, Tokat sancak beyine de bu kuvvetlere katılarak Kayseri'yi zaptetmelerini emretti ve şehir 1436 senesinde alındı. Bundan sonra İbrahim Beyin kardeşi olan ve Osmanlıların yanında bulunan İsa Bey, Karaman arazisine yaptığı akınlarda Akşehir'i ele geçirdi. Karamanoğlu üzerine yapılan akınlardan birinde, İsa Bey öldü. 1437 senesinde İbrahim Beyin, Osmanlı Devleti ile sulh yapması üzerine, Anadolu'da sükûnet hâsıl oldu. İbrahim Bey, 1444 senesine kadar, Osmanlı Devletine karşı hiçbir harekette bulunmadı. Fakat Osmanlılar Sofya'ya kadar inen Haçlı kuvvetlerini karşılamaya gittiklerinde, Osmanlı Devletini arkadan vurmakta da tereddüt etmedi. Karamanoğlu kuvvetleri, Ankara ve Kütahya'ya kadar olan yerleri tahrip ettiler. Sultan Murad Han,

Macarları mağlup ettikten sonra, Anadolu'ya geçerek, Karamanoğulları üzerine büyük bir sefer düzenledi. İslâm âleminde suçlu duruma düşen ve çaresiz kalan İbrahim Bey, yemin vermek suretiyle, ağır şartlar altında, Osmanlı Devleti ile sulh yaptı. Bu ahidnâmede İbrahim Bey, her sene, bir oğluyla kendi askerini Osmanlı Devleti hizmetine göndermeyi taahhüt ediyordu. Edirne-Segedin antlaşması bozulup, Haçlılar, taarruz ederek Varna önüne geldikleri zaman, İbrahim Bey yeminine sadık kalarak, antlaşmaya aykırı bir harekette bulunmadı. İkinci Kosova Savaşı'nda (1448) Haçlılara karşı Osmanlı ordusuna yardımcı kuvvetler gönderdi.

Hıristiyanlara karşı yapacağı bir seferin, üzerindeki kötü intibâi sileceğini hesaplayan İbrahim Bey, henüz Kıbrıslıların elinde bulunan Gorigos'a taarruza karar verdi ve 1448 senesinde, Gorigos'u fethetti. 1451 senesinde, Osmanlı tahtına Sultan İkinci Mehmed Han'ın (Fatih) geçmesi, İbrahim Bey'e yeni ümitler vermişti. Fakat, Sultan Mehmed'in Karaman üzerine yürümesi, onu tekrar barışa mecbur etti. İstanbul'un fethi hazırlıkları sırasında Karamanoğulları, Venediklilerle ticaret antlaşması yaptılar. Aslında antlaşmada zikredilen düşman, Osmanlı Devletiydi. İbrahim Bey, 1456 senesinde Tarsus, Adana ve Külek taraflarını ele geçirmek için sefer düzenleyince, Memlûklar, bir ordu göndererek Karaman topraklarını tahrip ettiler. İbrahim Bey, Fatih Sultan Mehmed'in Kastamonu ve Trabzon seferlerinde, antlaşma gereğince oğlu kumandasında asker yolladı (1461).

İbrahim Beyin son günleri ıstırap içinde geçti. Oğulları, sağlığında Karaman tahtına geçebilmek için, mücadeleye başladılar. İbrahim Bey, büyük oğlu İshak Beyi veliaht ve İçel valisi yapmıştı. İshak Bey, babasının sağlığında idareyi bizzat ele aldı. Fakat, taht mücadelesinde babasıyla beraber Kavala Kalesine çekildi. Diğer oğlu Pir Ahmed, Konya'da hükümdarlığını ilan etti. Bu sırada İbrahim Bey, Kavala'da öldü. İshak Bey'e rakip olarak Pir Ahmed'in çıkması; Osmanlı, Memlûk ve Akkoyunlu devletlerinin, beyliğin iç işlerine karışmalarına sebep oldu. Neticede Pir Ahmed, Osmanlıların yardımını sağlayarak Antalya Valisi Hamza Beyin kuvvetleriyle Karaman'a girdi. İshak Bey, yenilerek Silifke'ye çekildi ve yardım için Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın yanına gitti. Pir Ahmed, Karamanoğullarının başına geçince, Osmanlılara yardımları karşılığında Beyşehir ve Ilgın'ı verdi. Fakat, Ahmed Beyin bir süre sonra Akkoyunlu ve Venediklilerle anlaşması, Fatih Sultan Mehmed Hanın Karaman üzerine sefere çıkmasına sebep oldu. Osmanlı kuvvetleri Konya'yı aldı. Ahmed Bey, Lârende önlerinde Mahmud Paşa'ya yenilerek Tarsus'a kaçtı. Fatih Sultan Mehmed, oğlu Şehzade Mustafa'yı, Karaman vilâyetine tâyin etti ise de, Karaman'ın yerli halkı, beylerine sadıktı. Pir Ahmed Bey, kardeşi Kasım Beyle barışarak Karaman Beyliği için beraberce mücadele etti. Akkoyunlu Uzun Hasan ve Venediklilerin teşebbüsleri, Karaman topraklarının Osmanlılar tarafından ele geçirilmesini önleyemedi.

Osmanlılar, Otlukbeli Savaşı'nda Uzun Hasan'ı yendikten sonra, Karamanoğlu topraklarına tamamıyla sahip oldu. Gedik Ahmed Paşa, önce Ermenek, sonra da Mennan Kalesini ele geçirdi ve Silifke'yi zaptetti. Şehzade Mustafa da Develi-Karahisar'ı teslim aldı. Bu sırada Pir Ahmed öldü ve Karamanoğullarının başına Kasım Bey geçti. Kasım Bey devrinde, bütün mücadelelere son verildi.

Karaman valiliğine gönderilen Şehzade Cem Sultan, Karaman beyleri ile dostluk tesis ederek, onların kalbini kazandı. Karamanoğullarının son varisi olan Kasım Bey, Karaman valisi tayin edilen Şehzâde Cem Sultan ve Sultan İkinci Bayezid Han ile anlaşarak, Osmanlı himayesinde, ölüm tarihi olan 1483 Şubatına kadar, İçel taraflarında hüküm sürdü. Onun ölümü ile, Karamanoğulları Beyliği sona erdi. Kasım Beyin damadı Turgut'un oğlu Mahmud Bey, 1487 senesine kadar İçel'de sancak beyliği yaptı. Onun, beyliği yeniden ihya etme faaliyetlerine karşılık, üzerine kuvvet gönderildi. Karşı duramayan Mahmud Bey tutunamayıp, Memlûklara sığındı,

Karamanoğulları toprakları Sultan İkinci Bayezid devrinde, bütünüyle Osmanlı Devleti sınırları içine alındı.

Karamanoğulları, Anadolu beyliklerinin, Osmanoğullarından sonra en mühimi, en büyüğü, en kudretlisi ve en devamlısıdır. Konya'yı, yani Türkiye Selçuklularının merkezini elinde tutan Karamanoğulları, kendilerini Selçukluların halefi saymışlardır. Fakat Osmanoğullarının, manevî, siyasî ve jeopolitik durumları, gazâlarının kazandırdığı itibar ve hükümdarlarının emsalsiz dehası karşısında, bu iddiaları, hayalden öteye gidememiştir. Karaman-Türkmen Beyliği, 1250 senelerinden 1487 yılına kadar, yaklaşık iki yüz otuz yedi sene hüküm sürmüştür.

Kültür ve medeniyet: Karamanoğullarının siyasî ve ticarî ehemmiyeti, memleketlerinin coğrafi durumuna göreydi. Bunlar, kuvvetli düşmanları karşısında sarp yerlere çekilerek korunurlar, tehlike geçince tekrar İçel ve Lârende taraflarına gelirlerdi.

Karaman Beyliğinin ilk hükümet merkezi, Ermenek'ti. Sonraları toprakları genişleyince, Lârende kasabasını uzun müddet merkez olarak kullandılar. Konya'yı ele geçirince, devlet merkezini buraya taşıdılar. 1463 senesinde, Konya Osmanlılara geçince, Lârende'yi tekrar merkez yapan Karamanoğulları, ikiye bölündü. Bu zamanda, muvakkat olarak Niğde ve Silifke'yi de hükümet merkezi yaptılar. Karamanoğullarında, memleketin bütünü, baştaki bey ile ailenin diğer fertleri tarafından idare edildiğinden, bu beylikte hükümlerlik, aileye münhasır idi ve beylerinin resmî ve umumî bir unvanı yoktu.

Şehâbeddin Ömer, Mesâlik-ül-Ebsâr isimli eserinde, 14. asrın ilk yarısında, Karamanoğulları'nın 25.000 atlı ve 25.000 yaya askeri olduğunu kaydetmiştir. Bunlardan başka aşîret kuvvetlerinden de faydalanmışlardır.

Geçitler vasıtasıyla Konya'ya ulaşan ticaret yollarını kontrol eden Karamanlılar, Ceneviz ve Kıbrıs tâcirlerinden aldıkları vergilerle, mühim bir gelir temin ediyorlardı. Lamos, Silifke, Anamur ve Manavgat gibi kendilerine ait limanlardan tahsil ettikleri gümrük resmi de belli başlı gelirlerindendi.

Karamanoğullarının Ermenek, Anamur, Lârende, Aksaray, Niğde ve Konya'da inşa ettirdikleri mimarî eserler, Selçuklu sanatının takipçisi olduklarını göstermektedir. Karaman'da Nefise Sultan tarafından Mimar Nûman bin Hoca Ahmed'e yaptırılan Hâtuniye Medresesi, Selçuklu mimarî tarzının özelliklerini taşır. Yine Karaman'da 1388 senesinde yaptırılan Alâeddin Bey Kümbeti, kesme taştan on iki köşeli olup, üzeri yivli konik bir külah ile örtülüdür. Bu eser, Selçuklu mimarisi tarzından farklı bir üslupla yapılmıştır. Karamanoğulları, ayrıca birçok yerde cami, medrese, han ve kervansaraylar inşa ettirmiştir. Niğde'de Ak Medrese, Zinciriye Medresesi, Aksaray Ulu Cami; Karaman'da İbrahim Bey İmareti, Nefise Sultan Camii, Akteke Camii; Ermenek'te Havâsıl Camii ile Ulu Cami ve Tol Medrese; Konya'da Nâsuh Bey Dâr-ül-Huffâzı, Has Bey Dâr-ül-Huffâzı ve Hasbeyoğlu Mescidi, Karamanoğlu beyleri tarafından yapılmış eserlerdir.

Çini sanatı, Türkiye Selçukluları zamanında zirveye çıkmış, Karamanoğulları zamanında da bu durumunu muhafaza etmiştir. Alçı sanatı da aynı kuvvetle devam etmiştir. Karamanoğullarından Alâeddin Ali Bey ve haleflerinin, gümüş sikkeleri görülmektedir.

Karamanoğulları (Tarih Sırasına Göre)

1. Nûre Sûfî Bey (başkenti: Ereğli) (1250?-1256?)
2. Kerîmeddin Karaman Bey (Başkenti: Ermenek) (1256?-1261)
3. Şemseddin I. Mehmed Bey (1261-1283)
4. Güneri Bey (1283-1300)
5. Bedreddin (Mecdeddin) Mahmud Bey (1300-1308)
6. Yahşı Han Bey (1308-1312) (Başkenti: Konya)

7. Bedreddin I. İbrahim Bey (1312-1333, 1348-1349)
8. Alâeddin Halil Mirza Bey (1333-1348)
9. Fahreddin Ahmed Bey (1349-1350)
10. Şemseddin Bey (1350-1351)
11. Hacı Sûfi Burhâneddin Musa Bey (Başkenti: Mut) (1351-1356)
12. Seyfeddin Süleyman Bey (1356-1357)
13. Damad I. Alâeddin Ali Bey (1357-1398)
14. Sultanzâde Nâsireddin (Gıyâseddin) II. Mehmed Bey (1398-1399)
15. Damad Bengi II. Alâeddin Ali Bey (1418-1419, 1423-1424)
16. Damad II. İbrahim Bey (1424-1464)
17. Sultanzâde İshak Bey (1464)
18. Sultanzâde Pîr Ahmed Bey (1464-1469)
19. Kasım Bey (1469-1483)
20. Turgutoğlu Mahmud Bey (1483-1487)

Karasioğulları Beyliği (1303-1345) (Karesioğulları, Karasioğulları, Karasioğlu)

On dördüncü asrın başlarında, Balıkesir ve Çanakkale taraflarında kurulmuş Türk beyliği. Bu aile soy itibarıyla, 11. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Orta Anadolu'da bir devlet kurmuş olan Melik Danişmend Gâzi'ye dayanır. Türkiye Selçukluları, Danişmendliler'in 1175 yılında Sivas, 1178'de Malatya koluna son vererek, bu devleti ortadan kaldırdı. Sonra Danişmendli ailesi mensupları, Selçukluların hizmetine girerek, Bizans hudutlarında uç beyi olarak vazife aldılar.

Karasi Beyliği; Balıkesir, Aydıncık, Bergama, Edremit, Ayazmend, Bigadiç, Başkelenbe, Ezine ve Eski Truva'ya hâkim oldu. Karasi Bey, 1384'te Türk fütûhatına karşı, Bizanslılara yardıma gelen Katalanlıları, Erdek'te bozguna uğratarak, geri çekilmeye mecbur bıraktı. Moğollar önünden kaçan Saru Saltuk Türklerini, kendi beyliği arazisinde yerleştirmek suretiyle, bölgedeki Türk nüfusunun artmasına gayret etti.

Kalem Bey ile oğlu Karasi Beyin, hangi tarihte vefat ettikleri belli değildir. Fakat, bazı kayıtlardan Karasi Beyin 1328'den evvel vefat ettiği anlaşılmaktadır. Karasi Beyden sonra, beyliğin büyük kısmı ile merkez Balıkesir'e, oğlu Demirhan hâkim oldu. Güneydeki Bergama ve havâlisi ise, kardeşi Yahşihan'ın idaresindeydi. Karasi Beyin üçüncü oğlu Dursun Bey ise, Osmanlı Hükümdarı Orhan Gâzi'nin yanına sığındı. Yahşi Bey, Bizanslılara karşı 1341 ve 1342 yıllarında, iki defa, donanma ile Gelibolu Yarımadasına asker çıkardıysa da muvaffak olamadı. Bizans hükümdarı Kantakuzen ile anlaşma imzalayıp, geri çekildi. Yahşihan, 1345'ten önce vefat etti. Osmanlılar'a iltica eden Dursun Bey, kardeşi Demirhan'a karşı Orhan Beyden yardım istedi. 1345 yılında, Orhan Bey ile beraber Balıkesir üzerine yürüdüler. Demirhan, Bergama'ya kaçtı. Kardeşiyle anlaşmak üzere Bergama önüne gelen Dursun Bey, kaleden atılan bir okla vurularak öldürüldü. Bu durumdan son derece üzüntü duyan Orhan Gâzi, Balıkesir ve çevresini Osmanlı ülkesine katarak, Bergama'yı kuşattı. Demirhan, müdafaayı bırakıp teslim oldu. Bergama'yı Osmanlı sınırları içine alan Orhan Gâzi, Demirhan'ı affederek Bursa'ya yerleştirdi. Bursa'da iki sene kadar yaşayan Demirhan Bey, 1347 yılında vefat etti.

Karasi Beyliğinin, Demirhan'a ait kısmının Osmanlılara geçmesi üzerine, tecrübeli Karasi ümerasından Hacı İlbeyi, Evrenos Gâzi, Ece Halil ve Gâzi Fâzıl Bey, Osmanlı Devleti hizmetine geçtiler. Bu beyler, Osmanlı Beyliğinin Rumeli'de yayılmasında büyük gayret sarf ettiler.

Diğer taraftan, Yahşi Beyin vefatı ile Truva taraflarına, Süleyman Bey hâkim oldu. Süleyman Beyin, Yahşi Han ve Demirhan'dan hangisinin oğlu olduğu bilinmemektedir. Bizans tahtı için mücadele eden Kantakuzen, düşmanlarına karşı düştüğü zor durumdan, Süleyman Beyin 1343'te gönderdiği kuvvetler sayesinde kurtulabildi. Yine, 1345 yılında Kantakuzen'e yardıma giden Aydınoğlu Umur Bey'in yanında Süleyman Bey de vardı ve Rumeli sahiline Karasioğulları gemileri ile geçildi. Süleyman Beyin, Truva ve Çanakkale yöresindeki hâkimiyeti, 1360 yılına kadar devam etti. Ancak, 1361 yılında Osmanlı tahtına geçen Birinci Murad Han, Karasioğullarına ait bu sahil bölgesini zaptetmek suretiyle, beyliğe son verdi. Karasioğullarına dair, şimdiye kadar, mevcut eser, kitabe ve sikke bulunamamıştır.

Karluklar

İlk olarak, Çin yıllığı T'ang-shu'da (7. asır) zikredilen (Ko-lo-lu) ve adları karlık (kar yığını) manasına gelen Karluklar'ın, Türk soyundan geldikleri ve Göktürkler'in bir boyunu teşkil ettikleri, aynı Çin kaynağında belirtilmiş ve oturdukları saha olarak da, Altaylar'ın batısındaki Kara-İrtiş ve Tarbagatay havalisi gösterilmiştir. On-oklar'ın bir kısmını meydana getirdikleri anlaşılan Karluklar, bu arada üç kabileden kurulu bir birlik halinde bulunuyorlardı (Üç-Karluk). Daha, İstemi Kağan zamanında, Türk hakimiyetinin Hazar'ın kuzeyi ve Maverâünnehir'e doğru genişlemesinde, şüphesiz büyük rolleri olmuştur. 630-680 yılları arasında, diğer Türk boyları, gibi, bunların da zaman zaman Çin'e başkaldırdıkları görülmektedir.

640 sıralarında, Çinliler tarafından mağlup edilerek (650), P'ei-ting eyaletine (Tanrı Dağları'nın kuzey sahası) bağlandılar. Fakat, boya bağlı her kabile, kendi reisleri tarafından idare ediliyordu. Bu haberi veren Çin kaynaklarının, 665'e doğru Karlukların, Çin nüfuzundaki ne Batı ne Doğu Göktürk kanadına bağlı olmaksızın yaşadıklarını kaydetmesi dikkate değer. Evvelce Kül-Erkin unvanını taşıyan Üç-Karluk beyi, bu tarihlerde "Yabgu" unvanını almıştı ve kuvvetli bir orduya sahip idi. Daha sonra, Kapagan Kağan tarafından II. Göktürk Hakanlığı'na bağlandığını gördüğümüz Karluklar, Çin'in de teşvik ve tahriki ile Göktürkler'e karşı ayarlanarak şiddetli mücadelelerde bulunmuşlardı. Bilge Kağan'ın ölümünden sonra, tekrar faaliyete geçerek Uygurlar ve Basmlılar'la birlikte, Göktürk Hakanlığı'nın yıkılmasında müessir oldular. Basmlılar hakim duruma geldikleri sırada (742) "Sağ yabgu" mevkiini alan Karluk başbuğu, Uygur hakanlığının kurucusu Kutlug Kül Bilge zamanında daha üstün sayılan "Sol Yabgu"luğa yükseltildi. Fakat bu Karlukların tamamını temsil etmiyordu. Beş-balık havalisinde oturan Karlukların, kendi seçtikleri ayrı bir yabguları vardı: Ton-Bilge. Ancak Ötüken'de yeni kurulan Uygur hakanlığı, bütün Karluklar tarafından üst tanınıyor ve yabgular, hakana bağlı bulunuyorlardı.

Batıda, Emevi-Arap ilerlemesini durdurmuş olan Türgiş Hakanlığı'nın çöküntüye doğru gittiği tarihlerde, Orta Asya Türk ülkelerinin korunması gibi tarihi bir vazife, bu defa, Karluklar'a düşmüştü. Gerçi Maverâünnehir yine Arapların nüfuzu altına girmiş ve Seyhun ötesinde bazı Arap ilerleme teşebbüsleri görülmüştü, fakat bunda artık eski devir Emevi istilacılığını müşahede etmek müşküldü. Zira, gittikçe hızını artıran Abbasi propagandası, Emevîlerin, imtiyazlı "Arap milleti adına fetih" düsturu yerine, bütün Müslümanlar arasında farklılığın kaldırılması ve eşitlik düşüncesini yayıyordu. Böylece, Arap bakışının iyice hafiflemesi, Çinlileri Orta Asya'da bir iktidar boşluğu husule geldiği zehabına götürmüş, bundan dolayı Çinliler, eski Orta Asya siyasetlerini canlandırarak, Karluklar'ın dahil bulunduğu bölgeye yeniden el koymak istemişlerdi. Bu suretle, neticede meşhur Talas Savaşı meydana geldi (751 Temmuz).

Müslümanlarla Çinliler arasında cereyan eden bu savaşa kadar, Karluklar, T'ang'lar tarafını tutmakta idiler. Fakat onların gittikçe açığa çıkan siyaseti karşısında, son anda, Araplarla işbirliği yaparak, Çinlilerin ağır mağlubiyete uğramasını sağladılar. Tarım havzasından itibaren batı, Karluklar'a; doğu bölgesi, Uygurlar'a ait olmak üzere Orta Asya'nın yeniden Türk hakimiyetinde kalmasını temin eden bu savaşta uğradığı hezimet yüzünden, Çin, ağır iç buhranlara sahne olmuş ve artık bir daha batı ile ilgilenememiştir.

Karluklar, kısa bir müddet, Uygurlar'la Orta Asya'da iktidar yarışına giriştiler ise de, Uygur Kağanı Mo-Yen Çur karşısında tutunamayarak (756), Tarım bölgesinden ayrıldılar, daha batıya çekildiler ve 7-8 yıl içinde Tarbagatay ve Cungarya'ya 766'da da çöken Türgiş hakimiyetinin yerine, Talas sahasına yerleşmek suretiyle, eski Batı Göktürk Hakanlığı sahasında hakimiyet tesis ettiler. Başkentleri Balasagun idi. Ötüken'in üstünlüğünü tanımakta devam ediyorlar, aynı zamanda, siyasi bir isim olarak "Türkmen" adını da taşıyorlardı.

Kendi soylarını Göktürk hakan ailesi Aşına sülalesine bağlayan Karluk yabguları, hakimiyetin "Kutlu Ötüken" ülkesi ile sıkı alâkası olduğu inancını muhafaza ediyorlardı. Fakat Uygur Hakanlığı orada yıkılınca (840), Kırgızlar'ı dikkate almayan Karluk yabgusu, Türk hakanlarının "meşru halefi" sıfatı ile kendini "Bozkırların kanunî hükümdarı" ilan ederek Kara Han unvanını aldı ve merkez olarak da eski Türgiş başkenti Balasagun yanındaki Kara-ordu (veya Kuz-ordu)'yu seçti. Böylece, gelecekteki büyük Karahanlı Devleti'nin temelini atmak gibi ikinci bir tarihi rol oynayan Karluklar o sırada İslam dünyasının en yakın komşuları olduklarından, Arapça-Farsça eserlerde kendilerinden çok bahsedilmiş (Karluk, Halluk) ve Hududü'l-Alem'de (10. asrın son çeyreği) verilen bilgiye göre Karluk ülkesi; doğuda Tanrı Dağları, Yağmalar ve Oğuzlar, kuzeyde Tohsılar, Çiğiller ve Dokuz-Oğuzlar, güneyde Yağmalar'ın bir kısmı ve Maverünnehir ile sınırlanmış çok bakımlı bir memleket olup "Türk ülkelerinin en güzeli" idi. Eserde, burada mevcut olan 15 şehir ve kasabanın adları sayılmakta ve Türk kabileleri zikredilmektedir.

Karahanlı Devleti'nin esas kütlesini meydana getiren Karluklar, bu hanedan üyeleri arasında mücadeleler baş gösterdiği tarihlerde devlete karşı cephe alarak huzursuzluk çıkarmağa başladılar ki, bu tutumlar Kara-Hitay hakimiyetinin Orta Asya'da çabucak gelişmesinde tesirli olmuş görünmektedir. Kara-Hitay hükümdarı Yel-lu Ta-şih (Kür-Han) 1137'de Semerkant Karahanlı hanı Mahmud'u mağlup ettiği zaman, bu han tarafından dayısı olan Büyük Şelçuklu Sultanı Sencer'e yapılan şikayet, uğranılan mağlubiyette Karluklar'ın dahil olduğunu göstermektedir. Sultan Sencer de Karluklar'ı takip etmek için çıktığı seferde karşısında Kür Han'ı bulmuştu. Sencer'in bu savaşta mağlubiyeti (1141 Katvan Savaşı) çok mühim bir hadise olarak, "put-perest" Kara-hitaylar'ın ta Horasan sınırlarına kadar sokulmalarına yol açmıştı. Harezmsahlar (İl Arslan zamanı) ile Kara-hitaylar arasında da bir çok anlaşmazlıklara sebep olan Karluklar'ın, bu arada Başbuğları Yabgu Han öldürüldü (1157), diğer bir Karluk başbuğu Ayyar Bey, Kara-hitaylar tarafından esir edildi. (1172).

Maverünnehir sahasındaki bu karışıklıklara sebep oldukları görülen Karluklar'a karşı Harezmsah Alaüddin Tekiş (1172-1200) bozkırlar bölgesine el atarak Kanglı ve Kıpçak gibi diğer Türk boyları ile kendini takviye ihtiyacını duydu. Bununla beraber, az sayıda da olsa, Harezmsahlar ordusunda hizmet gören Karluklar'ın, Türkistan'da ve Karahanlı tabiiyetinde olmak üzere bir beyliğe sahip buldukları anlaşılıyor. Moğol istilası başladığı sıralarda (1215) merkezi Kayalığ (İli Nehri'nin doğusunda) olarak, devam eden bu beyliğin başında İl Arslan Han vardı. Arslan Han, Uygur İdikut'u Barçuk ile birlikte bütün Asya ülkelerini baştan başa çiğneyen Moğollar'ın

hükümü altına girmiştir. Cengiz'e itaat eden ilk Müslüman hükümdar olup, 1221'de ölen bu Karluk "hanı"nın oğluna da, Özkent şehri verilmişti. Cengiz zamanı Moğol devleti idaresinde vazife almış Karluklar görülmektedir.

Kasım Hanlığı

Moskova yakınındaki Oka Irmağının kuzey kıyısında hüküm süren bir Türk hanlığı. Hanlığın ismi burasının ilk hakimi Kasım bin Uluğ Muhammed'e izâfeten verilmiştir. Altınordu eski hükümdarı Uluğ Muhammed, 1436'da tahtından indirildikten sonra 1437'de Kazan Hanlığı'nı kurdu. 1445'te, Moskova Prensi Vasily ile yaptığı savaşı kazanarak, onu esir aldı. Yapılan antlaşma ile Kasım, Yılatom, Şatsk ve Temnik kazalarını içine alan bölgenin, oğlu Kasım'a verilmesi sonucunda, prensi serbest bıraktı. Böylece kurulan hanlığın başına Uluğ Muhammed'in oğlu Kasım Han getirildi. Kasım'ın, Rus topraklarının ortasında kurduğu devletin masrafları, Moskova hazinesinden ve diğer Rus şehirlerinin gelirlerinden sağlanıyor, Kazan Hanlığı adına Moskova kontrol altında tutuluyordu. Fakat enerjik hükümdar Uluğ Muhammed Hanın, kısa bir müddet sonra vefatı, oğulları arasında taht kavgalarına yol açtı. Fırsatı değerlendiren Moskova Büyük Knezi, Kasım Hanı destekledi. Rus yardımcı kuvvetleriyle desteklenen Kasım Han, kardeşi İbrahim'e karşı harekete geçti ise de, başarı kazanamayarak geri döndü. Bu hâdiseden sonra, zaten Rus topraklarının ortasında kalan Kasım Hanlığı, Rus knezlerinin, Kazan Hanlığını karıştırmak için kullandığı bir âlet durumuna düştü. Devlet, kuruluş gayesinden tamamen uzaklaştı. Kırım Hanları ve Astırhanlar Sülalesinden hükümdarlar başa geçti. Ancak, hiçbir, Rusların kontrolünden çıkamadı. Rusların çeşitli bölgelere düzenledikleri seferlere, Kasım Hanları da iştirak ettiler. Gittikçe zayıflayıp benliğini kaybeden Kasım Hanlığı, 1681 yılında tamamen ortadan kaldırıldı.

Kasım halkı arasında kalan Müslümanlar, daha sonra İslâm memleketlerine göçtüler. Bir kısmı ise günümüze kadar orada kaldılar.

Devletin merkezi olan Kasım şehri, Oka Nehrinin sol sahili yamacında Oka'ya dökülen iki küçük derenin arasında kurulmuştu. Kasım Han, burada bir taş cami inşa ettirdi. Tahrip edilen bu caminin yerine, 1768 senesinde iki katlı başka bir cami yapıldı. Eski minaresi ise ayakta kalmıştır. Şehirde, hanlık döneminde yapılmış bir çok eser, Ruslar tarafından yakılıp yıkıldı.

Kayı Boyu (Kayılar)

Oğuzların Bozok kolundan, Osmanlıların da mensup olduğu bir boy.

Kayı kelimesi; "muhkem, kuvvet ve kudret sahibi" demektir. Kayı boyunun damgası, iki ok ve bir yaydan ibaretti. Oğuz Han oğlu Gün Han oğlu Kayı'nın, bu boyun cediti olduğu söylenir. Yirmi sene hükümdarlık yapan Kayı'nın nesli, uzun yıllar bu makamda kalmıştır. Bu sebeple Kayı boyu, Oğuz boyları arasında ilk sırada gösterilmektedir. Dede Korkut da eserinde, gelecekte hanlığın geri Kayı'ya döneceğini bildirerek, Osmanlılar'ı haber vermiştir.

Kayılar, Selçuklular'la birlikte, fetih esnasında ve daha sonraları Anadolu'ya gelip, değişik bölgelerde yerleştiler. Osmanlı Devletinin kuruluşunda, esas nüveyi teşkil ettiler. Osmanlılar zamanında, Rumeli'nin fetih ve iskânına katıldılar.

Sultan İkinci Murad, soyunun bu boya mensubiyetini göstermek için, sikkelerine, Kayı boyuna ait iki ok ve bir yaydan müteşekkil damgayı koydurmuştur. Sonraki

padişahların bastırdıkları sikkelerde görülmeyen Kayı damgasının, Kanunî'ye kadar çeşitli eşya ve silâhlar üzerine konulmasına devam edilmiştir.

Kayı boyuna mensup Karakeçili göçebe oymağı, eski zamanlardan beri her yıl, Söğüt'teki Ertuğrul Gâzi Türbesini ziyaret etmekte ve bununla ilgili şenlikler yapmaktaydı. Sultan İkinci Abdülhamid Han, bu ziyaret ve şenliklere resmî bir hüviyet kazandırdı. Kendi oymağı saydığı Karakeçili gençlerinden, Ertuğrul Alayını teşkil ettirdi. Bu oymak mensuplarını, ziyarete gelen Alman imparatoruna, "akrabalarım" diyerek takdim etti.

"Ertuğrul'un ocağında uyandım,
Şehidlerin kanlarıyla boyandım."

beytiyle başlayan bir marş bestelenip, yıllarca dillerde söylenip, gönüllerde yaşatıldı. Bugün, Kayı boyu mensupları, genellikle; Eskişehir, Mihalicçık, Orhaneli, Isparta, Burdur, Fethiye, Muğla, Aydın ve Ödemiş civarındaki köylerde yerleşmişlerdir.

Kimekler (Kimek Devleti)

Ortaçağ'da Türk Anayurdu'nun batı kesiminde yaşayan Kimekler (Kimegler), eski ve büyük bir Türk ulusudur. VIII. yüzyıl ortalarından, XI. yüzyıl ortalarına değin süren bir devlet de kurmuşlardır.

Kimekler'in yaşamış olduğu bölgenin yerli tarih kaynakları, son derece kıttır. Orada yürütülen arkeoloji araştırmaları, pek yetersiz bulunduğu gibi, yazılı tarih kaynakları da henüz ele geçemediğinden, Kimek ülkesinin iç haberleri yoktur. Göktürk çağı yazıtlarında (VIII. yy.) Kimekler veya bu boy birliğinde bulunan öteki boylar üzerinde bilgi verilmemektedir.

Komşu bölgelere ait yabancı kaynaklar da titizlikle taranarak, incelenmemiştir. Çinlilerin kuzeybatı yönünde ve oldukça uzakta bulunmalarına rağmen, onların Kimekler'i bildikleri, Saray Yıllıkları'ndaki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bazı eski kayıtlar da, IX. ve X. yüzyıla ait İslâm coğrafya eserlerinde bulunuyor. Bunlar, düzenli ve etraflı değil, tüccar ve gezginlerden derlenmiş, küçük bilgilerden ibarettir.

Kimek (Kimäk) boy adı, Kime (kéme) "gemi" sözcüğünün ilk şekli olan "Kimeg"den alınmış olabilir. Bilindiği gibi onlar İrtiş (Ertiş) ırmağının iki yanında yaşamışlardır. Bu büyük akarsuyu geçmek için, onların kullandıkları bir tür gemiden alarak komşularınca verilmiş olabilir. Türk boy biliminde böyle kullanılan hayvan veya eşyanın adının, boya ad olarak verildiğini biliyoruz. Nitekim biçimce buna benzeyen "Kanglı" ve "Kayıg" adlı boylar da, eski kaynaklarda geçmektedir.

Kimekler, tarih sahnesinde, İrtiş'in orta boyunun iki yanında ve daha çok doğu yöresinde iken görünmüşlerdir. Burası, Türk Anayurdu'nun batı kesimidir. Kimekler'in ilk yurtları, belki yine burası idi. Belki de İrtiş'in doğusundaki Altaylar'dan yayılarak, buraya indiler. Türk ilkçağı başlarında, İrtiş boyunda, başka Türk boyları bulunduğu göre, bu ikinci ihtimal daha mümkün görünüyor.

Kimekler, yakın komşuları Farsların, destanî tarihinde yer almıştır. Gerçekten, Kimekler'in Turan ötesi komşusu olan Farslar'ın eski destanlarında bu ulusun adı geçmektedir. Fars söylentilerini derleyerek "Şehname" adlı büyük eserini ortaya koyan ünlü şair Tus'lu Firdevsî (935?-1020?), Turan'ın büyük hükümdarı Afrasyab'ın (Alp Er Tunga), İran Hükümdarı Keyhusrev'e yenilip, geri çekildiğinde, Kimek ülkesine ve "Derya-yi Kimek"e gittiğini anlatır.

VII. Yüzyılda

Bu yüzyılda Kimekler'in, Altay dağlarının kuzey batısında ve İrtiş ırmağının orta

kıyılarında yaşadıkları anlaşılıyor. Bu durumda, Batı Göktürk Kağanlığı'nın sınırları içinde ve onların hakimiyeti altında olmalıydılar. Yüzyıl boyunca, Batı Göktürk Kağanlığı zayıfladığı ölçüde, onun idaresi altında bulunan boylar, bağımsızlığa doğru gidecekler ve kendi idarelerini kazanacaklardır. Yine bu arada, yüzyılın sonlarına doğru, Çu havzası merkez olmak üzere Türgiş Devleti de kurulacaktır.

VIII. Yüzyılda

Yüzyılın ortalarına değin İli havzası, Batı Türklerinden bir bölük olan Türgişler eline geçmiş bulunuyordu. Geçen yüzyılın sonlarına doğru kurulan bu Türgiş Kağanlığı'nın hâkimiyet alanı, İrtiş'in orta havzalarına uzanmış olsa gerektir. Bununla birlikte, Türgiş-Kimek münasebetleri üzerinde hiç bir bilgimiz yoktur. Öte yandan, Gök Türk çağı yerli kaynaklarından olan ve yüzyılın ilk yarısına ait yazıtlarda, "İrtiş" adı birkaç kere anılır ise de, onun kayıtlarında hangi boyların yaşadığı belirtilmemiştir.

Yüzyılın ortasında, doğu ve batıdan uzanmış iki istila ordusu, Arap ve Çin orduları, karşı karşıya geldi. Her ikisi de, bölge için hakimiyet mücadelesinde idi. Kimeklerin güneyinde yaşayan Karluklar'ın, 751 yılı yazında yapılan Talas Savaşı'nda, Araplar yanında yer almasıyla, Çinliler, büyük bir yenilgiye uğrayıp çekildiler. Bununla birlikte, Arap kumandanı da, bölgedeki hakimiyetini kuramadı. Böylece Isık Göl'ün batısında uzanan Talas yöresi, adı geçen Karluklar'ın idaresi altına girdi. Oradaki bazı boylar, otlaklarını bu yeni hakime bırakarak kuzeybatıya doğru çekilmek zorunda kaldı. Karluklar'ın gittikçe güçlenmesi sonucu, 765 sıralarında Türgiş Devleti de artık kesin olarak dağıldı. Bununla, Çu havzası, onların sınırı içine giriyordu. Öte yandan daha 745'lerde Uygur, Karluk ve Basmıllar'ın akınlarıyla, doğudaki Göktürk Kağanlığı da çökmüş bulunuyordu.

Doğu ve Batı Türkistan'da arka-arkaya gelen bu olaylar sonucu, Orta Asya'daki siyasî durumun değişmesi sırasında, Kimekler de VIII. yüzyıl ortalarında bağımsızlıklarını almış ve devletlerini kurmuş olmalıydılar. Onların bir çok boydan kurulmuş bir ulus olduğunu biliyoruz. İşte gerek bununla ilgili sonraki haberler, gerek çağın benzer Türk devletleri göz önünde tutulduğunda, bu devletin göçer evli büyük boylardan kurulu birlik niteliğinde olduğu anlaşılıyor. Devlet idaresinde "Hakanlı" derecesinde bir teşkilat kurmuş olan boy birliğinin en kalabalık boyu, belki daha başta Kıpçaklar idi. Kimek Devleti ile ilgili en eski bilgi, Arap elçisindedir. Emeviler'in yıkılışı ve Abbasiler'in çıkışı sıralarında, Halife tarafından Tokuz-Oğuz Hakanı'na elçi olarak gönderilmiş Bahroğlu Temim (Temim b. Bahr el-Muttavî), raporunda Kimekler'i de gördüğünü, hükümdarlarını ve göçer evli hayatlarını anlatarak belirtilmiştir (760-800?).

Bu yüzyılın son çeyreğinde Oğuzlar'ın Doğu Türkistan'ın Selenge bölgesindeki yerlerinden, batıya doğru hareketle, bir aralık Kara ve Ak Ertiş'de Kimekler'in güneyinde komşu kaldıklarını, Arap kaynaklarının Abbasî halifesi Mehdî çağına (775-785) ait haberlerinden öğreniyoruz. Arap tarihçisi Ali el-Mes'ûdî, Oğuz, Karluk ve Kimekler'in birleşerek Peçenekler'e karşı mücadeleye giriştiklerini anlatır.

Ona göre adı geçen boylar, Aral Gölü kuzeyi ile Hazar arasında yaşayan Peçenekler ile Peçni, Bacgırd (Başkurd) ve Nügerde adlı boylar üzerine saldırmışlardır. Bu Peçeneklerin doğusunda, Kıpçaklar ile Oğuzlar bulunuyordu. Amansız bozkır mücadelesi sonunda Peçenekler, yenilmeleri sonucu otlaklarını (ve yurtlarını) onlara bırakıp batıya doğru çekilmeye başlayacaklardır. Böylece Peçenekler'i biz, daha sonra doğu Avrupa'da, Kuzey Kafkaslar'da ve Hazarlar arasında yer almış göreceğiz. Bu haberlerden anlaşılıyor ki, batıya gelen Oğuzlar, eski yakınları olan boylar ile birleşerek, kendilerine yurt bulmak üzere adları geçen boylara karşı mücadeleye girmişlerdir. Bu bozkır mücadelesi, VIII. yüzyıl sonları veya IX. yüzyılın başlarında Oğuzlar'ın yeni yerlerine yerleşmesiyle bitmiştir. Büyük bir kısmı Avrupa'ya doğru

göçe başlayan Peçenekler'den, eski yerlerinde kalan az sayıdaki uruklar ise, yeni gelen Oğuz ulusu içine gireceklerdir. Bunları, Oğuzlar'ın, sonraki 24'lü boy düzeninde buluyoruz.

IX. Yüzyılda

Bu yüzyıl sırasında, yine İrtiş ırmağı boyunda ve bugünkü Kazakistan'ın kuzeydoğu illerinde, fakat çok daha yayılmış olarak, büyük Kimek Devleti, varlığını sürdürdü. İslâm coğrafyacılarının Orta Asya'dan ilk bilgileri derlediği sırada, Batı Türkistan'ın kuzeydoğusunda, henüz İslâm'ı kabul etmemiş bir çok Türk boyu göçerevli yaşıyordu. Coğrafyacılar, Oğuzlar'ın (Guz) kuzey doğusundaki çok geniş bozkırda ve İrtiş ırmağı boyunda, Kimek adlı büyük bir Türk ulusunun bulunduğunu, onların batıda İtil veya Kama Irmağına değin uzanan yerleri, idareleri altında tuttuklarını belirtiyorlar. Bu durumda, Türkistan'ın kuzeyinde, batıdan doğuya, sırasıyla Oğuz devleti, Kimek devleti ve Kırgız Beyliği'nin bulunduğu anlaşılıyor.

Kuman-Kıpçak meselesi üzerine eğilenlerden Çek bilgini D. A. Rasovsky, bu IX. ve X. yüzyılda İrtiş ile Ural arasında yaşayan Kimek boyunun aslında Kuman olduğunu, bunların bir oymağını Kıpçaklar'ın teşkil ettiğini, X. yüzyıldan başlayarak bu Kıpçak adının yavaş yavaş bütün Kimekler'e ad olduğunu ileri sürmüştü.

X. Yüzyılda

Onuncu yüzyılda, Batı Sibirya'nın Güney yarısında Kimek Hakanlığı, büyük bir ulus halinde hayatına devam ediyordu. Ülkenin batı kesiminde Yayık (Ural) ırmağına değin uzanan yörede, birlikten bir boy olan Kıpçaklar yayılmışlardı. Komşuları olarak doğuda Kırgızlar, güneydoğuda Karluklar, güneybatıda Oğuzlar bulunuyordu. Kimek devletinin sınırları, yüzyılın ikinci yarısında, güneyde Seyhun boyundaki Savran kasabasına, batıda ise Ak İtil ırmağı kaynaklarına dayanmıştı.

Yüzyılın başında kuzeydoğu Çin'den çıkmış olan bir Moğol boyu olan Kitanlar (K'itan, Kıtay, Khitay) bir devlet kurdular (916). Bunun sonucu olarak, oradaki bazı Türk boyları, batıya çekilmeye başlamıştır. Kitan sürüleri, 924 yılında Selenge havzasını işgal ettiler ve Karabalık (Kara-Balasağun) kentine de girdiler. Onların akınları sırasında, 840 yılından beri oralarda bulunan Kırgızlar da sürülüp atıldı. Yukarı Kem (Yenisey) ve Kobdo yöresi bozkırına geçen Kırgızlar ise, oradaki Türk boylarını batıya sürdüler.

Yüzyılın ortalarında, Kimekler'in batıya doğru yayılması sürüp gitti. Batı kesimindeki boylar, Ural sıradağlarının güneybatı yöresine, Çim (Emba) ve Yayık (Ural) ırmakları vadilerine hakim oldular. Bu arada Hazar denizi kıyısına da ulaştılar. Coğrafyacı İstahrî'ye (933-51) göre, Kimek ile Guz (Oğuz) arasındaki sınırı İsil (Atıl, İtil?) ırmağı çizer.

Son araştırmalara bakılırsa, X. yüzyılda Orta Asya'daki Türk boyları şöyle dağılıyordu: En doğuda, Nanşan yöresinde Sarılar (Uygurlar), onların batısında Kaşgar'a değin uzanan alanda Karahanlılar Hakanlığı, Isık göl havzasında Türkmenler ve Karluklar, kuzeyde Altaylar'a varan yörede Kimekler, bunların doğusunda Kırgızlar, Kimekler'in batı kesiminde Tobol-İşim havzasında Kıpçaklar, onların güneyinde Ertiş-Seyhun-Yayık arasında Oğuzlar.

Kimekler için bir bölüm ayrılmış bulunan Hudûdü'l-Âlem'de (982), onların hükümdarlarına "Hakan" denildiği belirtilir. Bu kayıt, Kimekler'in bağımsız devletini ve bu devletin niteliğini açıkça göstermektedir.

XI. Yüzyılda

Güneybatıya sarmaya devam eden Kimekler ve Kıpçaklar, yüzyılın başlarında Seyhun'un orta ve aşağı kıyılarına da hakim oldular. Aşağı İrtiş-İşim Tobol havzasında bulunan Kıpçaklar, çoğalarak daha geniş bir alana yayılmışlardır. Bu sıralarda batı komşuları Hazarlar içine girdikleri de düşünülebilir.

Yüzyılın başlarında, Kitanlar'ın batıya doğru akınları gelişmeye başlamıştır. Bu sıralarda Kumanlar'ın ilk yurtlarından batıya doğru göçleri de, Kuzey Çin'deki Kitan devleti'nin bu baskısına bağlanmaktadır. Şerefüzzemân Tâhir Mervezî'nin (1120?) aktardığına göre, Kunlar, Kitay (Kitan)'dan korkarak göçtüler. Arkadan gelen Kaylar, onları daha ileriye sürdü. Onlar Sarı'yı (Uygur), onlar Türkmenler'i, onlar Oğuzlar'ı, onlar Peçenekler'i iterek yurtlarını aldılar, işte bu sıralarda, Aral Hazar bölgesindeki Peçenekler'in kuzeyinde Hazarlar, doğusunda Kıpçaklar, güneyinde Oğuzlar bulunuyordu. İbnül-Esîr'de anlatılan, 1012-13'de Türklerin Çin'den çıkışı haberi de, yine bu Kun ve Sarıların (Uygur), Türkmen yurduna gelişi olmalıdır.

Gerçekten, 1004 yılında Çin ile barış yapan Kitanlar, önce Kore ve sonra Gobi üzerine döndüler. Bu sonuncu bölgeden de, 1009 yılında Uygurlar üzerine yürüdüler ve onlardan Batı Kansu ile Kan-çou ve Su-çou kentlerini aldılar. 1017 sırasında Kitan sürüleri, Karahanlı Devleti sınırları içindeki Kaşgar bölgesi ile Isık Köl yöresine de girmişlerdir. Çağın kaynaklarına bakılırsa, Kitanlar, 300 bin çadır halkı halinde (toplamı belki iki milyona yakın nüfus) Karahanlı ülkesini istilaya başlamış oluyordu. Bazı öncülerini ise, Isık Göl'ün batısında bulunan başkent Balasagun'a sekiz günlük yere yaklaşmışlardır, işte bu ağır akın ve istila, Orta Asya'daki Türk boyları arasında, yeniden büyük bir boylar göçü doğurdu. Göçebe Kitanlar'ın bütün varlıklarıyla, Türk boyları yurtlarına saldırışı, gerçekten ağır bunalıma yol açmış ve Türk boyları da birbirini yerlerinden sürerek, büyük bir göçe başlamışlardır.

XI. yüzyılın ilk yarısındaki büyük boylar göçü, Kimek ulusu üzerinde de kötü tesir bıraktı. Boy birliğinde ağır bir bunalım doğdu ve birlik bozuldu. Öyle anlaşılıyor ki, yüzyılın ortalarına doğru ülke içindeki karışıklıklar çoğaldı ve zayıflamış bulunan merkezî idareye karşı baş kaldırmalar arttı. Öte yandan, büyük nüfusa sahip Kıpçaklar'ın, çevredeki boylar üzerinde hakimiyet kurmaya girişmesi, ayrıca bunlardan bir kısmının batıya doğru göçe başlaması, Kimek Devleti'ni çözmüş olmalıdır. Boy birliğinin dağılışı ve merkezî idarenin çöküşü, o derecede anî ve kesin olmuştur ki, yüzyılın ikinci yarısında Kimek Devleti ve ulusunun adı bile unutulmaya başlamıştır. Onun yerini, en kalabalık boy olarak Kıpçaklar aldı. Bu son husus, yurttan kalan Kıpçakların, üstün sayılarıyla, belki de boy birliği idaresini ellerine geçirmeleri demek olabilir. Kimek ülkesindeki bütün boylar da bu Kıpçaklara bağlanmıştır. Değerli eseri Dîvanü Lügati't-Türk'ü yüzyılın ikinci yarısı ortalarında bitiren, Karahanlı ülkesinden Kaşgarlı Mahmud, Kimeklerden hiç söz etmez. Bu eserinde, sadece, Kimek boy birliğinden olan ve yine İrtiş boyunda yaşayan Yimekler (Yemekler) tanıtılmış ve onların da Kıpçakların bir cifi (oymağı) olduğu belirtilmiştir. Ancak Kaşgarlı, bu bilgiye hemen şunu da katmıştır: "Bizce onlar Kıpçak'tır, ama Kıpçak Türkleri, kendilerini ayrı sayarlar". Bu küçük açıklama, bazı mühim hususları akla getirmektedir: Kimek boy birliği, artık iyice dağılmış ve o toplayıcı ad unutulmuştur. Birlikten belki sadece Kıpçaklar ile Yimekler yerlerinde kalmışlardır. Pek kalabalık olan Kıpçaklar ise, kendilerini ayrı, belki de üstün saymaktadırlar.

Kimek ulusu, benzerlerinde olduğu gibi, bir çok Türk boyunun birleşmesinden ortaya çıkmış idi. XI. yüzyılın ortalarında olan dağılma sonunda, bu birliğin boylarından bazılarını, ya tek başına kalmış veya başka boy birlikleri içine girmiş bulmaktayız. Birliğin en kalabalık boyu olan Kıpçaklar, Batı Sibiryaya bozkırı ile Hazar Denizi kuzeyinde yayılmışlardı. Bunlardan bir kısmı, Kumanlar ile birlikte orta Avrupa'ya doğru uzandı. Ve orada yeni bir boy birliği devleti kurdu. Kendi alanlarında kalanlar ise, XV. yüzyılda yeni etnik toplumlar kurulana değin, varlıklarını sürdürdüler.

Kimeklerin durumu da, Kıpçaklarınkı gibi oldu. Bir kısmı yerlerinde kalırken, bir kısmı Kıpçaklar yanında Doğu Avrupa'ya geçti. Muhammed Nesevî'nin (1241) verdiği bir malumatta, Yimeklerin XII. yüzyılda Seyhun boyuna indiklerini ve oralarda

Harezmsahlar Devleti hizmetine girdiklerini öğreniyoruz. Bu devletin bazı askerî sefer ve başarılarında, büyük rol oynamışlardır. Avrupa'ya giden Yimeklerden bir bölüğünü daha sonra, XIV. yüzyıl başlarına ait bir başka bilgiye göre, Altınordu Devleti'ndeki Kıpçaklar arasında buluyoruz.

Birlikten başka bir boy olan Bayandurlar, galiba çok kalabalık ve yaygın değil idiler. Bunlar, sadece Oğuz ulusu içine girdiler. Daha sonra Türkiye'ye doğru akan Oğuzlar arasındaki Bayandurlardan Akkoyunlu soyu, XV. yüzyıl başlarında, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ı içine alan bir devlet kuracaktır.

Kimek boy birliğinin öteki boylarının, dağılıştan sonraki durumu üzerinde şimdilik bilgimiz yoktur. XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl başında Orta Asya'da yaşayan Türk boyları ve urukları arasında, Kimek boy adına rastlamıyoruz.

Kaynaklarımızdan anlaşıldığına göre Kimek ülkesi, Batı Sibiryaya ovası içinde kalan, geniş bir bozkır alanı idi.

Ülkenin asıl merkezini, İrtiş'in orta boyu teşkil etmekteydi. Birlikteki boyların nüfusu arttıkça ve bunlar da yayıldıkça, sınırlar genişlemiştir. Bu Türk ülkesinin sınırlarını belirleyen bazı bilgileri, İslâm coğrafyacılarının küçük kayıtlarında buluyoruz.

Coğrafyacı Muhammed el-Mukaddesî, X. yüzyılda Güneybatı sınırının Seyhun havzasındaki Sabrân ile Şağlıcan kasabaları yakınlarından geçtiğini söyler. Bunlardan Savran (Sabran), Oğuz (Guz) ve Kimek yurtları sınırına bakan bir kasabadır. Şağlıcan ise, Kimek ülkesi sınırında, etrafı sur ile çevrili büyük ve zengin bir kasabadır. İbn Havkal'ın kayıtlarından da, bu sınırın, Batıda Ak-İtil ırmağı başlarına uzandığı sanılıyor.

Kaynaklarımızın çeşitli haberlerinden, Kimek ülkesinin komşularını da öğrenebiliyoruz. Bunlara göre, ülkenin doğusunda Kırgızlar (Kırgız Begliği) vardı. Onların bugünkü Altaylar ile daha doğusunda buldukları biliniyor. Batıda Peçenekler yaşıyordu. Hudhüdül-Alem'de (982), bu Peçenek yurdunun her haliyle Kimeklerininkine benzediği belirtilmiştir. Peçeneklerin yerini, sonradan Oğuzlar (Oğuz Devleti) aldılar.

Güneydoğudaki Tokuz-Oğuzlar ile aralarında, bir bozkır (sahra) uzanırdı. Yine güneyde Kara İrtiş yöresinde, muhtemelen Oğraklar bulunmaktaydı. Güneybatı yönündeki alanda ise, Karluklar, Türkmenler ve Oğuzlar yayılmışlardı.

Kimek ulusunu, kaynakların açıkça anlattığı gibi, bir boy birliği teşkil ediyordu. Bu kuruluşta, onların bir çok boy ve uruktan meydana geldiği muhakkaktır. Ancak, Kimek ulusundaki boy düzenini, bütün bölüntülerin adlarını ve sayısını hiç bir kaynakta bulamıyoruz. Hudûd'a (982) göre, Kimek ülkesi, on bir (bir de Hakan bölgesi varsa, on iki) bölge (İl)den kurulmuş idi. Bunların her biri, ulusu meydana getiren boylara ait ise, düzende o sayıda büyük boy bulunuyor demek olmalıdır. Halbuki, Gerdizî (1050), muhakkak daha eski bir kaynaktan aktardığı Kimek destanında, yedi boyun adını vermiştir. Bu iki kaydı birleştirecek, Kimek boy birliğinin, başlangıçta yedi boy ile kurulduğunu, sonraki katılmalar ile bunun on ikiye çıktığını düşünebiliriz.

Gerdizî'nin aktardığı destana göre, hepsi kişi adı kökünden olan boy adları şöyledir: İmi-Eymi-İmey, İmek-Emek (Yimek), Tatar, Balandur (Bayandur), Khıfçak (Kıpçak), Lankaz-Lanıkaz, Aclad (?).

Uzun süre birlik içinde kalan Kıpçaklar, sonraları Batı Sibiryadan Orta Avrupa'ya uzanan pek geniş bozkırların hakimi olmuşlardır. Onların Kumanlar ile ayrı bir boy birliği devleti de kurduklarını biliyoruz. Altınordu öncesi ve sonrası etnik kuruluşların içinde bu boyun büyük yeri vardır.

Haklarında az bilgimiz olan Yimekleri, Kaşgarlı Mahmud Beg tanıyordu. Birlik dağıldıktan sonra bir kısmı Seyhun boyuna inmişler, bir kısmı da Altınordu'daki Kıpçaklar içinde görülmüşlerdir.

Kimek boy birliğine, sonradan hangi boyların katılmış olabileceğini açıkça bilemiyoruz. Bununla birlikte, Kimek ülkesindeki üç bölgeden birinin adı olan “Kırkızhan” dikkate alınır, birliğe bir Kırgız boyunun da katılmış olduğu anlaşılıyor. Oğuzlar’a komşu bölgede yaşayan ve sonraları Kıpçaklar ile birlikte bulunduğu görülen Kanglı boyu da, bu birliğe katılmış olabilir. Nitekim yurtları, Kıpçaklarınkine pek yakın idi.

Kimeklerin, VIII. yüzyılın ortalarında, Doğu Göktürk ve Türgiş devletlerinin tarih sahnesinden çekilmeleri üzerine bağımsızlıklarını ilân eden öteki Türk boyları gibi, bir devlet kurduklarını biliyoruz. Ancak, bu devlet ne nitelikte idi? Çünkü Türk ilk çağı boyunca, Türkler’de iki türde devlet yapısı görülmüştür.

Bunlardan birincisi, bir-iki boydan kurulan “boy begliği”; ötekisi, büyük boylar birliğiyle oluşan “hakanlı devlet” yüksekliğinde idi. Bu ikincisi, pek çok büyük boyun katılmasıyla, geniş bir alana hükmeden ve idaresi aristokrat nitelikte tek bir soya dayalı devlettir. Devlet özelliği bakımından daha köklü, daha geniş teşkilatlı ve daha büyüktür.

Kaynaklarımızdan Ali el-Mes’ûdî, “Murûc” (943) ile “Tenbîh” (956) adlı eserlerinde, onlardan “Kimek Yabguluğu” olarak söz etmiştir. Aynı yüzyılda ve bu devlete daha yakın yerde yazılmış “Hudûd”da (982), Kimek hükümdarının unvanı, “Hakan” olarak verilmiştir. Gerdîzî (1050) ise, herhalde eski bir kaynaktan alarak, başbuğlarına “Baygu” (Yabgu) unvanını veriyor. Bu kayıtlara bakılırsa, ister Yabgu, ister Hakan olsun, ikisi de Kimekler’in Hakanlı devlet düzenine sahip bulunduğunu ortaya koymaktadır.

O halde, özet olarak, Kimek devlet yapısı, Hakanlık derecesindedir. Bir çok büyük boyun birliğinden kurulmuştur. Devlet idaresi aristokrat nitelikte ve Hakan soyu elindedir. Bu büyük devlet, göçerevli, hayvan besleyici boyların iktisadını ve hukukunu ön planda tutar. Bölgelerde, Hakan soyundan kişiler veya birliği oluşturan boyların beyleri hakimdir.

Kimek Devleti’nin devlet teşkilatını, bize, kısaca Hudûd tanıtıyor. Verdiği bilgiye göre, ülkenin başında “Hakan” unvanlı bir hükümdar bulunuyordu. Onun idaresi altındaki ülke, on bir (belki kendisinininki ile on iki) il’e ayrılmıştır. Her ili kendi hâkimi idare etmesiyle, illerde on bir “âmil” vardır. Bu orun, idarecinin kendi soyuna mahsustur. Yeri, çocuklarına veraset yoluyla verilir. Her il’in de kendi içinde boy ve uruklara ayrılmış bulunacağı da düşünülebilir.

Kaynaklarda geçen bazı unvanlardan, Kimek Devleti’nin üst orunları hakkında bilgi edinebiliyoruz. Bu unvanları, zaten ilk ortaçağdaki Türk devletlerinde de bulmaktayız. Unvanların başında “Hakan” geliyor. Eski ve asıl şekli “Kağan” olan bu unvan, bağımsız devlet başkanına verilirdi. Hakan’ın saraydaki eşi olan kadın (hatun, katun), ilk çağlardan beri, bütün Türk devletlerinde kullanılmıştır. “Yabgu” (Kimek destanı vb.) ve “Şad” (Kimek destanı) unvanları, oldukça eski bir geçmişin eseri olarak, Hakan’ın yakınlarına, kendi idaresindeki ülkenin bir bölümünü idare etmek üzere verdiği bir vazife unvanı idi. Ancak bunlar, yer ve zamana göre, biri önde, öteki arkada tutulmuştur. Yüksek seviyedeki başka bir unvan da “Tutuğ”dur (bir okuyuşa göre: Totok) (Kimek destanı ve Mücmelü’t-Tevarih). Bu, bir bölgenin askerî-mülkî idarecisine verilirdi.

Kimekler, gerek kaynaklarındaki bilgilerden ve gerek günümüze kalan dil kalıntılarından açıkça anlaşıldığı üzere, Türk diliyle konuşuyorlardı. Elimizdeki dil kalıntıları dikkatle incelenince, Kimek Türkçesi’nde iki ağız bulunduğu da ortaya çıkıyor. Ülke nüfusunun büyük kısmı, komşu Oğuzlar ile birlikte Ana-Türkçe (Y-Türkçesi) konuşmakta idi. En kuzey batıda bulunan bir kısım Kıpçaklar ile bir kısım Yimekler ise, Bulgar Türkçesi (S-Türkçesi) tesirinde bir ağza sahip idiler.

İlk çağlar boyunca, bütün Türk devlet ve boylarında olduğu gibi, Kimekler'de de Kamlık (Şamanizm) dini hakim bulunuyordu. Onların Gök'e (Tanrı'ya) taptıkları, atalar ruhuna ve ateşe de büyük saygı gösterdikleri biliniyor. Kimeklerde "Su kültü" bulunduğu, Gerdizî'nin aktardığı Kimek destanından ortaya çıkıyor. İshak ibn el-Hüseyn'in (XI. yy) yazdığına göre de Kimekler, ölen kişilerin cesetlerini yakarlar ve küllerini büyük akarsulara (İrtiş ırmağına) dökerlermiş. Ünlü Arap gezgini, Ebu Dulaf (Mis'ar b. Muhalhil, 941) Kimeklerde bir Yada taşı bulunduğunu haber veriyor. Kimek ocaklarında (âile), ataerkil hakimiyet vardı. Bu, ilk çağdan gelen bütün Türk boylarında böyledir.

Onlarda, hayat tarzlarından, başlıca iki unsurun hakim bulunduğu anlaşılıyor. Nüfusun büyük çoğunluğu, göçerevli bir hayat tarzı sürdürürdü. Kuzey kesimindeki ormanlık yerlerde yaşayan Kimekler, oldukça yerleşik bir yaşayışa sahip idiler. Sayıca çok az olan bu oturaklar, daha çok, avcılık ile geçinirlerdi. Bu oturaklar dışındakiler, hayvan besleyiciliği (çobanlık) ile meşgul olurlar, geçimlerini bunların ürünleriyle sağlardı. O halde Kimek Devleti'nin asıl iktisadî yapısı, bu hayvan besleyiciliğine ve onlardan alınmış ürünlere dayanmaktaydı. Geçimlerinin bir yolunun da avcılık olduğu bilinmektedir. Kimekler samur (semmûr), kakım ve sincap gibi kürklü hayvanları avlardı. Onların kışın karlı günlerinde, kürk hayvanı avına çıktıklarını, Mervezî anlatır. Avcılık, yerleşik Kimeklerde asıl geçim, göçer evlilerde ise yardımcı meşguliyet olarak kabul edilmişti. Ocakların bütün servetlerini, büyük hayvan sürüleri teşkil ederdi. Besledikleri ve ürettikleri hayvanların başında, at, sığır ve koyun gelirdi. Gerdizî'nin anlattığına göre, İrtiş ırmağının yukarı boyunda, binlerce vahşi at bulunuyordu. Kimekler, kementler ile bu atlardan yakalar ve ehlileştirirlerdi. Yine bu kaynak, onlarda deve bulunmadığını, getirilse bile çok yaşamadığını belirtir. Göçerevli Kimeklerin besledikleri büyük sayıdaki hayvanları, kışın, kendi sert iklimlerinde korumaları çok güç olurdu. Oğuzlar ile iyi anlaştıkları yıllarda, kış şiddetli olunca, hayvan sürülerini alır, Oğuzların yaylalarına geçerlerdi. Sert soğuklarda bineklerini götürdükleri bir bölge, Oğuz yurduna yakın Ak tag (Ök tag) idi. Göçerevli Kimekler, hayvan besleyicisi olmaları dolayısıyla, yılı, yaylak ve kışlak denilen belli iki yöre arasında, yarı göçebe geçirirlerdi. Yazın yaylakta otlaklarda, sulak yerlerde ve çayırda dolaşırlardı. Bu hayat tarzının bir gereği olarak, büyük çadırlar altında barınırlardı. Keçeden yapılmış büyük otağlardan, küçük çadırlara kadar, değişik barınakları vardı. Kışın karlı günlerini, soğuktan korunabilen vadi ve su kenarlarındaki kışlaklarında geçirirlerdi. Orada toprak altında, ağaçtan su hazneleri yapmışlardı. Soğuğun şiddetlendiği günlerde sular donunca, kendileri ve hayvanlar, bunlardan yararlanırdı.

Hudûd yazarı, Kimekler ile Kırgızlarda giyimini tamamen aynı olduğunu belirtir. Bu tarz giyimini, zaten göçerevli yaşayışın gerektirdiği hususlara uygun birimlerden oluştuğuna göre, eş olması çok tabiidir. Karda, Kimeklerin kayak kullandıkları da belirtilir.

Kimeklerin yiyeceklerinin başında, hayvanlardan elde ettikleri besinler gelirdi. Bol miktarda koyun, sığır ve at eti yerler, sütlerini de içerlerdi. Yaylakta semirmiş hayvanların eti ve sütü, en iyi gıdadır. Etler kurutulup saklanarak kışın da yenirdi. Bu et kurutma usulü, bugün bizde de yapılan "pastırma" biçiminde olmalıdır. İçecekleri arasında süt ve bundan yapılmış olan besinler vardı. Kimekler, at sütü de içerler ve bundan hazırladıkları mayalı içkiye de "kımız" derlerdi. Kımız, besin değeri yüksek bir içkidir.

Kimekler'in, başta komşuları olmak üzere, birçok millet ile alış-veriş yaptıkları anlaşılıyor. Çevre ülkeler ile canlı hayvan ve ürünleri (et, deri, yapağı, halı, dokuma vb.) üzerine ticaret yapılırdı. Ayrıca, avladıkları kürklü hayvanların postlarını da ihraç

ederlerdi. Bunlara karşılık, dışarıdan, başka ihtiyaç maddeleri alırlardı. Ticarete paradan çok, değiş-tokuşun esas alındığı düşünülebilir. İslâm tüccarlarının Oğuz, Kimek ve Kırgız illeri gibi ana yollar dışında kalmış olan Türk yurtlarında, toplu halde, çetin yollarda aylarca dolaşarak ticaret yaptıklarını, pazar açtıklarını biliyoruz. İslâm coğrafyacılarının haber kaynağı olan bu tacirlerin, güvenlik içinde dolaşmaları da ayrıca dikkate değer bir husustur. Gerdizî ile Mervezî, Kimek ülkesinde tuz bulunmadığını, bunu dışarıdan temin ettiklerini belirtirler. Bu madde, onlar için o derecede değerli idi ki, samur kürk ile değiştirmeye razı oluyorlardı.

Kınık Boyu (Kınıklar)

Selçuklu Hanedanının mensup olduğu Oğuz boyu. Yirmi dört Oğuz boyundan biridir. Üç-ok boylarındandır.

Kınıklar, Selçuklular'ın kuruluşunda ve Anadolu'nun fethinde büyük rol oynadılar. On üçüncü yüzyılda kalabalık bir kitle hâlinde Suriye'de bulunan Türkmen grubu arasında, Kınıklar da bulunuyordu. Diğer boylarla birlikte Kınıklar da, Memlûklar'ın yanında yer alarak Çukurova'nın fethine katıldılar. Çukurova'da, Ceyhan Irmağından Gâvur Dağına kadar uzanan bölgede ve bugünkü Osmaniye kazası ile Ceyhan kazasının bir kısım topraklarını içine alan bölgede yurt tuttular.

On dördüncü yüzyılın son yarısında, Memlûklarla araları açıldı. 1378'de üzerlerine gelen Memlûk ordusunu, diğer Üç-oklu Türkmenlerle beraber yendiler. Fakat Memlûklar, Üç-ok boyları arasına tefrika (bölünme) soktular. 1383'te Kınıklar, Yüreğirlere saldırdılar. Daha sonra, Kadı Burhâneddin'in ülkesinde kargaşalıklar çıkardılar. Bu hâdiselerden sonra, Kınıkların adı, siyasî sahnede gözükmez oldu. Kınıklar, Osmanlı fethinin ilk yıllarında toprağa bağlandılar. On dokuzuncu yüzyıla kadar, Çukurova'da Kınık adını taşıyan bir kaza vardı. Muhtemelen, bugünkü Toprakkale, eski Kınık Kalesi olmalıdır. Kalenin kuzey doğusunda yer alan kasabada, 1522'de iki mahalle, 1547'de beş mahalle vardı. Ayrıca, kazaya yetmiş beş köy ve mezra bağlı idi. Kınık kasabası ve köyleri, 17. yüzyılda harap oldu. On altıncı yüzyılda Halep'te, Ankara'da ve Aydın'da Kınık boyuna mensup toplulukların yaşadığı bilinmektedir. On yedinci yüzyılda, Sivas'ta da bir Kınık cemaatinin mevcudiyeti görülmektedir. Bugün Anadolu'da, Kınık adını taşıyan pek çok köy ve İzmir'e bağlı Kınık kasabası vardır.

Kıpçaklar (Kumanlar)

Avrupalıların "Kuman" adını verdikleri kuzey Türkleri.

Kıpçakları, Bizanslılar "Kumanos", Macarlar "Kun", Ruslar "Polovets", Almanlar "Falben" adıyla bilirler. İslamî kaynaklar ise "Kıpçak" (Kıfşak, Hıfşak) diye zikrederler. Genellikle, beyaz tenli, sarı saçlı ve mavi gözlüdürler. Batı Göktürkleri'nin bir kolu olduğu söylenen Kıpçakların, Kimek, Yimek, Kanglı ve Oğuz gibi Türk boyları ile irtibatları vardır.

Karahıtayların baskını ile, Güneybatı Sibiry'a'da İrtiş ve Ural nehirleri arasındaki yurtlarından, 11. yüzyılda çıkarıldılar. Volga üzerinden batıya göçtüler. Özi (Dinyeper) Nehrine kadar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara hakim oldular. Buralar "Deşt-i Kıpçak" şeklinde kendi isimleriyle anıldı. Bölgede yaşayan Bulgar, Alan, Burtas, Ulah, Mordva ve Hazarlar'ı hakimiyetleri altına aldılar. Rus sınırında yerleşen

Karakalpaklarla savaştılar. Ruslarla, uzun yıllar (1061-1220) süren savaşlar yaptılar. Esir aldıkları Rusları, Kırım'daki Bizanslı tacirler vasıtasıyla Akdeniz ülkelerine sattılar. Bilhassa Rus knezleri arasındaki mücadelelerde yardıma çağrılmaları sebebiyle, akınlarını büsbütün arttırdılar. On ikinci yüzyıl boyunca Ruslarla savaştılar. Rusların meşhur İğör Destanı, 1185'te Kıpçaklara karşı düzenledikleri, fakat yenildikleri seferi konu almaktadır. Beylikler hâlinde yaşayan Kıpçaklar, çevreyi bu şekilde kontrol altında tutmalarına rağmen, tam bir birlik sağlayamadılar.

1222 yılında Moğollar, Kafkasları Derbent geçidinden aşarak Kıpçaklar üzerine yürüdüler. Ancak Kıpçak Başbuğları, Rus knezleri ile işbirliği yapıp, Moğolları Kalka Nehrine kadar sürdü. 1223'te yapılan Kalka Meydan Muharebesinde ise Rus knezleri ve Kıpçaklar müthiş bir bozguna uğradılar. Birçok Rus köy ve şehri yakılıp yıkıldı. 1236'da Batu Han, batı seferine çıktı. Rusları yendikten sonra İdil ile Özi nehirleri arasındaki bozkırlarda yaşayan Kıpçakları dağıttı (1239). Kıpçaklardan bir kısmı, Özi'nin batısına gidip kitleler hâlinde Macaristan'a girdiler. Bir kısmı ise, Orda İdil (Volga) sahasına yani Bulgar Türklerinin yurduna ulaştılar. Bulgar Türkleri, Kıpçaklarla kaynaşıp Kazan Türklerini meydana getirdiler. Batu Han, Macaristan'ı da itaatine aldıktan sonra, ordularını İdil'e kadar çekti ve Aşağı İdil boyunda, Altınordu Devleti'nin temelini attı (1242).

Yerli Kıpçak Türkleri, işgalci Moğolları, kısa zamanda kültürlerinin etkisi altında erittiler. Devlet adeta bir Kıpçak devleti hâlini aldı. Moğolların sadece adı kaldı. Türkçe konuşup Türkçe yazmaya başladılar. Bilhassa Batu'nun oğlu Berke Hanın Müslüman olması, Moğollar arasında İslâmiyet'in hızla yayılmasına yol açtı. İslâmiyet, 922 yılında Bulgar Hanı Almas Hanın Müslüman olarak Abbasî halifelerine tâbi olmasından sonra, bölgedeki Türk boylarının ortak dini hâline geldi. Yüzyıllarca, Rusları, Sibiryaya soğuşuna mahkûm eden Kıpçak Türklerinin hakim olduğu Altınordu Hanlığı, Timurlular'la giriştiğı mücadele sonunda zayıf düştü.

Altınordu'nun hakim olduğu bölgelerde, Kazan (1437-1552) ve Kırım (1430-1783) hanlıkları kuruldu. Bu hanlıkların nüfusu, Kıpçak Türklerinden meydana geliyordu. Kazan Hanlığı'ndaki taht kavgaları, Rusları iyice güçlendirdi. 1552'de Korkunç İvan, Kazan Hanlığını yıktı. 1783'te Kırım Hanlığı, Rusya hakimiyetine girdi. Osmanlılar'ın zayıf dönemlerini iyi kullanan Ruslar, işgal ettikleri bölgelerdeki cami ve medreseleri yakıp yıktılar. Birçok Müslüman, Osmanlı topraklarına göç etti. Geride kalanlar, Rusların korkunç zulümlerine maruz kaldılar. 1917 Bolşevik ihtilali ve sonrasında din tamamen yasaklandı. Fakat bölgede meskûn olan Müslüman ahali, benliğini İslâmiyet sayesinde korudu. 1990'lara doğru dinî inançların serbest bırakılması ile bölgede İslâmiyet, eski günlerine kavuşma yolunda hızla ilerlemektedir.

Macaristan ve Romanya gibi ülkelere gidip yerleşen Kıpçaklar, Hıristiyanlaşarak benliklerini kaybettiler. On ikinci yüzyıl ve sonrasında, Mısır'daki Eyyubî ve Memlûklü devletlerine satılan Kıpçak çocukları, zamanla devletin idaresini ele geçirdiler. 1250-1382 yıllarında, Mısır'ı Kıpçak asıllı Memlûk hükümdarları idare ettiler.

Kıpçak Türkleri, kendilerine mahsus bir lehçe ile konuşurlardı. Macaristan ve Mısır'da Kıpçak lehçesinde kitaplar yazmışlardır. Kırım'da ticaretle uğraşan Kıpçak Türkleri ile irtibat kuran İtalyanlar, Codex Cumanicus adıyla ticareti ilgilendiren Kıpçakça bir lügat kitabı hazırladılar. Ayrıca, Alman misyonerleri, bu kitabı dinî yönden tamamlayan ilâhiler kısmını yazdılar.

Kırgızlar

Adlarının menşei ve manâsı hakkında, çeşitli görüşler ileri sürülmüş olan Kırgızlar,

Çin kaynaklarında K'i-ku, Kien-kun adları ile zikredilmekte ve Hanlardan (Çin'deki 'Han' hanedanı, M.Ö. 206 - M.S. 220) beri mevcudiyetleri bildirilmektedir. Asya Hunları zamanında kuzey-batıda Baykal'ın batısında İrtiş Nehri havalisinde bir Türk kavmi olan Ting-linglerle karışık olarak oturmuşlardır.

Fakat, Kırgızlar, kaynaklarda Türk asıllı gösterilmekte ve tahminen 5-6. asırlarda, Türkleşmiş kavimlerden sayılmaktadır. 6. asır sonlarında Çin kaynaklarında Hia-kia-sseu diye zikredilen Kırgızların, Göktürk hakanı Mu-kan zamanında, 560'a doğru, hakanlığa bağlandıktan sonra, 630-680 arasındaki fetret devrinde, müstakil bir "kagan"a sahip olmalarından anlaşılıyor. II. Gök-Türk Hakanlığı devrinde tekrar Gök-Türk idaresine alınan Kırgızlar, Mo-yen-çur Kağan tarafından Uygur Hakanlığı'na bağlanmış (758), fakat 840 yılında şiddetli bir hücumla, Uygur devletini yıkarak, Ötüken'de kendi devletlerini kurmuşlardı.

Ancak orada fazla kalamadılar. 920'de bütün Moğolistan'ı ele geçiren K'i-tanlar (Çin'de Liao sülalesi), Kırgızları Ötüken bölgesinden çıkartıp, eski yurtlarına sürdüler. K'i-tanlar ve devamları olan Kara-Hitayların, Yenisey havalisine kadar sokulamadıkları anlaşılıyor. Cengiz, Moğolistan'ı idaresi altında birleştirmek istediği için, Merkit ve Naymanlarla olan savaşları sırasında, Kırgızları da itaate almıştır (1207) ki, bu suretle Kırgızlar, Cengiz Moğollarına itaat eden "ilk Türk kavmi" oluyorlar. 1217'de Moğollara karşı direnmek istedikleri için, ertesi yıl, Yenisey'i buz üzerinden geçen, Cengiz'in oğlu Coçi tarafından tenkil edilen Kırgızların, artık, "hakan"ları olmamıştır.

Tolui ulusuna dahil edilen iki kısım halinde yaşamaya devam ettiler. Kırgız kavminin, Uygur Hakanlığı'nı yıkarak işgal ettiği Ötüken'de tutunamayıp, buranın Moğol K'i-tanlara geçmesine ve tam idrak ve intibak edemediği "Orhun kültürünün ortadan kalkmasına" sebep olmak, dolayısı ile eski Türk Hakanlar yurdunu, bir daha geri gelmemek üzere Moğollara intikal ettirmek suretiyle, Türk tarihinde oynadığı menfi rol, dikkatten kaçmamıştır. Nitekim Karluklar, Ötüken'de Kırgız hakimiyetini reddetmişlerdir.

Kırım Hanlığı

Kuzey Karadeniz kıyısındaki Kırım Yarımadasında kurulmuş bir Türk devleti. Altınordu Devleti'nde hânedanlık mücadelesine katılan sülâle mensupları ve âsi kabile beylerinin sığınağı Kırım Yarımadasıydı. Burada 14. yüzyıldan itibaren başlayan hakimiyet kurma mücadelesi, 15. yüzyılda Hacı Giray tarafından gerçekleştirildi.

Hacı Giray, Cengiz Hanın oğullarından Cuci'nin küçük oğlu Tokay Timur soyundan gelmekteydi. Babasının, Kırım'daki taht mücadelesi sonunda Litvanya'ya göç ettiği ve Kral Vitold'un yanına sığındığı sıralarda dünyaya gelen Hacı Giray, büyüdükten sonra, Şirin kabilesinin yardımıyla Kırım'ı ele geçirdi.

Kırım Hanlığını kurma tarihi kesin olmamakla beraber, bastırdığı paranın 1441 tarihini taşımasından, belirtilen bu tarihten daha önceki yıllarda devleti kurmuş olduğu anlaşılmaktadır.

1683 tarihinde, Viyana Kuşatması sırasında, Murat Giray, sadrazamdan intikam almak gayesi ile, ilerleyen Jan Sobieski idaresindeki Leh kuvvetlerini önlemedi ve bozguna sebep oldu. Bu yüzden azledilerek, yerine İkinci Hacı Giray getirildi.

Hanlığın şahsî sebeplerle Osmanlı kuvvetlerini Haçlılar karşısında yalnız bırakması, ileride başına gelen felâketlere sebep oldu. İkinci Hacı Giray'ın çok kısa süren hanlığından sonra, 1684'te Selim Giray, Rusların (1687-1689) ve Lehlilerin (1687-

1688) yaptıkları saldırıları yığitçe püskürttü.

Karlofça Antlaşması (1699) ile Azak Kalesini alan Ruslar, Kırım'a ödedikleri yıllık vergiyi de kestiler. On sekizinci yüzyılda, Rus ve Avusturya kuvvetlerinin, Osmanlı Devleti ile yaptıkları savaşlar sırasında, Ruslar, Haziran 1736'da Kırım Hanlığının merkezi Bahçesaray'ı yağma ve tahrip ettiler. Kırım'ın diğer bölgeleri ve şehirleri de bu tahripten kurtulamadı. 1768-74 Osmanlı-Rus muharebelerinde, Bucak (Besarabya) 1770'lerde, Kırım Yarımadası da 1771'de, Ruslar tarafından istilâ edildi. Savaşı sona erdiren 21 Temmuz 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım, Osmanlı himayesinden çıkartılıp, siyasî ve mülkî idare bakımından bağımsız hâle getirildi. Ahalisi Müslüman olan Kırım, dinî bakımdan yine Osmanlı Devletine bağlı kalacaktı.

Rusya, Kırım'daki Osmanlı kuvvetlerini çektirmeye Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla muvaffak olunca "sıcak denizlere inme" siyaseti dolayısıyla, bütün harp metotlarını tatbik etmeye başladı. Kırım'da başlayan hanlık mücadelesine karışan Ruslar, 1777'de Rus taraftarı olan Şahin Giray'ın han olmasını sağladılar. Osmanlı taraftarı olan Bahadır Giray, hanlık mücadelesinde Şahin Giray karşısında başarılı olamadı. Tam manâsıyla Rus taraftarlığı yapan ve Ruslar gibi yaşamaya başlayan Şahin Giray'a Kırımlılar, "kâfir" gözüyle bakmaya başlayıp, onu istemediler. Sonunda, Kırım'dan Türkiye'ye göçler başladı. Bu durumu değerlendiren Ruslar, Türklerin boşalttıkları yerlere, yetmiş beş bin Rus göçmeni yerleştirdiler. 1779'da yapılan Aynalıkavak Antlaşması ile, Kırım hanlarının serbestçe seçilmesi, Rus askerlerinin Kırım'dan çekilmesi, Osmanlı Devletinin Şahin Giray'ı tanıması maddelerinin kabul edilmesine rağmen, antlaşma kâğıt üzerinde kaldı. Çünkü Ruslar, antlaşmaya uymadılar ve askerlerini çekmediler. Kırım'ı ilhak edebilmek için, Kırım ahalisini tahrik yoluna gittiler. Osmanlılar da Çerkez ve Kuban Türklerini Rus tahriklerine karşı desteklediler.

Şahin Giray, Ruslardan da yardım alarak Kırım'ı Osmanlılardan ayırıp, Rus tipi bir ordu ve idarî teşkilatlanmaya gitti. Kırımlılar buna karşı çıkıp, harekete geçtiler. Şahin Giray, Ruslara sığındı. Osmanlıların desteklediği Bahadır Giray, 1782'de tahta geçti. Fakat Rus Generali Potemkin ile geri dönen Şahin Giray, 8 Nisan 1785'te hanlığı tekrar ele geçirdi. Bu arada Rus askerleri, otuz bin Kırımlı Türkü acımadan öldürdüler. Aynı tarihte Ruslar, Kırım'ı ilhak ettiklerini de resmen ilan ettiler. Osmanlı Devleti, bu tarihte içinde bulunduğu durum dolayısıyla Rusya'ya karşı yeni bir sefer tertip edemedi. Şahin Giray, ihanetlerinin mükâfatı olarak, Ruslardan, hanlığını devam ettirmelerini beklerken, işlerine yaradığı müddetçe büyük itibar göstermiş olan Ruslar, Kırım'ı ilhak ettikten sonra, ona yüz vermediler. Şahin Giray, İstanbul'a gitmek mecburiyetinde kaldı. Fakat, önce Rodos'a sürüldü. Sonra da idam edildi (1787).

Osmanlı Devleti, Kırım'ın kurtarılması için, Ruslarla yeni bir harbe girişti ise de muvaffak olamayıp, 1792 Yaş Antlaşması ile Kırım'ın Rusya'ya ilhakını kabul etti. Osmanlılar, Kırım'ı Rus istilâsından kurtarmak için çok uğraşılsa da, bir türlü muvaffak olmadılar. 1853-1855 tarihleri arasında yapılan Kırım Savaşı'nda da istenilen netice sağlanamadı. Rus işgâlindeki Kırım, 1918'de Almanlar tarafından işgal edildi. Daha sonra Beyaz Rus hükümetinin merkezi oldu. 1921'de, Muhtar (Özerk) Kırım Sovyet Cumhuriyeti kuruldu. Ancak, İkinci Dünya Savaşı esnasında Almanlarla işbirliği yaptıkları iddiasıyla Cumhuriyet dağıtılıp, halkı sürgün edildi (1945). Kırım Türklerinin başlattığı anayurda dönüş mücadelesi, doksanlı yıllarda hâlâ devam etmekteydi. Kırımlı liderlerden Mustafa Cemiloğlu ve birçok Kırımlı aile, Kırım'da kurdukları çadırkentlerde yaşama mücadelesi vermektedir.

Kırım Hanlığının kültür ve teşkilâtı, Altınordu ve Osmanlı Devletinde olduğu gibidir. On beşinci yüzyıldan itibaren; Kırım Yarımadası, Kabartay, Kıpçak ve Taman

bölgelerinde hâkimiyet süren Kırım Hanlığının merkezi, Bahçesaray şehridir. Hanlık dîvânındaki Karaçi Beyleri Altınordu ananesine göre hareket ederlerdi. Hanlığın birinci veliahdına “Kalgay”, ikincisine “Nûreddîn” denirdi. Devlet işleri, Hanın başkanlığında; Kalgay ve Nûreddîn’le birlikte, Bucak, Yedisar ve Kuban seraskerleri, Şirin Beyi, müfti, uluağa denilen vezir, kadıasker, hazînedarbaşı, defterdar, aktaçibey, kilercibaşı, dîvân efendisi, kâdiasker nâibi, Bağçesaray kadısı ve kullar ağası tarafından idare edilirdi. Toprak, Han ailesi ve mirzalar arasında timar olarak dağıtılırdı. Buna karşılık timar sahipleri, Kırım Hanlığına asker beslerdi. Kırım askerleri, umumiyetle atlı olup ateşli silahları, Osmanlılardan temin edilirdi. Kırım süvarileri, Moskof üzerine akın yapmakta gayet usta muhariptiler. Kırım hanları, kuvvetli zamanlarında Moskova’dan ve Lehistan’dan “tıyış” adı verilen yıllık vergi alırlardı. Osmanlı seferlerine, Kırım kuvvetleri de katılırdı.

Kırım hanları, pek çok mimarî eserler bırakmışlardır. Gözleve’deki Han Camii, 1552’de Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Karagöz kasabasındaki Koleç Mescidi, Karasu’daki Şor Camii, kervansaray ve büyük hamam, Yenikale surları, Kerç’te Bayezid Camii, Mustafa Çelebi Camii, medrese ve hamam, Bahçesaray’daki Han Sarayı ve civarında bulunan türbe, 16-17. yüzyıllarda yapılmış belli başlı Kırım eserleridir.

Mengücükler (Mengücükoğulları, Mengücekler, Mengücekoğulları)

Erzincan, Kemah ve Divriği’de, on birinci yüzyılın sonundan, on üçüncü yüzyılın sonuna kadar hâkim olan Türk beyliği.

Kurucusu olan Mengücük Gâzi, Büyük Selçuklu Devleti sultanlarından Alparslan’ın kumandanlarından. Onun; Oğuzlar’ın, Kayı, Bayat, Karaevli veya Alkaevli boylarından birine mensup olduğu hakkında görüşler mevcuttur.

1071 Malazgirt Zaferi’nden sonra, Anadolu’nun zaptı için vazifelendirilen beylerden biri de Mengücük Gâzi idi. Süratle harekete geçen Mengücük Gâzi, Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkî Karahisar’ı hâkimiyeti altına alarak, kendi adıyla anılan beyliğini kurdu (Bkz. Anadolu Beylikleri). Ömrü Gürcüler, Rumlar ve Abhazlara karşı cihadla geçen Mengücük Gâzinin, 1118’de şehit düştüğü rivayet olunmaktadır. Kemah yakınlarında, Karasu kıyısında bulunan bir kümbetin Farsça kitabesinde Mengücük Gâzi hakkında; “Âlim, âdil, ülkeler fetheden, halkın sığınağı; Erzurum, Erzincan, Kemah, Diyarbakır ve bunların kalelerini alan; dinsizlerin ciğerlerini dağlayan, boyunlarını kılıçla vuran Mengücük Gâzi. Allah ruhunu şâd eylesin, kabrini nurlandırсын, günahlarını bağışlasın” yazılıdır.

Mengücük Gâzinin yerine, oğlu İshak geçti. Babasının genişleme siyasetini takip eden İshak Bey, 1120’de Artukoğlu Emir Belek’e esir düştü. Daha sonra esaretten kurtuldu ise de, beyliği, Danişmendliler’in hâkimiyeti altına girdi.

Danişmendli Melik Gâzinin hükümranlılığı altında yirmi beş yıl hüküm sürdükten sonra, 1142’de vefat etmesiyle, Mengücükler ikiye ayrıldı. İshak Beyin oğullarından Davud Şah, Erzincan, Kemah; Süleyman Şah da Divriği kolunun ilk beyleri oldular. Anadolu Selçuklu Devleti’ne tâbi olan Mengücük Devletinin Erzincan - Kemah koluna, 1228 yılında son verildi. Siyasî tarihi, bütünüyle bilinmeyen Divriği kolu da, Moğol hükümdarı Abaka’nın, 1277’de şehri tahrip etmesiyle sona erdi.

Doğu Anadolu’da Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkî Karahisar’a sahip olan Mengücükler, siyasî faaliyetlerinden ziyade, inşa ettirdikleri sanat eserleriyle tanınırlar. Her biri birer sanat şâheseri olan hayır müesseseleri yaptırıldılar.

Erzincan’daki eserleri, şehrin zelzelelerde gördüğü zararlardan dolayı zamanımıza

kadar gelememiştir. Erzincan civarındaki kitabesiz kümbetin, Mengüçüklere ait olduğu kabul edilir. Kemah ve Divriği'de, pek çok Mengüçük eseri mevcuttur. Kemah'takiler, harabe hâlinedir. Divriği'de Ahmed Şahın yaptırdığı Ulu Cami, sanat tarihi bakımından kıymetlidir. Ulu Cami'nin yanında, 1231'de yapılan bir de Darüşşifa (hastane) vardır. Dârüşşifâ, Mengüçük ailesinden Turan Melek Hatun tarafından yaptırılmıştır.

Erzincan'ı ilim ve kültür merkezi hâline getiren Mengüçük beyleri, ilim ve sanat adamlarının hâmisiydiler. Mengüçük hânedan mensupları, öksüz, fakir ve zavallıların sahibi olup, onları himaye ederlerdi.

Menteşeoğulları (Menteşeoğlu, Menteşe) Beyliği

Güneybatı Anadolu'da kurulan bir Türk beyliği. Merkezi, bugünkü Muğla vilâyeti olan bu beyliğin hâkimiyeti, on üçüncü yüzyılın ortalarından on beşinci yüzyılın başlarına kadar devam etti.

Anadolu'ya bütünüyle sahip olup, askerî ve siyasî hâkimiyetlerini iskân siyasetiyle de pekiştirmek isteyen Selçuklular; gazâ akınları için, Moğol zulmünden kaçan Türk boylarını batıya yerleştiriyorlardı. Menteşe Beyin kumandasındaki Türkler de, Bizanslıların Karya, Osmanlılar'ın Menteşe eli dedikleri, bugün Muğla denilen bölgeye yerleştirildi. Bu arada Moğol tesiriyle Selçuklu Devleti nüfuzunun günden güne azalması, uçlardaki Türk unsurlara, geniş bir hareket serbestisi vermekteydi. Nitekim, Menteşe Bey idaresindeki Türkmenler de, 1261'den sonra Muğla çevresinde fetihlere girişerek, bölgeye daha sağlam bir şekilde yerleşmeye başladılar. 1278 yılında, Bizans İmparatoru Mihail-VIII'in oğlu Andronikos, Muğla'yı büyük bir ordu ile kuşattı ise de alamadı. Aydın ve Güzelhisar kalelerini tahkim edip geri döndü. Onun dönüşü ile harekete geçen Menteşe Bey, kısa sürede Aydın ile Güzelhisar'ı zaptetti (1282). Böylece Türkler, Menderes havzasına tamamen hâkim oldular.

On üçüncü yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayan hâkimiyetleri, Antalya'nın Alakır Çayı batısından itibaren; Fenike, Kaş, bütün Muğla, Çameli, Acıpayam, Tavas, Bozdoğan ve Çine'ye kadar yayıldı. Donanmaya sahip olan Beylik, Akdeniz ve Ege denizinde faaliyetlerde bulundu.

1282 yılından sonra vuku bulan olaylarda, Menteşe Beyin adına rastlanmamaktadır. Bu durumda onun, 1282 yılı sonunda veya 1283'te vefat ettiği sanılmaktadır. Meğri yakınlarında bulunan türbesinde medfundur. Menteşe Beyden sonra, yerine oğlu Mesud Bey geçti. Saltanat değişikliğinden faydalanmak isteyen Bizanslılar, tekrar Karya üzerine sefere kalkıştırsa da muvaffak olamadılar. Bizanslıları bozguna uğratan Mesud Bey, güçlü donanmasıyla Rodos Adasına çıkartma yaptı. 1300'de yapılan çıkartma ile Rodos Adasının Türkler tarafından fethi, papalığı harekete geçirdi. Papa Beşinci Klemen ile Fransa Kralı Güzel Filip'in teşvik ve yardımları üzerine, Hıristiyanlığın korsan, tarikat mensubu Sen Jan Şövalyeleri, Rodos'a hücum ettiler. 1310 yılında başlayan Sen Jan Şövalyelerinin hücumu, 1314 yılında Rodos'un işgaline kadar devam etti. Mesud Bey, 1320'den önce vefat edince, yerine oğlu Şücâüddin Orhan Bey geçti.

Şücâüddin Bey de, 1320'de Rodos Adasına sefer tertip edip, adayı işgalden kurtarmak istedi, fakat muvaffak olamadı. 1340'larda vefat ettiği tahmin edilen Şücâüddin Orhan Bey'in yerine oğlu İbrahim Bey geçti.

İbrahim Bey, Latin Haçlılarının işgaline uğrayan İzmir'i kurtarmak için, 1344'te Aydınoğlu Umur Bey'e yardım etti. Menteşe donanması, Latinleri devamlı taciz etti. Menteşe ve Venedik donanmasının mücadelesi, 1355 antlaşmasına kadar sürdü.

İbrahim Beyin 1360'larda vefatıyla Mentешеoğulları Beyliği, Mûsâ, Mehmed ve Ahmed adlarındaki üç oğlu arasında taksim olunarak idare edildi. Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Rumeli'nde genişleyip büyümesiyle, Mentешеoğulları Beyliği toprakları da, Yıldırım Bayezid Hanın, 1390 Anadolu seferi sonunda Osmanlı hâkimiyetine geçti ve 1402 Ankara Savaşı'na kadar Osmanlı hâkimiyetinde kaldı. Timur Han, Anadolu beylerine eski yerlerini iade ettiğinde, İbrahim Beyin oğlu İlyas Beye de Mentеше'yi verip, emir tayin etti. 1402-1413 yılları arasındaki Fetret devrinden sonra, Mentешеoğulları ailesi, 1414 yılında Osmanlı Sultanı Çelebi Mehmed Hanın yüksek hâkimiyetini tanıdı. Mentеше toprakları, 1424 yılında, bütünüyle Osmanlı Devletine katıldı.

Anadolu'nun güneybatısında iki yüz yıla yakın hakim olan Mentешеoğullarına ait kültür ve sanat eserleri, hâlâ mevcuttur. Bölgede cami, medrese, türbe ve diğer sosyal müesseseler inşa eden Mentеше Beyliğinin Milas, Muğla, Beçin ve Balat şehirlerinde, zamanına göre fakülte derecesinde, yüksek vasıflı medreseleri vardı. İlyas Beyin, 1404 yılında Balat'ta yaptırdığı cami, Türk sanat eserlerinin nadide numunelerindedir. İlyas Bey adına İlyâsiye fi't-Tıbb adında bir tıp kitabı, Mehmed Bey oğlu Mahmud Çelebi adına da Bâznâme adında avcılığa dâir bir kitap, Farsça'dan tercüme edildi.

Mentеше beyleri, ilme, âlimlere çok değer verip, himaye ederlerdi. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin torunlarından Ulu Ârif Beye hürmet gösterip; Mevlevîliğin, bölgelerinde yayılmasına müsaade ettiler.

Mentешеoğullarının, devrin diğer Anadolu beyliklerinden ayrı, güçlü bir donanması vardı. Mısır'daki Memlûklar, Frenklere karşı Anadolu'dan yardım isteyince, Mentешеoğulları, iki yüz kadirga gönderme vaadinde bulundular. Bu durum, Mentешеoğullarının, denizlerdeki güç ve seviyelerini göstermesi bakımından önemlidir. Mentешеoğulları, Akdeniz ve Ege'de, korsanlara karşı devamlı mücadele etmişlerdir.

Oğuzlar, Oğuz Boyu

Bugün; Türkiye, Balkanlar, Âzerbaycan, İnan, Irak ve Türkmenistan'da yaşayan Türklerin ataları olan büyük bir Türk boyu. Oğuzlara, Türkmenler de denir.

Oğuz kelimesinin türeyişiyle ilgili çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Kelimenin boy, kabile mânâsına gelen "Ok" ve çokluk eki olan "z"nin birleşmesinden "Ok-uz" (oklar, koylar) anlamında olduğu ileri sürüldüğü gibi, oyрат (haşarı, yaramaz) kelimesinin eş anlamlısı olduğunu iddiâ edenler de vardır. Ancak kelime, Anadolu ağızlarında "halim selim, ağırbaşlı" mânâlarına da kullanılmaktadır. Arap kaynaklarında ise "guz" veya "uz" şeklinde geçmektedir.

İlk zamanlar Üçok ve Bozok adlarıyla iki ana kola ayrılmış olan Oğuzlar, daha sonraki devirlerde, Dokuz Oğuz, Altı Oğuz, Üç Oğuz adlarında boylara da ayrıldılar. Oğuzlar, yirmi dört boydan meydana gelmişti. Bunlardan on ikisi Bozok, on ikisi Üçok koluna bağlıydı. Tarihçiler, hazırladıkları cetvellerde Oğuz boylarının adlarını, sembollerini ve ongunlarını (armalarını) göstermişlerdir. Buna göre, Bozoklar; Kayı, Bayat, Alka Evli, Kara Evli, Yazır, Dodurga, Döğer, Yaparlu, Afşar, Begdili, Kızık, Kargın; Üçoklar ise; Bayındır, Peçenek, Çavuldur, Çepnî, Salur, Eymur, Ala Yundlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva, Kınık boylarına ayrılmışlardı. Bugün Türkiye'de yirmi dört Oğuz boyuna ait işaret ve yer adlarına çok rastlanmaktadır.

Oğuz adına ilk defa Yenisey Kitabelerinde rastlanmaktadır. Barlık Irmağı yöresinde bulunan bu kitabelerde; "Altı Oğuz budunda" sözü yer almaktadır. Öz Yiğen Alp

Turan adlı bir beye ait olan bu kitabelerin yazıldığı devirde, Oğuzlar, Göktürkler'in hakimiyeti altında altı boy hâlinde Barlık Irmağı kıyılarında yaşamakta idiler. Altıncı yüzyıldan itibaren Göktürklerin idaresinde toplanan Türk kabilelerinden bir kısmı gibi Oğuzlar da kendi aralarında birlik kurarak Tula-Selenga ırmakları bölgesinde Dokuz-Oğuz Kağanlığını meydana getirdiler. Göktürk kağanlığının, Kutlug Şad (İlteriş Kağan) tarafından 682'de ikinci defa kurulmasından sonra, Göktürkler, hâkimiyetlerini kabul etmeyen Oğuzlar üzerine yürüdüler. Tula Irmağı kıyısında yapılan kanlı bir savaşta, Oğuzlar yenildiler. Fakat, Göktürklerin hâkimiyetini kabul etmediler. İlteriş Kağan, Oğuzlar üzerine birçok sefer düzenledi ve Baz Kağanı öldürdü. Oğuzların merkezi Ötüken ve çevresini ele geçirdi. Bu yenilgi karşısında İlteriş Kağan'ın hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalan Oğuzlar, Göktürklerin Kırgız seferine katıldılar. Göktürk hakanlarından Bilge Kağan zamanında isyan ettiler. Bir sene içinde bir kaç defa harbe giren Oğuzlar; yenilerek, geri çekildiler. Daha sonra Dokuz-Tatarlar ile ittifak kurarak Göktürklerle mücadele ettilerse de yine bozguna uğrayarak, Çin taraflarına göç ettiler. Bir müddet sonra tekrar eski yurtlarına döndüler. Bu mücadelelerde zayıflayan Göktürkler, 745'te Uygurlar tarafından yıkıldı. Bu esnada Uygurlara yardım eden Oğuzlar, Uygur Devletinin dayandığı başlıca boylardan biri oldu. Uygurlarla birlikte Basmıl ve Karluklar'a karşı savaştılar. Fakat zaman zaman Uygurlara karşı da isyan etmekten geri durmadılar. Eski müttefikleri Dokuz-Tatarlar ile birleşerek Uygur Kağanı Moyunçur'a karşı cephe aldılar. Zaman zaman Çin'e gittiler. Daha sonra Çin'den çıkarak eski yurtlarına döndüler. Uygur Devletinin yıkılması üzerine batıya göçerek Sir Derya (Seyhun) kıyılarına ve onun kuzeyindeki bozkırlara yerleştiler. Onuncu yüzyılda, göçebe hayatı yanında, yerleşik bir hayat sürmeye de başladılar. Göçebe Oğuzlar, daha ziyade koyun, at, deve, sığır yetiştiriciliği ve ticaretle uğraşıyorlardı. Yerleşik Oğuzlar ise, Sabran (Karacuk), Suğnak, Karnak, SütKent gibi şehirlerde oturuyorlardı. Onuncu asırda henüz Müslüman olmamış olan Oğuzlar, inanışları gereği bir takım ibadet ve âyinleri yerine getiriyorlardı. Ancak yaşayış bakımından İslâmiyet'e uygun tarafları vardı. Soy temizliğine ehemmiyet verirlerdi. Bilhassa zina gibi suçların cezası ölümdü. Onuncu asrın başlarında Oğuzlar, Mâverâünnehir çevresinde yerleşip, Yabgu denilen hükümdarın idare ettiği bir devlet kurdular. Devlet ve millet işlerinin bir mecliste istişare edildiği ve subaşı denilen ordu kumandanı, Yabgu'nun vekili ve nâibi olan teğın, İnal ve Tarkan unvanlarını taşıyan memurlar vardı. Oğuzların bu sıradaki başşehirleri, Sir Derya kıyısındaki Yeni Kent idi. Yabgu Devleti zamanında Oğuzlar, Üçok ve Bozok diye iki kısma ayrılmışlardı. Onuncu asrın sonlarında İslâm dînini kabul ederek iyice güçlenen Oğuzlar, komşuları Peçenekler ve Hazarlar ile savaşlar yaparak onları yendiler. Fakat 11. yüzyılın ortalarında, Oğuzların İslâm dînini kabul etmemiş olan bir kısmı, Kıpçaklar'ın baskısıyla yurtlarını terk ederek Karadeniz'in kuzeyinden Tuna boylarına, oradan da Balkanlara indiler. İslâm dînine girmedikleri için etraflarını saran Hıristiyan devletlerin baskısıyla kısa zamanda benliklerini kaybederek, örf, an'ane ve geleneklerini unuttular. Eriyip, yok oldular. Geri kalanları da Bizans hizmetine girdiler. 1071'de yapılan Malazgirt Meydan Muharebesi'ne Bizanslıların yanında katıldılar. Fakat çok geçmeden Selçuklular tarafına geçtiler. İslâm dînini kabul eden Selçuk Bey'in idaresindeki Oğuz boyları ise, Oğuz Yabgu Devleti hükümdarının, kendilerine kötülük yapacağından çekinerek, yurtlarından ayrılıp İslâm diyarı olan Horasan taraflarına gittiler. Mâverâünnehir'de kalan diğer Oğuz boyları da, Kıpçakların hücum ve baskıları sonunda dağıldılar. Böylece Oğuzlar Devleti yıkıldı. Yerlerinde kalan Oğuzlar ise Karaçuk dağları bölgesinde, Mangışlak'da ve Seyhun Nehri kıyılarında yerleştiler. Daha sonra Karahitayların ve

Karluğların baskısı neticesinde, Horasan'a gelip Selçuklulara tâbi oldular. Selçuk'un büyük oğlu Arslan İsrâil, Horasan'da hâkimiyet kurup, diğer Oğuz boylarını idaresi altında topladı. Daha sonraları, Tuğrul ve Çağrı Beyler idaresindeki Selçuklular, Sâmânoğulları ile ittifak kurarak, Karahanlılar'a ve Gazneliler'e karşı mücadele ettiler. Selçukluların başarılı idareleri sebebiyle pekçok Oğuz boyu onların hâkimiyetinde toplandı. Birçokları yerleşik hayata geçti. Selçuklu Devletinin kurulmasında esas rolü oynayan Oğuzlar ve diğer Oğuz boyları, 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren akın akın İran, Irak, Anadolu ve Suriye'ye doğru yayıldılar. Selçuklu Devletinin sınırlarını Ceyhun Nehrinden Akdeniz'e kadar genişlettiler. İslâmiyet'i kabul etmeden önce dünyevî maksatlar ve kuru cihangirlik için çalışan, harp eden ve soylarının temizliğiyle tanınan Oğuzlar, İslâm dînini kabul ettikten sonra, Allahü teâlânın yüce dîni olan İslâmiyet'i yaymaya gayret ettiler. Gittikleri yerlerde doğruluğun, adaletin, ilmin ve medeniyetin savunuculuğunu yaptılar. İnsanlara hizmet etmek, ilmin ve medeniyetin yayılmasını sağlamak için pekçok cami, medrese, kervansaray, hamam ve köprü yaptırıldılar. Büyük Selçuklu, Türkiye Selçukluları, Akkoyunlular, Salgurlular, Artukoğulları, Karamanoğulları, Ramazanoğulları, Dulkadiroğulları ve Osmanlı devletlerini kurarak İslâm dîninini yayılmasına hizmet ettiler. İslâmiyet'in ve Müslümanların yok edilmesi için çalışan Haçlılara karşı parlak zaferler kazandılar. İslâmiyet'e, ilme ve adalete karşı olan ortaçağ Avrupa'sına pekçok yenilikleri götürdüler. Dokuz yüz sene boyunca, kurdukları devletlerin sınırları içinde yaşayan bütün unsurlara karşı İslâm dîninini emirleri doğrultusunda hareket ederek, hizmet ettiler. Bugün Türkiye, Azerbaycan, İran, Türkmenistan, Afganistan, Irak ve Suriye'de yaşayan Türkler, Oğuzların neslindedir.

Oğuz - Yabgu Devleti

Oğuzlar, 10. asrın ilk yarısında, kışlık merkezi Yeni-kent olan bir devlet kurmuşlardı. Başta Yabgu bulunuyor. Kül Erkin unvanlı bir başbuğ, ona naiplik yapıyor, orduyu Subaşı idare ediyordu. Yabgu Devleti'nin komşuları Peçenekler ve Hazarlar'la münasebetinin pek dostane olmadığını gösteren deliller vardı. İbn-i Fadlan (10. asrın ilk çeyreği) ve El-Mes'udi'ye göre, aralarında savaş eksik değildi. Harezm'in yerli hanedanı Afrigiler, Oğuz baskısı altında idiler. Oğuzlar'ın doğudaki komşuları Karluğlar ile de mücadele halinde oldukları, aralarındaki savaşlardan birinde, Oğuz Yabgusu'nun ölmesinden anlaşılıyor.

Diğer taraftan Kaşgarlı Mahmud, Oğuzlar'la Çiğiller arasında köklü bir düşmanlıktan bahseder. Kuzeyde Kimekler ile ise bazen dostça, bazen hasmane münasebetler devam edip gidiyordu. Bu Oğuzlar, umumî "Türk" adı yanında, yine siyasî bir isimlendirme olarak "Türkmen" adını da taşıyorlardı ki, Müslüman ülkelerine geldikten sonra İslam kaynaklarında bu isimle de anılmışlardır.

Oğuz Yabgu Devleti'nin tarihi hakkında başkaca açık bilgiye rastlanılmıyor. Son Oğuz Yabgusu olarak Ali Han adında birini zikreden ve Selçuklular'ın ilk zamanlarında, "can düşmanı" olarak Tuğrul ve Çağrı Beyleri hayli uğraştırdığını bildiğimiz meşhur Çend "hakimi" Şah-melik'i de Ali Han'ın oğlu olarak gösteren Reşidü'd-din'in (14. asrın ilk çeyreği) bu malumatı "destanî" mahiyette görülmektedir.

Osmanlı Devletinin Doğuşu

Anadolu Türklüğünü yeniden birliğe kavuşturan, yayılmasını ve güçlenmesini sağlayan Osmanlıların ortaya çıkışı meselesi, Batı Anadolu'nun uç bölgesinde yeni bir Türkiye'nin doğuşu ile sıkı sıkıya bağlıdır. Osmanlı hanedanının mensup bulunduğu, Oğuzlar'ın sağ kolu olan Günhan kolunun Kayı boyu, dokuzuncu yüzyıldan itibaren, Selçuklular'la beraber Ceyhun nehrini geçerek İran'a geldi. Rivayetlere göre, Horasan'da Merv ve Mahan tarafına yerleşen Kayılar, Moğolların tecavüzleri üzerine, yerlerini bırakarak Azerbaycan'a ve Doğu Anadolu'ya göç ettiler. Bir rivayete göre, Ahlat'a yerleşen Kayılar, oradan Erzurum ve Erzincan'a, daha sonra Amasya'ya gelerek, oradan Halep taraflarına göç ettiler. Bir kısmı Caber Kalesi civarında kalırken, diğer bir kısmı Çukurova'ya gitti. Çukurova'ya gelenler, daha sonra Erzurum civarında Sürmeliçukur'a vardılar. Aralarında çıkan ihtilaf üzerine, bir kısmı asıl yurtlarına dönerken, Ertuğrul ile kardeşi Dündar'ın emrindekiler, bir müddet Sürmeliçukur'da kaldıktan sonra, Moğolların batıya akınları üzerine, Selçuklu sultanı Alaaddin Keykubad'a müracaat ederek Karacadağ taraflarındaki Rum (Bizans) hududuna yerleştirildikleri söylenirse de bu, tarihî gerçeklere pek uygun düşmemektedir.

Gündüz Alp'i Ertuğrul Gazi'nin babası olarak gösteren ve bugün ilim âleminde kabul edilen diğer bir rivayete göre ise, Gündüz Alp'in Ahlat'ta vefatından sonra oymağın başına geçen oğlu Ertuğrul Gazi, buradan hareketle Erzincan'a oradan da Bizans sınırına yakın olmak gayesiyle, Karacadağ mıntıkasına gelmiştir. Kesin olan bir şey varsa o da Ertuğrul Gazi liderliğindeki Kayıların, on üçüncü yüzyıl ortalarında Ankara'nın batısında bulunmalarıdır. Sonraları, tahminen 1231 yılında, Sultan Alâaddin'in kendilerine ıkta (arazi) olarak verdiği Söğüt ve Domaniç'e gelip yerleşmişlerdir.

Diğer taraftan Moğollar, Orta Asya Türklüğünü ve medeniyetini imha ederken, istilânın dehşeti karşısında, onların kılıcından kurtulan büyük göçebe kitleleri, şehirlî âlim, tâcir, edebiyatçı ve sanatkârlar da Anadolu'ya sığınuyordu. Göç dalgaları, Selçuklu hududunda eskiden beri mevcut göçebelerle yeni Türk boylarını birbirine karıştırıyor ve uçlardaki yoğunluğu süratli bir şekilde arttırıyordu. Kaynakların kayıt ve tasvirine göre, Azerbaycan ve Arran (Karadağ) ovaları ile vadileri, karıncalar gibi kaynaşıyor ve göç dalgaları buradan Anadolu'ya akıyordu. Böylece, Moğollardan kaçan Türkmenler, Anadolu'ya nüfus ve hayatıyet getiriyor ve siyasi parçalanmaya rağmen bu ülke yeni bir kudret kazanıyordu. 1261'den itibaren, Moğol kontrolünün nispeten zayıf bulunduğu ve Türkmen nüfusunun gittikçe kuvvetlendiği Kızılırmak'ın batısındaki bölgede (Kastamonu-Ankara-Akşehir-Antalya hattının batısında) uc beylikleri ortaya çıktı. Eskişehir, Kütahya, Afyon ve Denizli, Selçuklu-İslâm kültürünün yerleştiği uc merkezleri olarak yükselip Gazi Türkmenlerin faaliyette bulunduğu en ileri uc bölgesiyle Selçuklu uc bölgesi arasında bir ara bölge haline geldiler. Uc bölgelerinde ortaya çıkan Türkmen beylikleri arasında Konya'ya hakim olan Karamanoğulları en kuvvetlisi görünüyor ve Selçukluların varisi olduğunu iddia ediyordu. Batı Anadolu'da Aydınoğulları, devrin şartlarına göre mükemmel bir donanma gücüne sahip bulunuyordu. Göçebe bir kavmin süratle denizci olması ve Adalar (Ege) Denizini alt üst eden gazalarıyla hayranlık uyandırması, şaşılacak bir gelişmeydi. Bu devir Anadolu'sunda yine mühim sayılabilecek bir güce sahip bulunan Germiyanogulları, Karesioğulları, Menteşeoğulları, Saruhanoğulları, Hamidoğulları ve Candaroğulları beyliklerinden her biri, kendi hesabına yayılma mücadelesine girişti. Bunlar arasında Söğüt'te kurulan Osmanlı Beyliği en mütevazı bir durumda bulunuyordu.

Ertuğrul Gazi, tahminen doksan yaşında olduğu halde, 1288'de vefat ettiğinde, Osmanlı Beyliği; Karacadağ, Söğüt, Domaniç ve çevresinde 4800 kilometrekarelik

mütevazı bir toprak parçasına sahipti. Ertuğrul Bey'in vefatından sonra, uçtaki Oğuz aşiretlerinin ittifakıyla, Kayı boyundan olduğu için, Osman Bey hepsine baş seçildi. Diğer Anadolu beyleri birbirleriyle uğraşırken Osman Bey, Bizans'la mücadele etti. Bu sayede, 1288'de Selçuklu sultanının gönderdiği hakimiyet alâmetlerini alan Osman Gazi, böylece kendi nüfuz bölgesini ve oradaki reayayı (halkı) Bizans'a ve komşu beylere karşı koruma mesuliyetini yüklenmiş oldu. Çevresine aldığı Samsa Çavuş, Konuralp, Akçakoca, Aykut Alp, Abdurrahman Gazi gibi aşiret beyleriyle birlikte fetih hareketini başlatan Osman Gazi kısa sürede İnönü, Eskişehir, Karacahisar, Yarhisar, İnegöl ve Bilecik'i zaptetti. Bilecik'in fethi ve Osman Bey'in beylik merkezini buraya nakletmesiyle; Anadolu Selçuklularınca Moğollara karşı girişilen başarısız Sülemiş isyanı neticesinde Sultan III. Alaaddin Keykubad'ın kaçması hemen hemen aynı tarihlere rastladı. Bu sebeple Selçuklu Devleti'nin başsız kalması neticesinde daha serbest hareket etmeye başlayan Osman Gazi, bağımsızlığını (istiklâlini) ilan etti (27 Ocak 1300). Bölgenin ve Bizans'ın içinde bulunduğu durumdan istifade eden Osman Bey'in kuvvetleri, Bursa önüne kadar akınlarda bulunuyordu. Lefke, Mekece, Akhisar, Geyve ve Leblebici kalelerinin fethinden sonra Osman Gazi, askerî harekâtın başına oğlu Orhan Gazi'yi getirdi (1320). Osman Gazi, Bundan sonra ölümüne kadar, teşkilât meseleleriyle meşgul oldu. 1324 veya 1326'da öldüğü tahmin edilen Osman Bey vefat ettiği sırada, Bursa Osmanlıların eline geçti. Bursa'nın zaptından sonra, beylik merkezi buraya nakledildi ve şehir yeni binalarla süslendi. Gerçekte, Selçukluların tarih sahnesinden çekilmesiyle Anadolu bir virane görünümündeydi. Çünkü, Moğolların Anadolu'daki etkisi halâ hissediliyordu. Ancak, Selçukludan kalan değerli hazineler vardı. Bunlar dil, din ve alfabe birliği idi. Bunun ruhu da gaza aşkı idi. Osmanlı, bunların hepsini kendinde toplamıştı. Dil, din ve alfabe birliği sayesinde, halk sınır tanımıyordu. Savaşma ve şehit olma isteği, her an, Hıristiyanlarla gaza eden Osmanlı Beyliği'ne büyük fırsatlar verdi. İşte bu aşk ve şevkle, diğer beylerin tebaası Osman eline göç etti veya en azından onların başarısı için gönülden dua etti. Âlimler de aynı yolu takip ederek, Edebâli, Dâvûd-ı Kayserî, Dursun Fakih gibi büyükler, Karaman ülkesinden kalkıp, Osmanlı toprağına kondular ve kültür faaliyetlerini başlattılar.

Orhan Gazi devrinde Bizans'a karşı kazanılan Pelekanon Muharebesi'nden sonra İznik fethedildi (1330). Orhan Gazi'nin 1361'e kadar olan hükümdarlığı devresinde Osmanlı Devleti, kardeş beylikler üzerinde hakim bir güç haline geldi. Daha önce Ege ve Rumeli'de Karesi, Saruhan ve Aydınoğulları, gaza hareketinin öncüleri durumunda idiler. Ancak, Karesi Beyliği'nin ilhakıyla Aydınoğlu Gazi Umur Bey'in, Haçlı saldırıları karşısında İzmir limanını kaybetmesi üzerine, bu bölgedeki gaza liderliği Orhan Gazi'ye geçti. Bu sırada Bizans'ta baş gösteren iç savaş ve Kantakuzen'in Gazi beylerle ittifakı, Türklerin Rumeli'ye geçişini kolaylaştırdı. Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın destanlara konu olacak mahiyette gerçekleştirdiği Rumeli'ye geçiş, Türk tarihinin en büyük hadiselerinden biri oldu. İlk önce Çimpe Hisarını ele geçiren Süleyman Paşa, burayı bir üs olarak kullanmaya başladı. Daha sonra Biga'da topladığı orduyu, Güney Marmara kıyısında Kemer limanından gemilerle karşıya naklederek Bolayır'ı zaptetti. Ardından kuvvetlerini iki kola ayırarak, bir taraftan Gelibolu'ya, öbür yandan da Trakya'ya karşı iki uç kurdu ve muntazam gaza akınlara başladı. 1354 yılında Gelibolu'nun zaptı ile, bu ilk Rumeli fatihleri yarımadanın fethini tamamladılar. 1357'de veliaht Süleyman'ın ve ardından Sultan Orhan Gazi'nin vefatları, Rumeli'deki fetihlerin bir müddet durmasına sebep oldu ise de Sultan I. Murad (1361-1389) Anadolu'da birliği sağladıktan sonra, tekrar Rumeli cihetine yönelerek Osmanlıların, Avrupa'da sağlam bir şekilde yerleşmesini sağladı. 1362'de Edirne fethedildi. Haçlı kuvvetlerine karşı 1364'de Sırpsındığı, 1371'de

Çirmen zaferleri kazanıldı. Bu fetih ve zaferlerin sonunda Osmanlılar kesin olarak Avrupa'da yerleştiler ve tesir sahaları bütün Balkanları içine alan bir genişliğe erişti. Bulgaristan ve Sırbistan, Osmanlılara tabi olmayı kabul ettiler. Osmanlı kuvvetleri, üç koldan harekâta devamla, Kuzey Makedonya, Niş, Manastır, Sofya ve Ohri'yi aldılar. Diğer taraftan, Anadolu'da Türk birliğinin sağlanması için mücadele veriliyordu. Hamidoğulları Beyliğinden Akşehir, Beyşehir, Seydişehir, Yalvaç, Şarkikaraağaç ve Germiyanogullarından da Kütahya, Tavşanlı, Emet, Simav ve çevresinin Osmanlılara geçmesi, Karaman-Osmanlı ilişkilerini gerginleştirdi. Çok geçmeden de iki devlet arasında savaş çıktı. Ancak, Karaman kuvvetlerini bozguna uğratan Osmanlılar, bir süre bu beyliğin saldırılarından emin oldular. Öte yandan Osmanlıları Balkanlardan atmak üzere, Sırp, Macar, Ulah, Boşnak, Arnavut, Leh ve Çek kuvvetlerinden oluşturulan büyük Haçlı kuvvetlerinin, 20 Haziran 1389'da Kosova'da yok edilmesi, tarihe, örnek imha hareketlerinden biri olarak geçti. Türk tarihinin mühim hadiselerinden biri olan Kosova Meydan Muharebesi, Doğu Avrupa'nın kaderini de tayin etti. Balkan yarımadasını asırlar boyunca Türk hakimiyeti altına koyan bu zafer sonunda, Sultan Murad-ı Hüdâvendigâr (I. Murad), bir Sırp tarafından şehid edildi. Ertuğrul Gazi'nin, oğlu Osman Gazi'ye bıraktığı 4800 kilometrekarelik beylik, 43 yıl içinde, üç mislinden daha fazla büyüyerek 16000 kilometrekareye ulaştı. Orhan Gazi ise, babasından devraldığı devletini, altı kat daha büyüterek, 95 bin kilometrekareye çıkardı. Nihayet, Murad-ı Hüdâvendigâr, 1361-1389 yılları arasında, devletini beş misli daha büyüterek, 500 bin kilometrekareye yükseltti. Artık aşiretten beyliğe geçen Osmanlı Devleti, imparatorluğa hazırlanıyordu ve gayesini de çizmişti. Gerçekten de, bir aşiretten, cihangir bir imparatorluğa giden yolda, neler yapıldığı incelenecek olursa, devletin temelleri ve şaşırtıcı yükselişi daha iyi anlaşılır. Nitekim Fransız tarihçisi Grengur da "Bu yeni imparatorluğun teessüsü, beşer tarihinin en büyük ve hayrete değer vakalarından biridir" demektedir.

Bu hızlı yükselişin sebepleri şöyle sıralanabilir:

1. Osman Gazi ve haleflerinin gerçekleştirdiği fetihler, Anadolu halkı için yeni gaza ve yerleşme sahaları açmakta idi. Osmanlıların devamlı ilerlemesini gören Anadolu'daki yiğit ve savaşçı gaziler gittikçe artan bir sayıda, Rumeli uçlarına intikal ediyordu.
2. Samsa Çavuş, Konur Alp, Akçakoca, Aykut alp, Abdurrahman Gazi, Hacı İlbeyi ve Evrenos Gazi gibi hareket serbestisi olan beylerin idaresinde toplanan kuvvetler, devamlı taarruz ve ilerlemeyle yeni hatlara yerleşiyorlar ve akınlar devam ediyordu.
3. Fethedilen bölgelere, Anadolu'dan göçen yörük ve köylü kitleleri, alp-erenler, dervişler, ahîler öncülük etmekteydiler. Onlar gazilerin yanında, hattâ bazen ilerisinde zaviyeler kurarak, sonradan gelen köylüler için tutunma ve toplanma merkezleri meydana getiriyorlardı.
4. Anadolu'dan gelen fakir köylülerle ırgatlar, zaviye etrafında, ekseriya derviş adı altında, bazı yükümlülüklerden muaf olarak toprağı işlemekte ve bir Türk köyünün doğmasına yol açmakta idiler. Nitekim Trakya'da köy adlarının büyük çoğunluğu bu gibi derviş, şeyh veya fakihlerin isimlerini bugün bile taşımaktadır.
5. Osmanlı fetihleri yalnız kılıçla değil, daha çok istimâlet denilen uzlaştırıcı ve sevdirci bir politika neticesinde gerçekleşmekteydi. Osmanlı idaresinin, gayrimüslimlere can ve mal güvenliğiyle dinlerinde serbestlik tanıması, onların gitgide İslâm'ı kabul etmelerine yol açıyordu. Yine bu durumun sonucu olarak çok defa, geniş bölgeler, şehir ve kasabalar kendiliğinden Osmanlı hakimiyetini tanımakta idiler.
6. Osmanlılar, Anadolu'da, Hıristiyan varlıklarını ve idare tarzlarını bozmayarak onları kendi nüfuzları altına aldılar. Bu müsamahayı, Rumeli'de daha geniş surette ve onların eski varlıklarını korumak üzere uyguladılar. Baştan başa Hıristiyanlarla

meskûn olan Balkan Yarımadası halkı, kısa zaman içinde bu tarzdaki âdilâne hareket ve idarî siyasetteki incelik sayesinde İslamiyet'i seçti.

7. Balkanlarda Bizans İmparatorluğunun bozulmuş olan yönetim tarzı neticesinde, ağır ve keyfî vergiler, soygunlar ve asayişsizlik yayılmıştı. Buna mukabil, Türklerin disiplinli hareketleri, fethedilen yerlerin halkına karşı adaletli, şefkatli ve taassuptan uzak bir politika takip etmeleri, vergilerin, tebaanın ödeyebileceği şekilde uygulanması ve özellikle mutaassıp Ortodoks olan Balkan halkını Katolik mezhebine girmeleri için ölümle tehdit edenlere karşı, Türklerin buralardaki unsurların dinî ve vicdanî duygularına hürmet göstermeleri, Balkan halkının, Osmanlı idaresini Katolik baskısına karşı, bir kurtarıcı olarak karşılamalarına sebep oldu.

8. Osmanlı fetihlerinin en bariz vasfı, gelişigüzel, macera ve çapul şeklinde değil, bir program altında, şuurlu bir yerleşme şeklinde olmuş olmasıdır. Bu da fethedilen yerlerdeki halkın hoşnutluğuna ve yeni idareden memnun olmalarına yol açtı. Fetih programının esaslarından biri de yeni elde edilen stratejik yerlere, büyük ve önemli şehir ve kasabalara Anadolu'dan göçmenler getirilerek yerleştirmek suretiyle muhtelif kısımlara ayrılıp, şehir ve kasabalarda derhal ilmî ve sosyal müesseseler oluşturulmasıdır.

9. Nihayet Balkan fetihlerinin gelişmesinde ve istikrarında, asırlarca evvel Balkanlara gelerek yerleşen ve daha sonra Hıristiyanlığı kabul etmiş olan, fakat Türklüğünü unutmayan Peçenek, Kuman ve Gagavuzlar ile Vardarların da etkili olmaları ihtimal dahilindedir.

Osmanlı Beyliği, daha kurulduğu andan itibaren askerî, adlî ve malî teşkilatla işe başladı. Bilhassa askerî işlere fazla önem verilerek, başarının sebepleri hazırlandı. Fakat bu görünüşteki kudret, tamamen ayrı dinde olan yabancı bir bölgede, yani Balkanlarda yayılma ve yerleşme için yeterli değildi. Bu iş, daha fazla, manevî ruhî sebeplerle, öylesine göz kamaştırıcı bir hızla ve şuurlu bir biçimde oldu ki, bugün dahi düşünenleri hayretler içinde bırakmakta ve 20. yüzyılda bile benzeri görülmemiş bu hareket, dün olduğu gibi bugün de yerli ve yabancı nesillerin hayranlığını çekmektedir. Nitekim, zamanın tarihçi, düşünür ve ilim adamları, bu hususta şunları söylemektedir: "...Hıristiyan dünyasındaki arkası kesilmeyen Yahudi düşmanlığı ve Engizisyona karşılık, Hıristiyan ve Müslümanlar, Osmanlıların idaresi altında âhenk içinde yaşıyorlardı..." (Gibbons)

"...Türklerin zihnine ve hafızasına nakşedilmiş olan prensipler, onları yeryüzündeki insanların en insaniyetlisi, en hayırseveri haline getirmiştir. Bütün bu faziletlere rağmen Avrupalıların barbar demesi, yırtıcı bulması, savaşlarına göre hüküm vermesinden ileri gelir. Gerçekten Müslümanlar canlarını esirgmeden savaşır, düşmanları aynı zamanda dinlerinin de düşmanıdır. Bu şecaat (kahramanlık) Türkler'e sadece dinlerinden değil, aynı zamanda millî karakterlerinden gelir. Ama bir milletin gerçek karakteri, savaş alanının silah gürültüleri arasında tayin edilemez. Türkleri gerçekten tanımak isteyenler, onların faziletlerini değerlendirmeli, törelerin karakter ve fiillerindeki tesirlerini muhakeme etmeli, onları barış zamanındaki örf ve âdetleri içinde incelemelidir. Aslında Türkler, savaşta ne kadar sert, mağrur ve yırtıcı iseler, barışta da o kadar sakindirler. En büyük kahramanlıkları gösteren, gözlerini kırpmadan ateşe atılan bu insanlar, günlük hayatlarına döndükleri zaman, gerçek karakterlerini alırlar. O zaman onların insanî duygularla dolu, iyiliksever insanlar olduğu anlaşılır

Bu duygu, bütün Türklere şamildir. Hepsinin de ruhuna öylesine derin bir şekilde işlemiştir ki, savaşta birer cesaret timsali olan bu kimseler, barışta, fakir babası, düşkünün dostu olurlar. İçlerinde en kötüsü, en hasisi bile, yine de bir vazife olarak iyilik etmekten çekinmez..." (D'ohsson).

Sonuç olarak Osmanlı Devleti, kavimler, dinler ve mezhepler arasında, sağlam bir âhenk, halk kitleleri arasında hiçbir fark ve tezada izin vermemekle, dünya tarihinde milletlerarası en kudretli ve cihanşümûl bir siyasî varlık teşkil etti. Osmanlı Devleti ve sultanlarının davaları da, kendi tabirleri ile "nizam-ı âlem" (dünya barışı) üzerinde toplanıyor, koca devletin varlık sebebi ve savaşları da, millî ve insanî esaslara bağlı bulunan bir cihan hakimiyeti düşüncesine dayanıyordu.

Osman Gazi'nin, bütün Osmanlı sultanlarının bir anayasa olarak kabul ettikleri ve uyguladıkları, vasiyetnamesinin özü şu şekildedir: "Allah ü teâlânın emirlerine muhalif bir iş eylemeyesin! Bilmediğini âlimlerden sorup anlayasın. İyice bilmeyince bir işe başlamayasın! Sana itâat edenleri hoş tutasın! Askerine in'âmı, ihsânı eksik etmeyesin ki, insan ihsânın kulcağıdır. Zâlim olma! Âlemi adaletle şenlendir ve Allah için çalışmayı terk etmeyerek beni şâd et. Nerede bir ilim ehli duyarsan, ona rağbet, ikbâl ve hilm (yumuşaklık) göster! Askerine ve malına gurur getirip, ilim ehlinde uzaklaşma. Bizim mesleğimiz Allah yoludur ve maksadımız, Allah'ın dînini yaymaktır. Yoksa, gavgâ ve cihangirlik dâvâsı değildir. Sana da bunlar yaraşır. Dâima herkese ihsânda bulun! Memleket işlerini noksansız gör."

Özbekler (Şeybaniler)

On dördüncü yüzyıldan itibaren Orta Asya'da hakimiyet kuran, bugün çoğunlukla Özbekistan Cumhuriyetinde yaşayan Türk boyu.

Özbek halkının tarihinin ilk dönemlerine ait bilgi yoktur. Özbeklere bu ad, ilk olarak 1313-1340 yılları arasında hüküm süren, Altınordu Hükümdarı Gıyâseddin Muhammed Özbek tarafından verildi. Daha sonraları, 1412-1468 yılları arasında hüküm süren Ebü'l-Hayr'a bağlı Müslüman-Türklerin adı oldu.

Timur Han'ın 1405'te ölümünden sonra zayıflayan Timur İmparatorluğu parçalanmaya başladı. Bu sırada Aral Gölünün ve Seyhun Irmağının kuzeyindeki bölgede dağınık olarak yaşayan Özbekler, Ebü'l-Hayr'ın idaresinde toplanarak, 1428'de onu kendilerine han ilan ettiler. Kısa zamanda kuvvetlenip, çevredeki diğer boyları da hakimiyetleri altına aldılar. Timurlulardan, Harezm'i alıp, Urgenc'i zaptettiler. Siriderya (Seyhun) Irmağı kıyısındaki Sıgnak, Arkuk, Suzak, Akkurgan, Özkent gibi şehirleri ülkelerine kattılar ve bunlardan Sıgnak'ı başşehir yaptılar. Türkistan taraflarına seferler düzenledilerse de, Kalmuklara yenilerek Sıgnak'a çekildiler. Özbeklerin bu zayıf durumundan istifade eden Karay ve Canibek adlı başbuğlar, Özbeklerden bir kısmını etraflarında toplayıp, Çağatay Hanı Esenboğa'ya başvurarak, kendilerine yurt vermesini istediler. Esenboğa, onları, Çağatay Moğol İmparatorluğunun sınır bölgelerine yerleştirdi. Canibek ve Karay'a tâbi olarak Özbeklerden ayrılan göçebe boylara, daha sonra Kazak veya Kırgız Kazakları adı verildi. Kırgız Kazaklarını yeniden hakimiyeti altına almaya çalışan Ebü'l-Hayr, 1468'de bir savaşta vefat etti. Ebü'l-Hayr'ın vefatından sonra, Özbekler, Çağatay Moğol hükümdarı Yunus Hana yenilerek dağıldılar. Yunus Han, Ebü'l-Hayr'ın oğlu Şah Budak'ı öldürttü. Dağınık halde bulunan Özbekler, bu hadise üzerine Şah Budak'ın oğlu Muhammed Şeybek'in (Şeybânî) etrafında tekrar toplanarak güneye doğru inmeye başladılar.

Bu tarihten itibaren Şeybânîler adıyla da anılan Özbekler, ilk zamanlar, Çağatay Hanı Mahmud Hanın himayesine girerek Türkistan'a yerleştiler. 1500 yılında Timuroğulları Devletindeki iç karışıklıktan yararlanarak, Buhara'yı zaptedip, Timur Hanedanına son verdiler. Mâverâünnehir tahtına, Muhammed Şeybânî geçti. Timur soyundan gelen Hüseyin Baykara'nın hüküm sürdüğü Harezm'i ve Hüseyin Safi'nin idare ettiği Hîve'yi

de ele geçiren Özbekler, Çağatay Hükümdarı Yunus Hanın torunu Babür ile uğraştılar. Yapılan bir savaşta, Babür'ü mağlup ederek Taşkent'e çekilmek zorunda bıraktılar. Horasan tarafına da seferler düzenleyip, Belh ve Herat'ı ele geçirdiler. Çağatayların elinde bulunan Taşkent'i de zapteden Özbekler, Çağatay Hanı Mahmud Han ile kardeşi Ahmed Hanı esir aldılar. Böylece Türkistan, Mâverâünnehir, Fergana ve Horasan bölgelerine hakim olup, Orta Asya'nın en güçlü devleti hâline geldiler. Özbekler, on altıncı yüzyıl boyunca İran'daki Şii-Safevîler'le devamlı olarak savaştılar. Osmanlılar ve Hindistan'daki Babürlüler'le iyi münasebetler kurmaya çalıştılar. 17 ve 18. yüzyılın ortalarına kadar Astırhanlar Hanlığı'nın hakimiyeti altında kaldılar. 1740'ta, Nâdir Şah tarafından, Astırhanlar (Astrahan) Hanlığı yıkıldı. Nâdir Şahın vefatından sonra, hakimiyet Canoğullarının yerine Mangıthanlar sülâlesine geçti. Canoğullarının hakimiyeti, 1860 yılına kadar devam etti. 1860'tan itibaren Türkistan içlerine doğru ilerleyen Rusların himayesinde, yarı bağımsız olarak devam eden Buhara Hanlığı'nın hakimiyetinde kalan Özbekler, Rusların baskısı altında yaşadılar. 1917'deki komünist ihtilalden sonra, Rus esaretine karşı harekete geçtiler. Buhara, 1920'de Ruslar tarafından tamamen işgal edilince, Mangıthanlar sülâlesi de ortadan kalktı. Kadın-erkek, ihtiyar-çocuk demeden insanların kurşuna dizilmesi, cami ve mescitlerin kapatılıp din adamlarının şehit edilmesinden sonra, Buhara Halk Cumhuriyeti kuruldu. Bu cumhuriyet de 1924'te ortadan kaldırıldı. Bugün Özbekler, 1991'de bağımsızlığını kazanan Özbekistan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. 1984'te 17.5 milyon olan Özbekistan nüfusunun, 12 milyonu Özbeklerden meydana geliyordu. Ayrıca, Tacikistan'da 1 milyon, Türkmenistan'da 240 bin, Kırgızistan'da 450 bin, Kazakistan'da 2 milyon 400 bin kadar Özbek yaşamaktadır. Böylece Orta Asya Türk Cumhuriyetlerindeki toplam Özbek sayısı, 16 milyonu bulmaktadır.

Peçenekler

Türk boylarından. Oğuzların Üç-ok koluna mensupturlar.

İslâm kaynaklarında "Beçene, Beçenek, Biçene"; Anadolu ağzında "Peçeneke, Beçenek" olan boyun adı, "iyi çalışır, gayret gösterir" mânâsındadır. Peçeneklere Bizanslılar "Patzinak", Lâtinler "Bissenus", Ruslar "Peçennyeg", Macarlar "Beşennyö", Ermenilerin "Badzinag" dedikleri, kaynaklarda yazılıdır. Asıl yurtları, Orta Asya'da, Seyhun (Siriderya) ile İdil (Volga) nehirleri arasındadır.

Dokuzuncu yüzyılda Hazar Hakanlığı ve Oğuzlar'ın baskılarıyla, asıl yurtlarını terk edip, batıya göç etmeye başladılar. Yayılma istikametleri Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara doğru idi. Hazar Hakanlığı, Rus Knezlikleri, Bizanslılar ve Balkan kavimleriyle mücadele ettiler. 860-880 yılları arasında Don-Kuban nehirleri boyuna gelen Peçenekler, Macarları bu havaliden uzaklaştırdılar. Don Nehrinden, Dinyeper'in batısına kadar yayıldılar.

915'te, Rusların ataları olan Kiyef Rus Knezliği'ne, ilk Peçenek akını yapıldı. Rusları, Karadeniz kıyılarına indirmemek için, 915'ten 1036 yılına kadar, on biri büyük olmak üzere pek çok akın yaptılar. Peçeneklerin, Rusları Karadeniz'e indirmemeleri, Bizanslıların menfaatineydi. Bizanslılar, 1018 yılına kadar, Peçeneklerle dost geçinmeye çalıştılar. 1026, 1035, 1036'da, Balkanlara akın tertip ettiler.

Peçeneklerin iç mücadelesinde, önce Kegen'in, sonra da Turak'ın Hıristiyan olmasıyla, millî felaketleri başladı. Peçenekler, arasında 1048 yılında başlayan Hıristiyanlaşma, Balkanlarda sıkışmalarıyla hızlandı. Hıristiyanlaşan Peçenekler, millî benliklerini unutup, Türklüklerini kaybettiler. Bizanslılar, Peçenekleri yurtlarından alıp,

başka yerlere iskân siyaseti takip ettiler. Bizans ordusuna da asker alındılar. 1071 Malazgirt Muharebesi'nde, Bizans ordusundaki Peçenekler, Selçuklular safına geçmeleriyle, Sultan Alparslan'ın zafer kazanmasında yardımcı oldular. 1176 Miryokefalon Meydan Muharebesi'nde de Anadolu Selçukluları safına geçtiler. Balkanlardaki Peçenekler, Anadolu'da Marmara kıyılarına kadar gelen soydaşı Selçuklularla münasebet kurdular. Peçenekler, Trakya'da Bizans kuvvetlerini üst üste yenerek, Edirne ve Keşan'a hakim olarak, Çekmece'ye kadar geldiler. Oğuzların Üç-ok kolu Çavuldur boyuna mensup olan İzmir Beyi Çaka Bey'in, kuvvetli bir donanma kurarak, Bizans'a ait adaları zaptetmesi, iki soydaş boyun, Bizans'a karşı ittifakına sebep oldu. Bizans'a karşı Peçenek, Çavuldur ittifakı, entrika yüzünden bütünüyle gerçekleşemedi. Bizanslılar, Peçeneklere karşı Kıpçaklarla anlaştı. Bizans'a kırk bin atlı ile yardıma gelen Kıpçaklar, Bizans ordusuyla beraber olup, Meriç Irmağı ağzında ve Enez yakınında Peçeneklerle karşılaştılar. 29 Nisan 1091 tarihinde Luvinyum Muharebesinde, Peçenekler yenildiler. Luvinyum Muharebesi, Peçeneklerin siyasî tarihinin sonu oldu. Peçeneklerden kırk bin aile, Arnavutluk kuzeyindeki Ohri Gölünün doğusuna yerleştiler. Balkanlara dağılan Peçenekler, Müslüman olmadıklarından, Anadolu ve Hindistan'daki soydaşları gibi Türklüklerini muhafaza edemeyip, Slavlaştılar. Asıl çoğunluğu, Karadeniz'in kuzeyi ve Balkanlarda olmasına rağmen, günümüzde buralarda, Peçenek hatırasına rastlanmamaktadır. Anadolu'da, Peçeneklere ait coğrafi adlar hâlâ mevcuttur. Ankara vilayeti, Şereflikoçhisar kazası yakınındaki Peçeneközü vadisi, Maraş'ın Elbistan kazasında iki, Konya bölgesinde de dört yer adı, Peçeneklerin Anadolu'ya geldiklerinin hatırasıdır.

Ramazanoğulları (Ramazanoğlu) Beyliği

Adana bölgesinde, 1352 yılından 1608 yılına kadar hüküm süren bir Türk beyliği. Oğuzlar'ın Yüreğir boyuna mensup olan Ramazan Beyin kurduğu beylik; 1383 yılına kadar Elbistan'ı, oranın Dulkadiroğulları'na geçmesi ile de Adana'yı merkez yapmıştır. Ramazanoğulları Beyliği, 1352'den 1608'e kadar 256 yıl devam etmekle beraber, son 92 yılı tam bir Osmanlı tâbiyeti hâlinde geçmiş, hanedanın üyeleri, Osmanlı sancakbeyi olarak vazife yapmışlardır. Ramazanoğullarının mensup oldukları Üç Oklu Türkmenleri, Moğol istilâsı sebebiyle, 13. yüzyılda Anadolu'ya kalabalık sayıda gelen Türkmen kütelleri arasında bulunuyorlardı. Bu Türkmenler, daimî bir şekilde, Moğollarla mücadele hâlinde idiler. Onlara itaat etmediklerinden dolayı, Anadolu'da da kesin bir iskân sahası bulamadılar. Bundan dolayı Suriye'ye inen bu Türkmenleri, Memlûk Sultânı Baybars, Antakya'dan Gazze'ye kadar uzanan bölgeye yerleştirdi ve kendilerine dirlikler verdi. Böylece bu Türkmenler, Memlûk Devleti'nin en mühim yardımcı askerî kuvvetini teşkil ettiler. Bu sayededir ki, Sultan Baybars, Haçlılar ve Moğollar ile yapılan savaşlarda parlak zaferler kazandığı gibi, Kilikya'daki Ermeni Krallığına da ağır darbeler indirdi. Neticede, Anadolu'da Moğol nüfuzunun yayılmaya başlamasından ve bilhassa Ebû Saîd Bahadır Hanın ölümünden sonra Üçok Türkmenleri, Kilikya üzerine akınlarını yoğunlaştırıp, elde edilen topraklara yerleşmeye başladılar. Bu sırada Ramazanoğullarının başında, Ramazan Bey bulunmaktaydı. 1344 yılından itibaren, batıya doğru gelişen fetih hareketi, Silifke'ye kadar uzadı ve 1360 yılında Memlûkluların da yardımı ile Adana ve Tarsus da ele geçirildi. Böylece Ermenilerin elinde, merkezleri Sis olmak üzere birkaç kale kalmış oluyordu. Ramazan Beyin ölümünden sonra yerine geçen oğlu İbrahim Bey, Çukurova'da

Memlûk hâkimiyetini kırmak ve istiklâlini ilan etmek üzere Karamanoğlu Alâeddin Beyle ittifak ederek, başkaldırdı. Bunun üzerine büyük bir Memlûk ordusu, Türkmenlerin arazisine girerek yağmalamaya başladı. Ancak, Belen Boğazında meydana gelen çarpışmada İbrahim Bey idaresindeki Türkmen ordusu, Memlûkları ağır bir yenilgiye uğrattı. Bizzat kumandan Temür Bayın da esir edildiği muharebede, Memlûklardan çok az kimse kurtuldu. Bu durum üzerine, Memlûkların Halep valisi Yılboğa, Türkmenler üzerine yürüdü. Misis Kalesini ele geçirdi. İbrahim Bey, Sis'e çekilmek zorunda kaldı ise de, Sis valisi kendisini yakalayıp Memlûklara teslim etti. Yılboğa, başta İbrahim Bey olmak üzere, kardeşi Kara Mehmed'i, annesi ve diğer esirleri derhal öldürttü. Emîrlerinin öldürülmesinden, büyük üzüntü duyan Yüreğirli, Misis'e dönmekte olan Yılboğa'ya, Saruca-Şam Geçidinde büyük bir baskın düzenlediler. Yılboğa'nın gözünden yaralanıp ortadan kaybolması ile paniğe kapılan Memlûklar, kaçmaya başladı. Bu durum Türkmenlerin işini kolaylaştırdı ve elverişli bölgelerde Memlûklara, üst üste baskın düzenlediler. Memlûklar, Halep'e ulaştıklarında, ancak birkaç yüz kişi kalmışlardı.

İbrahim Beyin yerine, kardeşi Ahmed Bey geçti. Ahmed Bey, yerini sağlamlaştırıncaya kadar Memlûklarla iyi geçinmeye gayret etti. Daha sonra Memlûklu Sultanı Berkuk'un ölümü ile bu ülkede ortaya çıkan karışıklıklar esnasında, durumunu kuvvetlendirdi. Bu sırada Halep'i kuşatan meşhur Arap kumandanı Nuayr'a karşı Memlûkların yardımına koşan Ahmed Bey, Sultan Ferec'in iltifatına kavuştu. Kızını da Sultan Ferec'le evlendirerek, Memlûklarla akraba oldu. 1410 yılında, Mısır'ı ziyaret etti. Böylece, daha rahat hareket edebilme imkânına kavuşan Ahmed Bey, 1415 yılında, yedi ay süren bir kuşatma sonucunda, Tarsus'u Karamanoğulları'ndan aldı. Ahmed Bey'in 1416 yılında ölmesi üzerine yerine oğlu İbrahim Bey geçti. Ahmed Bey kaynaklarda cesur, heybetli, dirayetli bir emir olarak vasıflandırılmaktadır. Âlimlere hürmetli, fakirleri koruyan, iyiliksever bir beydi. Onun ölümünden sonra, Üçokların siyasî ehemmiyeti gittikçe azaldı.

İkinci İbrahim Bey, Karamanoğlu Mehmed Bey'in damadı olmaktaydı. 1415-1417 yılları arasında Tarsus ve Adana havalisinde tam bir hâkimiyet tesis etmişse de, Memlûklarla arasının açılması yüzünden, Tarsus'u kardeşi Hamza Beye bırakmak zorunda kaldı. Ancak Hamza Bey, Memlûk kuvvetlerinin yardımıyla, Adana'yı da ele geçirdi. İbrahim Bey, 1427 yılında Kahire'de öldürüldü. Hamza Beyin beyliğinin ne kadar sürdüğü ve nerede öldüğü bilinmemektedir. Ancak, onun da kardeşinin ölümünden sonra, Memlûklarca öldürtüldüğü tahmin olunmaktadır.

1427 yılında beyliğin başına Mehmed Bey getirildi. Fakat bu tarihte, bölgede tam bir Memlûk hâkimiyeti kurulmuş olup, Sis, Adana ve Tarsus gibi önemli merkezler Memlûk valilerince idare edilmeye başlandı. Bu dönemde Ramazanoğulları beylerinden sırasıyla Eylûk Bey, Dünder Bey ve Ömer Bey sembolik olarak beyliğin başında bulundu.

Ömer Beyden sonra beyliğin başına, 1480 senesinde Halep'te öldürülen Davud Beyin oğlu Gıyâseddin Halil Bey geçti ve otuz sene gibi uzun bir zaman hüküm sürdü. Hattâ, Osmanlıların Çukurova bölgesinde hâkimiyetlerini kabul ettikten sonra, bu devletle iyi geçinmeyi, beyliğinin geleceği bakımından daha faydalı gördü. Osmanlılarla olan bu dostluğu, Ramazanoğulları Beyliğinin, Memlûk Devletiyle bağlantılarını iyice zayıflattı. Uzun süren saltanatı sırasında, bölgede barışın sağlanması için büyük dikkat sarfeden Halil Bey; âlimlere hürmet eden, cömert, fakir-fukarayı koruyup gözetken bir beydi. Tebaası tarafından çok sevildiği için, hizmetleri sebebiyle kendisine, dine yardım eden manâsına gelen "Gıyâseddin" lakabı verildi. Ramazanlı ülkesi en çok bu bey zamanında imar görmüş, camiler, medreseler, saraylar, hanlar ve çeşmelerle ülkenin dört bir yanı tezyin edilmişti. Halil Bey, mezar

kitabesinden anlaşıldığına göre, 1511 senesinde vefat etmiştir.

Halil Beyin vefatından sonra, yerine kardeşi Mahmud Bey geçti. Mahmud Bey de, Osmanlı Devleti'ne yaklaşmak ve Memlûklarla olan yakınlığını azaltmak suretiyle, ağabeyi Halil Beyin siyasetini devam ettirdi. Ancak Memlûklar, Mahmud Beyi beylikten azlederek, yerine kardeşinin oğlu Selim Beyi tâyin ettiler. Bu durum üzerine Mahmud Bey, İstanbul'a gelerek Yavuz Sultan Selim Hana tâbiyetini arz etti. Mahmud Bey'e büyük itibar gösteren Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Selim Han, iki yüz bin akçelik bir dirlik verdi. Ayrıca, seferde kendisine refakat etmek imtiyazını da bahşetti. Böylece Mahmud Bey, sultandan başka kimseye tâbi olmayacaktı. 1516 senesinde Osmanlı ordusu, Mısır Seferine çıktığı zaman, Mahmud Bey de padişahın yanında bulunuyordu. Ordu Halep'e geldiği zaman, Mahmud Bey'e bağlı Ramazanlı kuvvetleri, Osmanlı sultânının ordusuna katıldılar. Ridâniye Savaşı sırasında, Memlûk Sultanı Tomanbay ve üç yüz seçme silahşorun, padişahı öldürmek için otağ-ı hümayûna baskında buldukları sırada, Sadrazam Sinan Paşa'nın yanı sıra, Ramazanoğlu Mahmud Bey de öldürüldü. Mahmud Beyin nâşını Halep'e gönderen Yavuz Sultan Selim Han, Ramazanoğulları Beyliğinin başına Halil Beyin oğlu Kubad Beyi tayin etti (1517).

Ancak, bu tarihten itibaren Ramazanoğulları beyleri, bir Osmanlı sancakbeyi olarak hüküm sürdüler. Bundan sonra hanedandan, mühim Osmanlı devlet adamları yetişti. Ramazanoğulları Beyliğinin teşkilâtı hakkında kesin delillere dayalı bir bilgi yoktur. Ancak, Dulkadirîlilerde olduğu gibi Oğuz geleneklerine, yani töre esasına dayanmış oldukları görülmektedir. Kendilerine ait olarak para bastırmamışlardır. Halil Beyden önceki Ramazan Beylerine ait cami, medrese ve hamam gibi eserlere rastlanmamıştır. Halil Bey ve bilhassa Osmanlı sancakbeyi olan, hattâ daha sonra paşalık rütbesine yükseltilerek Halep ve Şam beylerbeyliklerinde bulunan oğlu Pîrî Paşa'nın Adana'da cami, medrese, han ve hamam olmak üzere birçok hayır eserleri mevcuttur. Ramazanoğulları zamanında Çukurova, hac yolunun geçtiği mühim bir bölge hâline gelmişti. Osmanlı Devletinin yükselişiyle birlikte bu yolun önemi daha da artmıştır. Bu durumun, bölgenin iktisadî hayatına önemli ölçüde tesir ettiği anlaşılmaktadır.

Safevî Devleti (Safevîler)

On altı ile on sekizinci yüzyıllar arasında İran'da hüküm süren Türk hânedânı. Evliyanın büyüklerinden olan Şeyh Safiyyüddin Erdebilî'nin soyundan geldikleri için, Safevî ismiyle anıldılar.

Safevîlerin dedesi olan Safiyyüddin Erdebilî, 1252-1334 yılları arasında, Erdebil ve civarında yaşamış bir veliydi. Kendisi ve halifeleri zamanında, yolu, İran, Irak ve Anadolu'da yayıldı. Osmanlı padişahlarının, Timur Han ve Akkoyunlular'ın ilgi ve yakınlıklarını gördüler. Timur Han, Safiyyüddin Erdebilî'nin torunlarından Hoca Ali'ye Erdebil şehrini vermiş ve burada bağımsız hareket etme yetkisi tanımıştı. Anadolu'ya daha önceki devirlerde yerleşmiş olan Bâtınîler ve Timur Han tarafından Anadolu'dan götürülen Türkmenler, Safeviyye yolunun mensupları arasına girdiler. Bâtıniyye sapık fırkasının, Eshâb-ı kirâm (Hazret-i Peygamber'in arkadaşları) düşmanlığını esas alan fikirlerini, Safevîler arasında yaymaya başladılar. Hoca Ali'nin torunu olan Cüneyd'e de, Eshâb-ı kirâm düşmanlığını bulaştırdılar.

Cüneyd, Bâtınîlerin fikirlerinin etkisinde kalarak, doğru yoldan ayrıldı. Ehl-i sünnet itikadında olan Müslümanların nefretini kazanan Cüneyd, baba ve dedelerinden dolayı kendisine gösterilen hürmet ve sevgiyi istismar edip, siyasete karıştı. Bölgeye

hakim olan Karakoyunlular'a karşı, zaman zaman ayaklanmalar düzenledi. Bu yüzden memleketini terk etmeye mecbur kalarak, bir ara Osmanlılar'a ve Karamanoğulları'na sığındı. Ancak, sapık fikirlerinden dolayı buralarda da tutunamadı. Güney ve Güneybatı Anadolu ile Suriye'nin kuzeyindeki Türkmenler arasında sapık fikirlerini yayarak, bu bölgede bir beylik kurmaya çalıştı. Fakat Mısır Memlûk hükümdarlarının müdahalesiyle başarısızlığa uğradı. Sonra Trabzon ve Canik bölgesine giderek burada faaliyetlerde bulundu. Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan, Şeyh Cüneyd'in nüfuzundan faydalanmak üzere, onu kızkardeşi Hadîce Begüm'le evlendirdi. Bu evlilikten, Haydar adında bir oğlu dünyaya geldi. Gürcistan ve Çerkez ülkelerine seferler düzenledi. Şirvan hükümdarı Halil ile yaptığı muharebede öldü (1460).

Fikrî temelleri, Eshâb-ı kirâm düşmanlığına dayanan bir devlet kurmayı gaye edinen Cüneyd'in yerine, oğlu Haydar geçti. O da açıkça Eshâb-ı kirâm düşmanlığını yaymaya çalıştı. Dayısı Uzun Hasan'ın kızı Halime Begüm Âlemşâh'la evlendi. Bu evlilikten, meşhur Şâh İsmâil dünyaya geldi. Akkoyunlularla akrabalık bağlarını daha da pekiştiren Haydar, gücünü arttırdı. Kendine tâbi olanlara, kızıl başlıklar giydirdi. Bu sebeple ona tâbi olanlara "Kızılbaş" adı verildi. Babasının öcünü almak üzere, Şirvan hükümdarı Ferruh Yesâr üzerine yürüdüyse de, 1488'de yapılan savaşta öldü. Haydar'ın ölümünden sonra, İsmâil'in de aralarında bulunduğu çocukları, anneleriyle birlikte, dayıları ve Akkoyunlu sultanı olan Yakub tarafından hapsedildiler. Sultan Yakub'un 1490'da ölümünden sonra, İsmâil ve kardeşleri, anneleriyle birlikte serbest bırakıldılar. Büyük kardeşleri olan Sultan Ali, Safevîlerin başına geçti. Daha sonra Akkoyunlularla araları iyice açıldı. 1493'te Akkoyunlularla yaptığı bir muharebede, Sultan Ali'nin ölümünden sonra Safevîler dağıldı. Sultan Ali, ölmeden önce yerine henüz altı yaşında olan kardeşi İsmâil'i veliaht tayin etmişti. İsmail ve kardeşi İbrahim'in başına bir iş geleceğinden korkan Safevîler, onları gizlediler. Bir müddet Gilan'a götürülen İsmâil, orada altı yıldan fazla kaldı.

Akkoyunlu Hükümdarı Sultan Rüstem'in ölmesi üzerine meydana gelen kargaşalıktan istifade etmesini bilen Safevîler, çocuk yaşta olan İsmail'in etrafında toplanıp, Akkoyunlu tahtında hak iddia ettiler. Çoğu Anadolu'da bulunan birçok Türkmen kabilesini de yanlarına alarak, Arran (Karabağ) ve Şirvan'ın bir kısmını ele geçirdiler. Âzerbaycan üzerine yürüdüler. Akkoyunlu hükümdarı Elvend Beyi, yenilgiye uğrattılar. Tebriz'e dönen İsmail bin Haydar'ı, 1501'de şah ilan ederek, Safevî Devletini kurdular.

Şah İsmail Safevî, öncelikle çevresindeki beylik ve devletlerle savaşmış, bazılarını hakimiyeti altına aldı. Şiîliği yayarak, Tebriz'de on iki imam adına hutbe okutup, kendi adına para bastırdı.

Akkoyunlular, elden çıkan topraklarını ele geçirmek için teşebbüse geçtilerse de başarılı olamadılar. Doğuda bulunan Timurlu Devleti de zayıflamıştı. Kendini güçlü hisseden Şah İsmail, 1502-1503'te Irak üzerine yürüyüp Akkoyunlu Hükümdarı Murad Beyi mağlup ederek Şiraz'ı ele geçirdi. Kazerûn'u alıp, pek çok Sünnî âlim ve Müslümanı kılıçtan geçirtti. Yezd ve İsfahan'ı da istilâ ederek, sapık fikirlerini kabul etmeyen Müslümanlara zulüm yaptı ve kabul etmeyip karşı çıkanları öldürttü. Anadolu içlerinde ve Osmanlı topraklarına da fikirlerini yaymaya teşebbüs etti. İsfahan'da bulunduğu sırada, Osmanlı Padişahı İkinci Bayezid Han, elçiler göndererek fikirlerinden vazgeçmesini ve Sünnî Müslümanlara karşı uyguladığı zulmü durdurmasını istedi.

Bir taraftan Osmanlı hükümdarlarına bağlılığını bildiren Şah İsmail, diğer taraftan Sünnî Müslümanlara karşı zulüm hareketini devam ettiriyordu. 1505'te Kazvin'e gelerek, Hâlid bin Velid'in soyundan olan Hâlidîleri topluca katletti. 1507'de,

Dulkadiroğlu Alâüddeve Beyi mağlup edip, Erciş, Ahlat ve Bitlis'i ele geçirdi ve Elbistan'a kadar ilerledi. İşgal ettiği yerlerde on binlerce Sünnî Müslümanı katletti. Hakimiyet sahasını genişleten Şah İsmail, Irak-ı Arab'a sefer düzenledi. 1509'da Bağdat'ı istilâ etti. Burada bulunan Sünnî âlimlerinden pek çoğunun türbelerini tahrip ettirip, Sünnî Müslümanları topluca katletti. Bir müddet sonra, Huzistan üzerine yürüyerek burayı zaptetti.

Horasan'ı fetheden Özbek Hükümdarı Muhammed Şeybek üzerine yürüyerek, 1509'da Merv civarında Özbek kuvvetleriyle karşılaştı. Bu muharebede Muhammed Şeybek Han yenildi. Muhammed Şeybek Hanın kafatasını kendisine şarap kadehi yapan Şah İsmail, derisine saman doldurup, zaferine alamet olmak üzere Osmanlı Sultanı İkinci Bayezid Hana gönderdi. Bu galibiyetten sonra kendini güçlü hissederek Şah İsmail, Mâverâünnehir üzerine yürüdü. Özbeklerin sulh talebi üzerine, Belh ve birkaç vilayeti zaptettikten sonra, Irak'a döndü.

Şah İsmail, bir taraftan seferler düzenleyerek ülkesini genişletmeye çalışırken, diğer taraftan derviş kılığında ve tarikat mensubu adı altında pek çok taraftarını, komşu ülkelere, bilhassa Osmanlı topraklarına göndererek isyan ve karışıklıklar çıkarttı. Bunlardan Şah-kulu veya Şeytan-kulu diye bilinen Karabıyıköğlü, üzerine gönderilen Osmanlı kuvvetlerini, üst üste bozguna uğrattı. Kütahya'yı tahrip etti. Vezirîâzam Ali Paşa ile giriştiği muharebede öldürüldü ise de Ali Paşa da şehit düştü. Anadolu'daki isyanlar üzerine, İkinci Bayezid Han, Safevîlere meyledenlerin İran'a gitmelerini yasaklayarak, bunların bir kısmını, Rumeli'ye sürgüne gönderdi. Şah İsmail, taraftarlarının kendisini ziyarete gelmelerinin yasaklandığını haber alınca, İkinci Bayezid Hana mektup yazarak onların gönderilmelerini istedi. İkinci Bayezid Han ise yazdığı mektupta, İran'a gidenlerin Şahı ziyaret için değil, askerlikten kaçmak için gittiklerini bildirdi ve Şah İsmail'in isteğini yerine getirmede.

Bu sırada Şah İsmail'in, Osmanlı Devleti için içten ve dıştan büyük bir tehlike arz etmeye başladığını, Osmanlılara karşı Mısır Memlûk Sultanı Kansu Gûrî (Gavri) ile anlaştiğını tespit eden İkinci Bayezid Han, gerekli tedbirleri aldı. Fakat herhangi bir harekete geçmedi. Yavuz Sultan Selim Han, Osmanlı padişahı olunca, Anadolu'da bulunan Safevî taraftarlarına karşı takibata girişti. Özbek Hanına haber göndererek, Şah İsmail'e karşı harekete geçmesini istedi. Şah İsmail'e de, ağır hakaretlerle dolu mektuplar yazarak, onu savaşa girmeye tahrik etti. Nihayet, 23 Ağustos 1514'te Çaldıran'da yapılan savaşta, ağır mağlûbiyete uğrayan Şah İsmail, muharebe meydanından kaçtı (Bkz. Çaldıran Savaşı). Bu sırada Özbekler, Horasan'ı tekrar ele geçirdiler. İçkiye ve işrete düşkün olan Şah İsmail, devlet erkânının isteği üzerine, henüz bir yaşında olan oğlu Tahmasb'ı, veliaht tayin etti. 1524'te Erdebil'in Serab kasabasında öldü.

Şah İsmail'in ölümünden sonra, yerine, henüz on yaşında bulunan büyük oğlu Ebü'l-Muzaffer Tahmasb geçti. Yeni Şahın çocuk olması, bazı karışıklıklara sebep oldu. Hattâ, bazı kabileler, kendi bölgelerinde bağımsız hareket etmeye başladılar. Bu durumdan istifade eden Özbekler, birçok kere Horasan'ı zaptettiler. Şah Tahmasb'ın daha sonra Horasan'a tayin ettiği vali, bu bölgeyi hakimiyeti altına aldı.

Bitlis Hakimi Şeref Beyin, Safevîlere itaat etmesi, Osmanlı ordusunun, Safevîlere karşı sefer açmasına sebep oldu. Bu sırada Özbekler, Horasan'ı tekrar zaptettiler. Osmanlı ordusunun, Irakeyn Seferinden dönmesini fırsat bilen Şah Tahmasb, Özbek Hanı Ubeydullah Han üzerine yürüyerek Herat ve Kandehar'ı tekrar aldı. Elkas Mirzâ komutasındaki yirmi bin kişilik bir orduyu da, Şirvanşâhların idaresindeki Şirvan üzerine gönderdi. Bu ordu, 1538'de Şirvan'ın önemli kalelerini ele geçirdi.

Gürcülerle de mücadeleye girişen Safevîler, uzun çarpışmalardan sonra, onları hakimiyetleri altına aldılar.

Bu sırada, Avrupa seferleri sebebiyle, Osmanlı-Safevî münasebetleri bir müddet sessiz kaldı. Ancak, Safevî kumandanlarından Elkas Mirzâ'nın, Osmanlılara ilticâ etmesinden sonra Kanunî Sultan Süleyman, 1548'de Tebriz üzerine bir sefer daha düzenledi. Meren civarında, Safevî ordusu, Osmanlılara yenildi. Kanunî Sultan Süleyman Hanın vefatından sonra, Osmanlı-Safevî münasebetlerinde sessizlik hakim oldu. Şah Tahmasb, İkinci Selim ve Üçüncü Murad'ın cüluslarında (tahta çıkışlarında) İstanbul'a elçi göndererek, cülus tebriknâmesi ve hediyeler takdim etti. 53 yıl gibi uzun bir müddet saltanat süren Şah Tahmasb, hükümet merkezini Tebriz'den Kazvin'e nakletti. Tezkire-i Şah Tahmasb adıyla bilinen kendi hâl tercümesini (otobiyografisini) yazan Şah Tahmasb, veliahd tayini hususunda Kızılbaş reisleri arasında çıkan anlaşmazlık sebebiyle, 15 Mayıs 1576'da zehirlenerek öldürüldü. Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra oğlu İsmail Mirzâ, İkinci Şah İsmail unvanıyla tahta geçti. Bazı Kızılbaş ileri gelenlerini ve diğer şehzadeleri ortadan kaldırdı. Ehl-i sünnetin dört hak mezhebinden Şafiî mezhebini tercih edip, âlim geçinen ve Eshâb-ı kirâm düşmanı olan kimseleri, sarayından uzaklaştırdı. Ehl-i sünnet âlimlerine karşı ilgi duyup, onları sarayına aldı. Osmanlılarla antlaşma yaptı. Devlet kademelerinde bulunan Kızılbaşları azledip, yerlerine, kendine tâbi, fakat tecrübesiz kimseleri getirmesi, Eshâb-ı kirâm düşmanlarının karşı çıkmasına sebep oldu. Bir sene kadar saltanatı kaldıktan sonra, 1577'de düşmanları tarafından zehirlenerek öldürüldü. Şah İkinci İsmail'in vefatından sonra, yerine kardeşi Muhammed Hudâbende geçti. Âmâ olan bu hükümdar, idareden âciz olduğu için, memleketi eşi idare etmeye başladı. Yerine de Hamza Mirzâ'yı veliaht tayin etti. Şah İkinci İsmail zamanında Osmanlılarla yapılan anlaşma bozulduğundan, Osmanlı Sultanı Üçüncü Murad Han tarafından Safevîlere harp ilan edildi. Vezir Lala Mustafa Paşa kumandasındaki ordu, Safevîleri, Çıldır Ovasında yendi. Tiflis ve Şirvan bölgeleri, Osmanlıların eline geçti. Safevîler, kaybettikleri toprakları geri almak üzere teşebbüse geçtilerse de, başarılı olamadılar. Bu durum karşısında Şah Hamza Mirzâ, sulh isteğinde bulundu. Fakat, 1586'da Şah Hamza Mirzâ da öldürüldü.

Şâh Hamza Mirzâ'nın öldürülmesinden sonra, yerine tayin edilecek veliaht hususunda Kızılbaş reisleri arasında anlaşmazlıklar çıktı. Nihayet 1588'de, Abbas Mirzâ, Safevî tahtına geçti. Şah Abbas, tahta geçtikten sonra, Osmanlılarla sulha taraftar olan emîrleri katletti. Özbek Hanı Abdullah Hanın, Herat'ı zapt ederek, Meşhed üzerine yürüdüğünü duyup, onu durdurmak için Horasan'a hareket etti. Bu sırada, Ferhat Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu, Gence'yi; Sinan Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu da Nihavend'i ele geçirdi. Doğuda Özbek, batıda Osmanlı kuvvetlerinin tehdidi altında kalan Safevî devletinde iç isyanlar başgösterdi. Şah Abbas, iç isyanları bastırmak için Osmanlılarla anlaşmak istedi. Sulh için İstanbul'a bir elçi gönderdi. 1590'da yapılan antlaşmayla, İran'da; Peygamber efendimizin Ashâbına ve halifelerine hakareten vazgeçilmesi, Sünnî olan Müslümanlara karşı kötü hareketlerde bulunulmaması kararlaştırıldı. Âzerbaycan, Şirvan, Gürcistan, Karabağ ve Lûristan'ın bir kısmı Osmanlılarda kaldı. Şah Abbas, Osmanlılarla bu antlaşmayı imzaladıktan sonra, içerdeki karışıklıkları bastırdı. Özbekleri de Horasan'dan uzaklaştırdı. Devlet merkezini de Kazvin'den İsfahan'a nakletti. "Şahsevenler" adı verilen yeni bir ordu da kuran Şah Abbas, Avrupa devletleriyle sıkı münasebetler kurmaya başladı. İçeride istikrarı sağladıktan sonra, Osmanlıların fethettiği yerleri, geri almaya teşebbüs etti. Çok zalim ve kan dökücü olan Şah Abbas, Basra Körfezindeki adaları da Portekizlilerden aldı. 42 yıl saltanat sürdükten sonra, 1628'de öldü.

Şah Abbas'ın ölümünden sonra torunu Sam Mirzâ, Şah Birinci Safî unvanıyla tahta geçti. Zalim bir şahsiyete sahip olan Sam Mirzâ da, Özbekler ve Osmanlılar'la

uğraşmaya devam etti. Van bölgesini Osmanlılardan almaya teşebbüs etti. Bunun üzerine Osmanlı padişahı Dördüncü Murad Han, Revan Seferine çıktı. Daha sonra da Bağdat üzerine yürüyüp, bu bölgeyi kesin olarak Osmanlı hakimiyetine aldı. Şah Birinci Safî, 1642'de ölünce, yerine on yaşındaki oğlu İkinci Abbas geçti. Onun da 1667'de ölümünden sonra, oğlu Safî Mirzâ, Şah Birinci Süleyman unvanıyla tahta geçti. Şah Birinci Süleyman zamanında İran halkı, istikrar içinde yaşadı. 1694'te ölünce, yerine Sultan Hüseyin geçti.

Yirmi beş yıldan fazla tahtta kalan Sultan Hüseyin, Sünnî Müslümanlara çok zulmetti. Halk tarafından da pek seilmeyen Sultan Hüseyin'in, Afganlılarla arası açıldı. Kandehar Valisi Mîr Üveys, 1709'da bağımsızlığını ilan etti. Mîr Üveys'in oğlu Mahmud, 1722'de İsfahan'ı ele geçirerek, Şah Hüseyin'i Safevî tahtından uzaklaştırdı. Bu sırada, Safevî Hanedanının, Mahmud'un eline esir düşmesini istemeyen İran devlet adamları, Şah Hüseyin'in oğlu İkinci Tahmasb'ı, Kazvin taraflarına kaçırdılar.

Aslen Avşar olan Safevî kumandanlarından Nâdir'in gayretleriyle Afganlılar, İran'dan uzaklaştırıldıktan sonra, 1722'de İkinci Tahmasb, Safevî tahtına çıkarıldı. Fakat memlekette iç karışıklıklar baş gösterdi. Sünnî Müslümanlara zulüm ve kıyım hareketleri arttı.

Osmanlılar, Sünnî Müslümanların bulunduğu bazı şehirleri Safevîlerin elinden kurtarmaya karar verdiler. Erzurum Valisi Silahtar İbrahim Paşa kumandasındaki ordu, 1723'te Tiflis bölgesini ele geçirdi. Rus Çarı Deli Petro, bazı toprakların Rusya'ya verilmesi karşılığında, Afganlıları İran'dan çıkarmayı vaad etti. Antlaşma imzalandı. Şah İkinci Tahmasb, Osmanlılarla da anlaşmak üzere elçiler gönderdi. Fakat Osmanlılar, bu teklifi kabul etmediler. Nihayet Osmanlı orduları, üç koldan İran üzerine yürüdü. 1723'te Kirmanşah ve Erdelen eyaletinin merkezi olan Sine şehrini aldılar. Köprülüzade Abdullah Paşa kumandasındaki ordu da, 1724 Mayısında Tebriz önüne geldi. Şah İkinci Tahmasb'ın kumandasındaki Safevî ordusu, Osmanlılara karşı şiddetle savaştı. Fakat, bütün gayretlerine rağmen, iki aylık bir kuşatmadan sonra Tebriz, Osmanlıların eline geçti. Ordu, Revan üzerine yürüdü. İran topraklarını ele geçirmeleri, Osmanlıları, Rusya ile karşı karşıya getirdi. Nihayet 24 Haziran 1724'te, İstanbul'da yapılan bir toplantıda, İran topraklarının, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında taksim edilmesi kararlaştırıldı. Memleketi; Afganlılar, Osmanlılar ve Ruslar tarafından taksim edilen Şah İkinci Tahmasb, Fransa aracılığıyla, bu anlaşma ve taksimata itirazda bulundu ve anlaşmayı kabul etmeyeceğini açıkladı. İran'a karşı tekrar harp ilan eden Osmanlılar, önce Lûristan eyaletinin belli başlı şehirlerini aldılar. 1724'te Hemedan ve Nihavend'i de ele geçirdiler.

İkinci Tahmasb'ın şahlığı, 1731'e kadar devam etti. Ancak, bu devirde idare, Avşarlı Nâdir Şah'ın elinde idi. Nâdir Şah, 1730'da Afganlıları İran'dan çıkardı. Başşehir İsfahan'ı geri aldı. Ahmed Paşa zamanında Bağdat'ı kuşattı. Sekiz ay sonra İstanbul'dan Topal Osman Paşanın ordusu gelince, kuşatmayı kaldırıp kaçtı. Nâdir Şah, 1731'de Şah İkinci Tahmasb'ı saltanattan uzaklaştırarak, onun yerine küçük yaştaki oğlu Üçüncü Abbas'ı, Safevî tahtına çıkardı. O zamana kadar zaten bağımsız hareket eden Nâdir Şah, Üçüncü Abbas'ın 1736'da ölmesinden sonra, İran'da idareye hakim oldu. Böylece iki yüz yıldan fazla hüküm süren Safevî Hanedanı son buldu.

Safevîlerde kültür ve medeniyet:

İlk zamanlar Akkoyunlu Devletinin idarî teşkilât ve müesseselerini kabul eden Safevîler, daha sonra Osmanlılardaki idare usulü ve müesseseleriyle idare edildiler. Mutlak hakimiyet sahibi olan Şahın bir müşavere (danışma) meclisi vardı. Şahlık, babadan oğula kalırdı. Şahtan sonra en büyük devlet adamı Vezîrîâzamdı.

İtimâdüddeve unvanıyla da anılan Vezîriâzam, şahın vekiliydi. Safevî devlet teşkilâtında, itimâdüddeveden sonra ikinci önemli vazife, bütün adlî işlere bakan Dîvân beyliği ve Kâdılkudât adı verilen makamı. Diğer mühim bir rütbe de, Meclis-nüvis veya Vekâyi-nüvisti. Safevî devlet ricâli arasında, Vezîriâzamdı, Kurcubaşı, Kullarağası, Eşikağasıbaşı ve Tüfekçibaşı gelirdi. Vezîriâzam, Dîvân beyi, Vekâyi-nüvisle beraber devlet ileri gelenleri, toplam yedi kişi olurlar ve mühim devlet işlerine istişare ile karar verirlerdi.

Taşra teşkilâtı ise, vali veya beylerbeyi tarafından idare edilen eyaletlere ayrılmıştı. Ordu teşkilâtı da Akkoyunlu ordu teşkilâtına çok benzerdi. Şah Abbas devrinden itibaren ordu, iki kısımdan meydana geliyordu. Birinci kısım, İran'ın her tarafına dağılmış olan ve savaş zamanlarında eyalet valileri tarafından toplanarak merkeze gönderilen daimî süvarilerdi. İkincisi ise, Şah Abbas tarafından meydana getirilen ve Şahsevenler adı verilen yeni orduydı. Bu yeni ordu, Tüfekçiler, Kullar ve Topçulardan meydana geliyordu.

Safevîler devrinde, İran'da, canlı bir ilim hayatı yoktu. Yalnız Şîî fıkhıyla ilgilenen ve müftî denilen kimseler vardı. Bunun haricinde bir ilmî çalışmaya pek rastlanmazdı. Safevîler devrinde yetişen Bahâî, Mîr Dâmâd ve Molla Sadra gibileri, o devrin ilmî şahsiyetleri arasında sayılabilir. Bahâî; matematik, astronomi ve tıpta üstün bir seviyeye ulaşmış ve bu konularda birçok eser vücuda getirmişti. Mîr Muhammed Bâkır-ı Esterâbâdî de felsefe ve matematikte devrinin meşhur bilginleri arasında yer almıştı. İsfahan'da yetişen Molla Sadra (Sadreddîn Muhammed bin İbrâhim-i Şîrâzî) tefsir, hadis, fıkıh ve felsefe öğrenmiş ve bu konularda birçok eser yazmıştı. Molla Muhsin Feyzî Kâşânî, şâir olarak şöhret kazanmış ve pek çok kitap ve risale yazmıştır. Safevîlerden önce zirveye ulaşmış olan Fars edebiyatı, bu dönemde pek ilerleme kaydedememiştir. Abdurrahmân-ı Câmî ve Celâleddîn Devânî gibi Sünnî şâir ve münşîler, Safevîlerin ilk zamanlarında yetişmişti. Türkçe'nin resmî dil olarak kabul edilmesi sebebiyle, Azerî edebiyatı da önem kazanmıştı. Fuzulî, bu dönemde yetişen şairlerdendir. Ancak, pek itibar görmemiştir. Yine Avşar Türklerinden olan Sâdıkî, Mecmâü'n-Navâs adlı tezkiresini, Ali Şîr Nevâî'ye zeyl mahiyetinde, bu devirde yazdı ve bunu diğer eserler takip etti. Aynı devirde bazı tarihçiler de yetişti: Tevekkül bin İsmâil bin Bezzâr el-Erdebîlî, Kadı Ahmed Gaffîrî-i Kazvînî, Hasan Bey Rumlu, Celâl Müneccim, İskender Münşî, Vahhid-i Kazvînî ve Şeyh bin Şeyh Abdüzzâhidî bunlardandır.

Safevîler döneminde güzel sanatlara önem verilmiştir. Bilhassa, camiler, türbeler ve saraylar gibi mimarî eserler meydana getirilmiştir. İsfahan'da bulunan Nakş-i Cihân Meydanı, Ali Kapı, Şeyh Lütfullah Camii, Şah Camii, Hıyâbânı Çehâr-bağ, Allahverdihan Köprüsü, Çihil Sütûn ve Heşt-Behişt sarayları bu devirlerde yapılan belli başlı mimarî eserlerdendir.

Ayrıca Şah İsmail devrinde oldukça ilgi gören hat sanatında ta'lik, nesta'lik, dîvânî, siyâkat ve müsennâ stilinde eserler meydana getirilmiştir. Tezhib, yani süsleme sanatı da bu devirde yüksek seviyeye ulaşmış, kitaplara altın suyu ile süslemeler yapılmıştır. Safevîler devrinde minyatür sanatı ileri gitmiş olup, silâh, halı ve diğer süsleme sanatlarında madenlerden yapılan süs ve şekillere rastlanır. Halı dokumacılığı da gelişmiş olup, acem halıları adıyla meşhur halılar, bu devrin eserleridir. İpekten dokunan bu halılar, hayvan ve kuş resimleriyle süslenmişti. Safevîler devrinde, İran'da, kumaş imalatı, çinicilik, ciltçilik, oymacılık ve tahta işlemeciliği gibi sanatların da oldukça geliştiği görülür.

Safevî Hükümdârları / Tahta Geçişleri

Şâh İsmâil - I 1501

I. Tahmasb 1524

Şâh İsmâil - II 1576

Muhammed Hudâbende 1578

Şah Abbâs - I 1588

I. Safî 1629

II. Abbâs 1642

I. Süleymân (II. Safî) 1666

I. Hüseyin 1694

II. Tahmasb 1722

III. Abbâs 1732

II. Süleymân 1749

III. İsmâil 1750

II. Hüseyin 1753

Muhammed 1786

(III. Abbâs'tan Muhammed'e kadar olan son beş hükümdâr, İran'ın bâzı kısımlarında ismen hükümdârdır.)

Saltuklu Beyliği (Saltuklular, Saltukoğulları) (1092-1202)

Malazgirt Meydan Muharebesinden sonra Erzurum ve civarında kurulan beylik. Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da ilk kurulan Türk beyliği budur. Başşehri Erzurum olan beyliğin kurucusu, Malazgirt Zaferinin kazanılmasında önemli rol oynayan Emir Saltuk'tur. Sultan Alparslan, Malazgirt Zaferinden sonra, Bizans İmparatoru Dördüncü Romanos Diogenes'in ölümü ile, anlaşma şartlarının yerine getirilmemesi üzerine, emrindeki kumandanlara Anadolu'da fetihlere devam edilmesini emretmişti. Buna dayanarak Emir Saltuk, Erzurum ve civarını fethederek, Saltuklular Beyliğini kurdu. Önceleri, Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olan beyliğin, Emir Saltuk zamanındaki siyasî tarihi hakkında, kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

Ebü'l-Kasım Saltuk'un ölümünden sonra, yerine oğlu Ali geçti. Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasındaki saltanat mücadelesi sonunda varılan anlaşma neticesinde, Saltuklu toprakları, Melik Muhammed'in hâkimiyet bölgesi içinde kaldı. 1121 Senesinde Artuklu Emîri İlgâzi'nin, Gürcülere karşı çıktığı sefere Saltukoğlu Ali Bey de katıldı. Fakat bu seferde Gürcüler galip geldi.

Emîr Ali'nin ölümünden sonra Saltukluların başına, hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmayan kardeşi Ziyâüddin Gazî geçti. Bina kitabelerinden anlaşıldığına göre, Erzurum'daki Kale Camii ve Tepsi Minareyi yaptıran, bu beydir. Ziyâüddin Gazi, 1126 senesinde Gürcülere karşı tertiplenen sefere katıldı. 1131 senesinde İspir ve Pasinleri geçerek Oltu'ya kadar gelen Gürcüleri, büyük bir bozguna uğrattı. Artuklu Timurtaş Bey, Ziyâüddin Gazinin kızıyla evlenince, iki hanedan arasında akrabalık bağı kuruldu.

Emîr Gâzî'nin 1132 senesinde ölümünden sonra beyliğin başına, yeğeni İkinci İzzeddin Saltuk geçti. Kaynaklarda, İzzeddin Saltuk'a ait bilgiler, bir evlilik sebebiyledir. Ani Emîri Fahreddin Seddâd, İzzeddin Saltuk Beyin kızlarından birine talip oldu. Fakat bu isteği reddedildi. Buna içerleyen Ani Emîri, 1154 senesinde, Gürcülere karşı koruyamayacağını söyleyerek, şehri satın alması için, İzzeddin Saltuk'a haber gönderdi. Bu dikkatlice hazırlanmış bir intikam planıydı. İzzeddin, şehri teslim almak için Ani'ye geldiğinde, Fahreddin Şeddâd bir günlük mesafede bulunan Gürcü Kralı Dimitri'yi, şehre davet etti. Gürcü Kralı, âni bir baskınla Saltuk'u mağlup ederek, onu ve maiyetinden birçok kimseyi esir aldı. Daha sonra, damadı Ahlatşah

İkinci Sökmen ve Artuklu beylerinin teşebbüsleriyle yüz bin dînâr karşılığında, İzzeddin Saltuk, serbest bırakıldı. İzzeddin Saltuk Bey, 1168 senesi Nisan ayında vefat etti. Hıristiyan tebaasına da iyi muamele ederdi. Bu yüzden, onların da sevgi ve saygısını kazanmıştı. Devrinde Saltuklu Beyliği toprakları, Tercan'dan başlayıp, Tahir Gediğine kadar uzanırdı. Erzurum, Bayburt, Avnik, Micingerd, İspir, Oltu gibi şehir ve kasabaları içine alırdı.

İzzeddin Saltuk'un ölümünden sonra yerine, oğlu Nâsırüddin Muhammed Bey geçti. 1189 senesinde basılan bir sikkeden, onun, Irak Selçukluları sultanı Üçüncü Tuğrul ve asıl iktidarı elinde tutan Atabeg Kızıl Arslan'a tâbi olduğu anlaşılıyor. Nâsırüddin Muhammed zamanında Gürcüler, Erzurum önüne kadar geldiler. Kraliçe Tamara'nın kocası David'in kumandası altındaki Gürcü kuvvetleriyle Saltuklular arasında, iki gün süren, şiddetli çarpışmalar oldu. Saltuklu kuvvetleri, şehre kapandılar. Gürcü kuvvetleri, muhasaraya girmeden aldıkları ganimetlerle yetinerek, geri döndüler. Nâsırüddin Muhammed'in ölümünden sonra beyliğin başına, kız kardeşi Mama Hatun geçti.

Kaynaklar, 1191 senesinde Erzurum'a, Mama Hatun'un hakim olduğunu yazmaktadır. Selâhaddîn Eyyûbî'nin yeğeni Meyyâfârikîn Hâkimi Takiyyeddin Ömer, Ahlat ülkesini ele geçirdiği ve Malazgirt Kalesini muhasara ettiği sırada Mama Hâtun askerleriyle ona yardım etti.

Ancak, çok geçmeden, kendisine karşı olan emirler tarafından tahttan indirilen Mama Hatun'un yerine Muhammed'in oğlu Melikşah geçti. Bunun zamanında, Anadolu'daki diğer beylikler gibi, Saltuklular da Türkiye Selçuklu Devleti'nin tehdidinde maruz kaldı. Türkiye Selçukluları sultanı Rükneddin İkinci Süleyman Şah, 1202 senesinde Gürcistan Seferine çıktı ve bağlı hükümdar ve beylere haber gönderip, kendisine katılmalarını istedi. Süleyman Şah, 25 Mayıs 1202'de, Erzurum önlerine geldi. Kendisini karşılamaya gelen Saltuklu beyi Melikşah'ı yakalatıp hapsettirdi. Böylece, Saltuklu Beyliği, sona ermiş oldu. Süleyman Şah, bölgenin idaresini kardeşi Muğiseddin Tuğrul Şaha verdi. Melikşah'ın topraklarının elinden alınışına, Süleyman Şahı karşılamada ağır davranması sebep gösterilmektedir.

Saltuklular zamanında Erzurum, diğer Anadolu şehirleri gibi, iktisadî ve ticarî açıdan oldukça önemli bir şehirdi. Akdeniz limanlarından ve Suriye'den yola çıkıp, Konya, Kayseri, Sivas ve Erzincan yoluyla Azerbaycan'a, İran'a giden ve Türkistan'dan Erzurum'a gelip aynı yoldan Akdeniz ve Trabzon limanlarına ulaşan büyük bir ticaret yolunun üzerinde bulunuyordu. Bu bakımdan Erzurum'da ekonomik hayat oldukça canlıydı. Bunun yanında, geniş otlaklara sahip olması sebebiyle, bölgede hayvancılık çok gelişmişti.

Saltuklu beyleri, kültür ve sanata çok önem vermişler ve sahip oldukları yerlerde çeşitli mimarî eserler yaptırmışlardır. Melik Gâzi; Kale Camii ve Tepsi Minareyi inşa ettirmiştir. Erzurum'da 1179'da inşa edilen Ulu Camiyi Nâsıreddin Muhammed yaptırmıştır. Üç kümbetler ismiyle bilinen türbelerden biri, İzzeddin Saltuk'a aittir. Bu türbenin yanında bir de zâviye vardır. Tercan'da, Mama Hatun tarafından bir kervansaray ve türbe yaptırılmıştır. 1232 senesinde, Ebû Mensûr tarafından inşa ettirilen Micingerd Kalesi, Saltuklulara ait önemli eserlerdendir. Bunlar zamanımıza kadar ulaşmıştır.

Saltuklu Beyleri / Tahta Geçiş Tarihleri

Saltuk Bey / 1072

Ali bin Ebû'l-Kâsım / 1102

Ziyâüddîn Gâzi (takriben) / 1124

İzzeddîn İkinci Saltuk / 1132

Nâsırüddîn Muhammed / 1168

Mama Hâtun / 1191
Melikşâh bin Muhammed / 1200
Türkiye Selçukluları Hâkimiyeti / 1202

Salur Boyu (Salurlar, Salurlular)

Oğuzların Üçok koluna mensup bir Türk boyu.

On üçüncü yüzyılda İran'ın Fars bölgesinde Salgurlular (Fars) Atabegliğini kurdular. Horasan ve Kirman'dan gelen diğer Türk boylarıyla, nüfuzlarını arttırdılar. Atabegliğin 1286 yılında Moğollar tarafından ortadan kaldırılmasından sonra, Salurlar, Salur Türkmenleri adıyla anılmaya başladılar. Bölgede kalanlar, Merv ve Serahs civarında hayatlarını devam ettirdiler. Batıya göç edenlerse, Anadolu'da kurulan Mengüçükler, Eretnalılar ve Türkiye Selçukluları'nın hizmetine girdiler. Salurlulardan Kadı Burhâneddin, Eretnalıların zayıflamasından istifadeyle, Sivas ve Kayseri bölgesinde kendi adıyla anılan bir devlet kurdu (1381). Osmanlılar zamanında Salurlular, Sivas, Erzincan, Tokat, Amasya, Adana ve Trablusşam bölgesinde hayatîyetlerini devam ettirdilerse de, sonraları diğer Türkmen boyları arasına karıştılar. Bugün Anadolu'da, Salur adını taşıyan birçok yerleşim birimi bulunmaktadır.

Saruhanoğulları (Saruhanoğlu, Saruhanlı, Saruhan) Beyliği

On dördüncü yüzyılın başlarında, Manisa ve çevresinde kurulan Türk beyliği. Aslen Harezmi olup, Türkiye Selçuklularının hizmetine giren Saruhan Bey tarafından kurulmuştur.

Anadolu'nun Moğol istilâsına uğradığı ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin zayıflamaya maruz kaldığı yıllarda, sayısız Türkmen grupları, Batı Anadolu bölgesine gelerek, bu bölgelerdeki Bizans şehir ve kasabalarını ele geçirmeye başladılar. Türkiye Selçuklu sultanı İkinci Mesud'un ümerasından olan Saruhan Bey'in de, 1302'den itibaren uçta, faaliyetlere giriştiği görülmektedir. Saruhan Bey'in, 1305'te Manisa şehrini abluka altına alması ve kıyı ucunda faaliyetlerini arttırması üzerine, Bizans İmparatoru İkinci Andronikos, Batı Anadolu'ya oğlu IX. Mihail'i gönderdi. Bu prens, Katalan kuvvetlerinin desteğiyle Manisa'ya kadar geldiyse de, Saruhan Bey kuvvetlerine karşı duramayacağını anlayınca, kaleyi sağlamaştırıp sahile çekildi. Katalanların, bölgeyi terk etmelerinden sonra, Manisa'ya karşı hücumlarını arttıran Saruhan Bey, 1308 yılına kadar civar kasaba ve köyleri ele geçirdikten sonra, nihayet 1313'te, Türklerin Leşkeriş ili dedikleri Manisa'yı fethetti. Manisa'nın fethine, kardeşi Çuğa Bey ile Ali Paşa da katılmıştır.

Manisa'nın fethiyle burasını kendisine merkez yapan Saruhan Bey, kardeşi Çuğa Bey'e Demirci ve yöresini, diğer kardeşi Ali Paşaya ise, Nif'in (Mustafakemalpaşa) idaresini vermiştir. Bundan sonra, hudutlarını Ege Denizi sahiline kadar genişleten Saruhan Bey, denizciliğe de başladı. Donanma kurdu (Bkz. Türklerde Denizcilik). Manisa dâhil Adalar, Akhisar, Gördes, Göndük, Ilıca/Turgutlu, Kayacık, Marmara/Zarhaniyet, Menemen, Güzelhisar ve Mendehorya'ya hâkim oldu. Saruhanlı kuvvetleri, Foça'daki Rum ve Lâtinleri, baskı altında tuttular. Foçalılar, antlaşma istediler. Saruhan Bey, yıllık on beş bin gümüş akçe haraç vergi karşılığı antlaşma yaptı.

Saruhanoğulları, doğuda Germiyan, kuzeyde Karesi, güneyde Aydınogulları beylikleriyle çevrildiğinden, fetihleri sahil yönündeydi. Ege adaları ve Balkanlara sefer

yapmayı plânladılar. Donanmayı kuvvetlendirip, harp filosu kurdular. Saruhan Bey, 1334'te Aydınolu Umur Bey'le ittifak edip, iki yüz yetmiş gemiden meydana gelen müttefik Türk donanmasıyla, Yunanistan'a çıkarma yaptı. Bu seferde Saruhan donanmasına, Saruhan Beyin oğlu Süleyman Bey kumanda etti. Bu sırada, Bizans'ın Foça Valisi Dominik isyan edip, Midilli'yi işgal etti. Dominik, Saruhanoğlu Şehzade Süleyman ve bazı adamlarını hileyle esir etti. Süleyman Bey, Bizans İmparatoru III. Andronikos Paleologos'un vasıtası ve Saruhanlı kuvvetlerinin, Rum ve Lâtinlere baskısıyla kurtarıldı.

Saruhan Bey, Bizans İmparatoru III. Andronikos'un 1341'de ölümü üzerine, Gelibolu'ya çıkartma yaptı. Gelibolu'dan çok ganimet aldı. Bizans'ta taht mücadelesi başlayınca, Kolonicî Lâtinler İzmir'i aldılar. Saruhan Beyin müttefiki Aydınolu Umur Bey, Bizans devlet adamı Kantakuzenos'un imparatorluk mücadelesinde yardım isteğine karşılık vermek üzere, Saruhanlı topraklarından geçiş hakkı istedi. Saruhan Bey, Umur Bey'e, iki beylik arasındaki hudut ihtilafı toprakları vermesi şartıyla geçiş hakkı verdi.

Saruhanlı donanmasından bir filo da Süleyman Bey kumandasında, Aydınolu Umur Beyin donanmasına katıldı. Umur Bey, Rumeli'ye geçip, Kantakuzenos ile birleştiyse de, Süleyman Bey, 1345'te Küçükçekmece civarında hummaya tutularak vefat etti. Aynı sene Saruhan Beyin de vefatı üzerine, beyliğin başına oğlu Fahreddin İlyas Bey geçti. Bizans İmparatoriçesi Anna, 1345'te Kantakuzenos'a karşı, İlyas Beyle bir ittifak antlaşması yaptı. İlyas Beyin vefat tarihi tespit edilemediğinden, kaç yıl beylik yaptığı bilinmemektedir.

Saruhanlıların üçüncü beyi, Muzafferüddin İshak Beydir. İshak Bey, imar faaliyetlerinde bulunup, 1380'de medrese, Koyunköprüsü-Çapraslar mahallelerinde, birer çeşme ve iki hamam yaptırdı. 1388'de vefat edince, yerine oğlu Hızırşah geçti. Hızırşah, Haçlılarla devamlı mücadele eden Osmanlı Devleti'yle iyi münasebetler kurdu. 1389 Kosova Meydan Muharebesi'nde Osmanlılara yardımcı kuvvet gönderdi. Hızırşah'ın beyliğini, kardeşi Orhan Bey, kabul etmeyerek, saltanat mücadelesine girişti. Orhan Bey, Osmanlıların Anadolu birliğine de karşı çıktı. Osmanlı Sultanı Birinci Bayezid Han, 1390'da Manisa'yı alıp şehzade sancağı yaptı. Saruhanoğlu Orhan Bey, 1402 Ankara Savaşı'nda, Timur Han'ın safında yer aldı. Saruhan askerleri, Osmanlı ordusundan ayrılıp, Orhan Beyin yanına gittiler. Saruhan Beyliği, Ankara Harbinden sonra, 1402'de tekrar kuruldu. Timur Han, Orhan Beyi Saruhan Beyliğine getirdiyse de, Hızırşah, Saruhan Beyliğine tekrar hakim oldu. Hızırşah, Osmanlıların Fetret devrinde, Emir Süleyman'ın safını tuttu. Çelebi Mehmed, 1410'da kardeşini ve müttefiklerini yendi. Hızırşah, Manisa'da yakalanıp, cezalandırıldı. Saruhanoğulları toprakları, Osmanlı hâkimiyetine geçip, 1410'da beylik yıkıldı. Saruhanoğulları, hüküm sürdükleri topraklar üzerinde birçok imar faaliyetlerinde bulundular. Camiler, medreseler, köprüler yaptırdılar. Bunlar arasında bilhassa Saruhan Beyin Gediz üzerinde yaptırdığı köprüyle Manisa'da bir mescit ve çeşmesi, Hızır Bey'e ait Manisa'da Ulu Cami, Mevlevîhâne ve medresesi dikkati çekmektedir. Saruhanoğulları, Lâtinlerle ticarî münasebet kurduklarından, jigliati denilen Lâtin harfli, resimli gümüş sikke kestirmişlerdir. İshak, Hızırşah ve Orhan Beylerin İslamî sikkeleri de ele geçmiştir. Saruhanoğulları, donanmalarıyla faaliyette bulunarak pek çok ganimet malı elde ettikleri gibi, batı devletleriyle ticarî münasebetlerde de bulunmuşlardır. Saruhanoğulları, devirlerinde yazılan eserlerle de Türkçe'ye büyük hizmet etmişlerdir. Yakub bin Devlethan'ın emriyle, Nâsırüddin Tûsî tarafından on sekiz bâb üzerine tertip edilmiş olan Bâhnâme, Türkçe'ye çevrilmiştir.

Tatarlar

Türkistan'ın doğusundan, Cengiz İmparatorluğu zamanında Kırım ve Anadolu'ya yayılan bir kavim.

Muhtelif zamanlarda, muhtelif mânâlarda kullanılan Tatar kelimesi, daha ziyade Moğolları ve Türkleri ifade etmiştir. Tatar kelimesine, ilk olarak Orhun Kitabeleri'nde, İstemi Han'ın bir merasimine gelenler listesinde rastlanmaktadır. Aynı şekilde Kültigin ve Bilge Kağan kitabelerinde de Tatarlar, çeşitli vesilelerle anılır. Bu kitabelerde Otuz-Tatarlar olarak geçen kavim, Göktürk ve Uygur kitabelerinde Dokuz-Tatarlar şeklinde geçer. Bayan-Çur Kağan kitabesinde, Uygurlar'la Tatarların yaptıkları savaşlar anlatılır. Farklı devirlerde yazılan yukarıdaki kitabelere bakılırsa, Otuz-Tatarların Moğol, Dokuz-Tatarların ise Türk olmaları muhtemeldir.

Türk ve Moğol menşeli olmak üzere iki grup olarak kabul edilen Tatarların, Asya'dan batıya yayılmaları, iki dalga hâlinde olmuştur. Atilla zamanındaki savaşlar esnasında batıya gitmişlerse de, çoğunluğu geriye dönmüş ve bir kısmı, Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'de Bulgar birliğini kurmuşlardır. Altıncı asırda, bu birlik dağılmış ve Balkanlar'a doğru göçmüşlerdir. İkinci dalga ise, Cengiz Hanın savaşları esnasında vuku bulmuştur. Moğol İmparatorluğunun dağılmasından sonra, batıya gelen Türk çoğunluklu Tatarlar, Altınordu Devleti'ni kurmuşlardır.

Moğolların Ortadoğu'ya yayılmaları esnasında, geniş bir Moğol ve Türk topluluğu da Anadolu'ya gelmiştir. Tarihî kaynaklarda Tatar olarak anılan bu zümrenin beyleri, İlhanlıların hizmetine girmişlerdir. On beşinci asırdaki kaynaklarda, bunlara, Kara Tatar denilmekle beraber, bunların aynı isimdeki boyla münasebetleri yoktur.

Anadolu'ya gelmiş olan Tatarlar, elli iki oymağa ayrılmışlardı. Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'nun batı kesimlerinde zengin otlaklara sahiptiler. Hayvancılık sayesinde rahat bir hayat süren Tatarlar, vergi de vermiyorlardı. Yıldırım Bayezid Han'ın Anadolu'yu fethi sırasında Osmanlı hizmeti altına giren Tatarlar, menfaatlerini her zaman kuvvetli bir hükümdarın emri altında olmakta görmüşlerdir. Ankara Savaşı'ndan sonra Timur Han tarafından, Anadolu'dan göçe zorlanan Kara Tatarların büyük bir kısmı sürülmüştür. Anadolu'da kalabilenler de, zamanla Türkleşmişlerdir. Göç etmeyip, Anadolu'da kalanlar, Fetret Devri'nde şehzadeler arasındaki mücadelede, önemli rol oynamışlardır. Sultan Çelebi Mehmed Han (1413-1421), iktidarı ele geçirdikten sonra, bunları Filibe civarında yerleştirmiştir.

Tatarların Türk olanları, günümüzde Rusya'nın ve dünyanın muhtelif bölgelerine yayılmışlardır. Tataristan, Başkırdistan, Çuvaşistan, Astırhan, Batı Sibiryaya, Ukrayna, Kafkasya, Türkistan ve Kırım'da toplu veya dağınık halde yaşamaktadırlar. Bu bölgelerin dışında Finlandiya, Mançurya, Kore, Japonya, ABD, Birleşik Almanya ve Türkiye'de Tatarlar bulunmaktadır. Ancak, Mançurya, Kore ve Japonya'daki Tatarların ekseriyeti, Türkiye'ye göç etmişlerdir.

Zamanımızda, özellikle Eskişehir civarında yaşayan ve Tatar olarak bilinenler ise, Kırım'dan göçmüş Türklerdir.

Timur İmparatorluğu (Timurlular, Timuroğulları)

Timur, kendi adıyla anılan büyük Türk İmparatorluğu'nun kurucusudur. 8 Nisan 1336'da,

Türkistan'ın Keş şehrinde dünyaya geldi. Semerkand'ın güneyinde bulunan bu yerin, bugünkü adı "Yehr-i Şebz"dir. Babası, Barlas oymağının beyi Turagay (Turgay), annesi Tekine Hatun idi. Barlas boyu, Orta Asya'dan gelen bir Türk kavmidir. O devirde Barlas boyu, Çağatay Hanlığı'na bağlı idi.

Timur'un babası, 1360'da ölmüş, onun yerine geçen amcası Hacı Barlas 'da 1361'de öldürülmüştü. Timur, o sırada 25 yaşlarında idi. Cesur, zeki, bilgili bir Türk asilzadesi olan Timur, siyasî ve askerî dehasını gösterecek her fırsattan yararlanacak, kısa zamanda yükselecek ve cihangir olacaktı. Doğu Türk Hakanlığı'nın tahtına çıkacak, imparatorluğun sınırlarını, İtil (Volga)'den Hindistan'daki Ganj Nehri'ne, Tanrı Dağları'ndan İzmir ve Şam'a kadar uzatacaktı.

İskender, Sezar ve Dârâ gibi ünlü cihangirlerin seviyesine çıkabilmek için, Timur Han, hepsi zaferle sonuçlanan 17 sefer düzenlemiş, 27 ülkenin hakanına baş eğdirmiş, onlara baş olmuştu. Böyle bir şahsiyeti, çocukluğundan itibaren bazı özellikleriyle tanımak gerekir.

İşte tarihçilerin Timur için söyledikleri:

At binen, kılıç kuşanan, attığı oku yüzük deliğinden geçiren bir çocuk; on iki yaşında savaşa katılan bir bahadır; savaşımlardan, savaş talimlerinden arta kalan zamanını okumakla, büyük âlimlerden ders almakla geçiren genç bir idealist; üç yüz kişilik bir kuvvetle on bin kişilik bir orduyu yenen eşsiz stratejist; bir savaşta ayağından yaralanan ve bu yüzden adının sonuna Fars dilinde "topal" anlamına gelen "lenk" sıfatı eklenen bir başbuğ (Türkler 'Aksak Timur' Batılılar 'Tamerlane' derler); dünya tarihini, özellikle Türk-İslâm tarihini çok iyi bilen, dinin, ilim ve sanatın koruyucusu; Asya'da Türkçe'nin, Türk sanat ve kültürünün Fars kültürünün baskısı altında yok olup gitmesini önleyen, öne geçmesi, örnek olması çığırını açan hükümdar; aman dileyenin dostu, düşmanlarının acımasız baş belası, ama askerlerinin çok sevdiği hükümdar ve milletin babası...

Bu kadar değil. Günahını sevabından, zulmünü adaletinden çok göstermek isteyenler de vardır. Kellelerden kuleler yaptığını, şehirleri yakıp yıktığını da hatırlatırlar. Yıldırım Bayezid'le savaşmış ve kardeş orduları birbirine kırdırılmış olmakla da suçlanır. Gerçekten Ankara Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti, bir süre bocalamış ve bir fetret devri geçirmiştir. Fakat aynı tarihçiler, hatta bütün tarihçiler, Timur Han'ın son ana kadar savaşı başlatmamak için, Yıldırım Bayezid Han'ın ise başlatmak için gayret gösterdiğini yazarlar.

Timur'u, Hıristiyan Batı, zalim ve yıkıcı olarak anar. Timur Han, daha hayatta iken bu suçlamalara cevap vermiştir. O, İlhanlı Devleti'nin ve ona bağlı Çağatay Hanlığı'nın kargaşalıklar, entrikalarla sarsıldığı bir dönemde, yenilmez bir güç olarak ortaya çıkmıştı. Türk, İran ve Arap tarihçileri, bu kargaşalığa Yahudi tüccarların ve Hıristiyan misyonerlerin birinci derecede sebep olduklarını belirtirler. Bu tüccarlar ve bazı misyonerler Avrupa krallarına casusluk yapıyorlardı ve bunlar bütün Türkistan'a dolmuşlardı. Timur Han, bunların faaliyetlerine son verdi. Hindistan'dan Hıristiyan misyonerlerin kovulmasını, bu kıtada Müslümanlığın yayılmasını sağladı. Bunun için Hıristiyanlar, ona düşman idi. Timur Han, işgal ettiği yerlerde, Yunan ve Roma eserlerinin kalıntılarını, putları yıkmıştı. Bu yüzden ona, "yıkıcı" demişlerdir.

Ama ona kendi devrinin İslâm âlimleri, "Kutbeddin", "Sâhib-Kırân-ı Âzam Cennet Mekân" adını da vermiş ve böylece onun, dinin kutbu, en iler geleni; kutlu, güçlü ve cennetlik" bir hükümdar olduğunu da söylemişleridir. İsfahan'da yetmiş bin kişiyi kılıçtan geçirip, kellelerini kule gibi yığması da "insan kellesinden kule yapan hükümdar" olarak anılmasına sebep olmuştur. Buna, kendisinin verdiği cevap şudur: "İsfahan'a bıraktığım memurlarımı ve beş bin kişilik askerimi, isyan edip bir tekini bile sağ bırakmadan kılıçtan geçirdikleri, dinsizlik ettikleri için..."

İran tarihçilerinin, Timur'un daima aleyhinde olmalarının, böylece, batıda olduğu gibi, doğuda da kötülenmesinin bir sebebi de şudur: Timur Han, İran seferinde, Şehname'nin yazarı ünlü şair Firdevsî'nin mezarına giderek, "Kalk, kalk da, her satırında kötülediğin mağlup Türk'ü şimdi gör!" demiştir.

Timur'un, İslâmiyet'e öncelik vermek ve din adamlarını kullanmak suretiyle Türk milliyetçiliğini geriletmediğini söyleyenler de olmuştur. Ama o, kendi devrine kadar, Bilge Kağan'dan başka hiçbir Türk hükümdarın göstermediği bir anlayışla, gurur kaynağını şu sözlerle belirtmiştir:

"Biz ki Melik-i Turan, Emîr-i Türkistan'ız,

Biz ki Türk oğlu Türk'üz;

Biz ki milletlerin en kadîmî ve en ulusu Türk'ün başbuğuyuz!..."

Ankara Savaşı'nda, Yıldırım Bayezid'i yenerek Bursa'yı yakmasından sonra, Osmanlı tarihçilerinin de Timur Han lehine yazmaları beklenemezdi. Ama, yüzyıllar sonra, her şeyi daha tarafsızca değerlendirmek mümkündür.

Yaşadığı devirden, cihangirliğinden, yaptıklarından söz etmeden de, onun kimliğini belirttiğimiz zaman, büyüklüğünü ifade etmiş oluruz:

Timur Han, Sultan II. Murad Han'ın 1441 yılında yazdığı bir nâme ile kendisini Büyük Türk Hakanı olarak tanıdığını ve tâbi olduğunu bildirdiği âlim hükümdar Şahruh'un babası; şair hükümdar Hüseyin Baykara'nın ve bu gün Ay'ın en geniş kraterlerinden birine adı verilen Ay atlasında "Türk" adını bulunduran ünlü astronom Uluğ Bey'in dedesidir.

Timur Han, 25 yaşlarında iken, Çağatay Hanlığı valilerinden Kazgan Han'ın emrine girdi ve büyük bir birliğin kumandanı oldu. Kazgan Han, onu kızı Olcay Türkân'la evlendirdi. Kazgan Han'ın düşmanları, onu pusuya düşürüp öldürdüler. Timur, Kazgan Han'ı öldürtenlere savaş açarak, hepsini ortadan kaldırdı. Bu başarıları karşısında, Çağatay Hanı, onu kendi hizmetine aldı ve Tümen Beyi yaptı.

Timur, bundan sonra nüfuzunu, gücünü hızla arttırdı. Hanlarla, beyler arasında sık sık meydana gelen çekişmelere karışıyor, durumu kendi lehine değerlendiriyordu. Devrin âlimleri, Timur'u, devletteki hızlı çöküntüyü durduracak lider olarak görmeye başlamışlardı. 1370 yılında Timur, Belh şehrinde, mutlak hakim ve tam bağımsız bir duruma geldi. Fakat, Cengiz soyundan olmadığı ve Cengiz hanedanının büyük prestijinden de yararlanmak istediği için, Cengiz soyunun Çağatay sülalesinden Soyurgatmış Han'ı tahta çıkardı ve onu, hayatı boyunca, kukla bir hükümdar olarak yanında gezdirdi. Şeklen ona bağlı görünüyordu, ama mutlak hakim kendisiydi. Belh'te toplanan Kurultay, Timur Han'a "Kutbeddin" ve Sâhib Kırân" unvanlarını verdi. Timur Han, kısa bir süre sonra başkenti, Belh'ten Semerkant'a nakletti. Bundan sonra, dört yöne başarılı seferler düzenledi. Çok iyi planlanmış taktikler uyguluyor, yıldırım savaşları yapıyor ve her seferini, zaferle sonuçlandırıyor. 1371-1377 yılları arasında, Harezm'e üç sefer, Moğolistan'a iki sefer düzenledi. 1378'de birinci Altın Ordu seferi ile ününü bütün dünyaya duyurdu. 1379'da Harezm'e bir sefer daha yaptı. 1380'de Herat'a girdi ve böylece Harezm ve Horasan, tamamen fethedildi. 1389'a kadar yaptığı seferlerle Turfan, Karaşar bölgelerini zaptetti ve Uyguristan'ı kendisine bağladı.

1390 ve 1391 yıllarında tekrar Altın Ordu seferine çıktı. Bu son seferi düzenlemesine, Altın Ordu Hakanı Toktamış Han'ın nankörlüğü sebep olmuştu. Çünkü önceki seferlerinde Timur Han, Toktamış Han'ı desteklemiş onun düşmanlarını bertaraf etmişti. Toktamış Han, bu destek sayesinde güçlenince bu defa Timur'a başkaldırmıştı. Bu seferinde, Doğu Avrupa'ya hakim olan Toktamış'ı yıkmak için, onun bütün ülkesini işgal etmek, tahrip etmek zorunda kalmıştı. Bu da, Rusya'nın doğup gelişmesine sebep olacak ve Timur Han, istemeden sebep olduğu bu gelişmeden dolayı, daha sonra, tarihçiler tarafından suçlanacaktı.

Timur Han, 1401'e kadar yapılan dört seferle Irak ve Güney Anadolu, 1398-99 seferleriyle Hindistan Delhi Sultanlığı'nı, 1401-1402'de Suriye'yi fethetti. Nihayet, 1402'de yapılan Ankara Savaşı'nda, Osmanlı Devleti'ni de mağlup ederek itaat altına

aldı.

"Kıymetli bahadırlar sayesinde pek çok yer fethettim ve 27 ülkenin hakanı oldum" diyen Timur, hakanı olduğu ülkeleri şöyle sıralıyor: Turan, İran, Rum (Anadolu), Mağrib, Suriye, Mısır, Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Mazenderan, Geylan, Şirvan, Azerbaycan, Fars, Horasan, Cidde, Büyük Tataristan, Harezmi, Hotin, Kâbilistan, Bahter, Zemin, Hindistan... (Yirmi iki yer sayıyor, diğerleri de Gürcistan, Ermenistan gibi Kafkas ülkeleri).

Büyük cihangir, son seferini Çin'e yapacaktı. 1404 yılı kışında, her tarafın karla kaplı olduğu bir zamanda yola çıktı. Ömrünün sonuna yaklaştığını seziyor, en büyük cihadi geciktirmemek gerektiğine inanıyordu. Çin sınırındaki Otrar şehrine geldiği zaman durdu. Burada ordusuna büyük bir geçit töreni yaptırdı. Kuğu avı düzenledi. Fakat Timur Han hastalanmış, yatağa düşmüştü. Hekimbaşı Fazlullah, ona ölüm döşeğinde olduğunu apaçık bildirdi. Bunun üzerine Timur Han, vasiyetini hazırladı. Saray adamlarını, orduda bulunan torunlarını yanına çağırarak, ölüm döşeğinde bir konuşma yaptı.

Timur Han, ölüm döşeğinde şunları söyledi:

"Oğullarım,

Milletin refahını, saadetini sağlamak için sizlere bıraktığım vasiyeti ve tüzükleri iyi okuyun, asla unutmayı ve tatbik edin. Milletin dertlerine derman bulmak vazifenizdir. Zayıfları koruyun, yoksulları zenginlerin zulmüne bırakmayın. "Adalet ve iyilik etmek" düsturunuz, rehberiniz olsun.

Benim gibi uzun saltanat sürmek isterseniz, kılıcınızı iyice düşünerek çekiniz, bir defa çektikten sonra da onu ustalıklarla kullanınız.

Aranıza nifak tohumları ekilmemesi için çok dikkatli olun. Bazı nedimlerin ve düşmanlarınız nifak tohumları saçmaya, bundan faydalanmaya çalışacaklardır. Fakat vasiyetimde size idare şeklini, ana ilkelerini gösterdim. Bunlara sadık kalırsanız taç başınızdan düşmez.

Ölüm döşeğinde söylenen babanızın bu sözlerini unutmayın.

Benden sonra hakan, Pir Muhammed Cihangir olacaktır. Ona, bana itaat eder gibi itaat edeceksiniz. Kumandanlarım, şimdi itaat yemini ediniz!"

(Ve bütün kumandanlar, saray adamları, ağlayarak yemin ettiler.)

Timur Han, 19 Mart 1405 günü vefat etti. Son sözü "Lâilâhe illallah" oldu. Cenazesini mumyalayarak Semerkant'a götürdüler. Sağlığında çok sevdiği torunu Muhammed Sultan için yaptırdığı türbeye, torununun yanına gömüldü.

Timuroğulları

Timur Han'ın Çin'e giderken vefat etmesiyle, ülke, oğulları ve torunları arasında bölüşüldü.

Timur Hanın torunu şehzade Halil Sultan bin Mîrânşah, 1409 yılına kadar merkezde hakimiyet kurdu. Timur Hanın oğlu Şahruh, önce Horasan'a, 1409'dan sonra da Semerkand'a Büyük Timurlu hükümdarı oldu. Mîrânşah, Batı İran ve Irak'ı ele geçirdi. Fakat Şahruh, 1420'de bütün Timurlu ülkesinin hakimi olup, Hindistan ve Çin'de ismen hükümdardı. Şahruh'un 1447'de vefatıyla taht mücadelesini, oğlu, Semerkand hakimi, Uluğ Bey kazandı.

Uluğ Bey, hükümdarlığı yanında ilme ve fenne çok hizmet etti. Uluğ Bey, oğlu Abdüllatîf tarafından, 1449'da öldürüldü. Abdüllatîf, Timurlu ülkesine hakim olup, 1450 yılına kadar hükümdarlık yaptı. Abdüllatîf, otoriter idaresine rağmen, tasavvuf ehline iyi davrandı. 1450'de suikastla öldürülmesiyle, yerine, Şahruh'un torunu Abdullah bin İbrahim hükümdar oldu. Abdullah Mirza, 1451'de tahtından indirilip, yerine Ebû Said bin Muhammed, Timurlu hükümdarı oldu. Ebû Said'in hükümdarlığı uzun sürüp, ülkede istikrar sağlandı.

Ebû Said, Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmed Handan sonra, devrin en güçlü hükümdarıydı. Ubeydullah-ı Ahrâr'ın sohbetinde bulunup, duasını alırdı. Ebû Said, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a karşı, Karakoyunlu Hasan Ali'ye yardım seferine çıktı. İaşe ve levazımının ele geçirilmesiyle, zor duruma düştü. İkmalin olmaması ve orduda kaçakların bulunması sebebiyle zayıflayıp, 1469'da Türkmenlere esir düştü. Timurluların sonuncu uzun ömürlü hükümdarı, Hüseyin Baykara'dır. Herat ve bütün Horasan üzerinde hüküm süren Hüseyin Baykara (1470-1505) zamanında, Timurlu kültürü, en parlak devrini yaşadı. Ülkenin Özbekler de denilen Şeybânîler'in hakimiyetine geçmesiyle, Timurlu hânedanı sona erdi.

Timurlu Devleti, teşkilât itibarıyla Moğol-Türk-Fars ve İslâm müesseselerinin sentezleşmesinden meydana geliyordu. İdarî ve askerî teşkilâtı, Türkleşmiş Moğol vasıflarını taşıyordu. Fars'a hakim olduklarından, devletin maliyesinde İranlı kâtipler çoğunlukta idi. Timurlular, Orta Asya ve İran'da Sünnîliğin hâmisiydiler. Timurlular, bozkır karakteri de taşıyan, son büyük Müslüman hânedandır. Devletin başında, Timur Han neslinden bir han bulunurdu. Timurlu şehzadeleri, yarı müstakil veya müstakil eyaletlerde vazife yapardı. Eyaletlerdeki şehzadeler, çok büyük kuvvetlere sahiptiler. Bu durum, taht mücadelelerine de sebep oluyordu.

Geniş yetkileri bulunan bu emîrler, askeri topluyor, ordunun nizam ve inzibatıyla uğraşiyor, ganimeti paylaşıyor, hükümdar önünde resmi geçit yaptırıyordu. Timurlu ordusu; hükümdarların hassa alayından başka, kendilerine suyurgallar (bir nevi iktâ) verilen askerlerden meydana geliyordu. Tavacılara, askeri toplama emri verilince, askerin tespit edilen yer ve zamanda bulunmaları mecburiydi. Savaşlarda, fillerden de istifade ediliyordu. Timur Hanın başarılarının sırrı, son derece disiplinli ve düzenli bir orduya sahip olmasından kaynaklanır. Savaşlarda başarı gösterenlere "suyurgallar" ihsan etti. Bir nevi iktâ sistemi olan "Suyurgal" teşkilâtı, Timurlu ordusuna asker hazırlıyordu. Timurlularda, büyük devlet dîvânı karakterinde "dîvân-ı buzurg-ı emâret, dîvân-ı emâret-i tavâciyân" denilen Tavacı Dîvânı vardı. Bu dîvân, Türkleşmiş Moğollardan meydana gelen ordunun işlerine baktığı için "Türk dîvânı" denilmesi dikkat çekicidir. Türk dîvânı, genelkurmay başkanlığı mahiyetindeydi. Üyelerine "emir-i tavacı" veya "dîvân beyi" denirdi.

Malî meselelere "dîvân-ı mâl" bakardı. Başkanına "Amîr-i dîvân-ı mâl" denirdi. Burada İranlı kâtipler vazife yapar, bunlara "Nuvisandagân-ı Tacik" denirdi. Moğol vergi usulünde toplanan "tamga" çiftçilerden, ticaret ve zanaat sahipleriyle, kısmen gümrükten alınırdı.

Timurlu ülkelerinden Mâverâünnehir, Horasan ve İsfahan'da ziraat yapılırdı.

Osmanlılar, Memlûklar ve Bizanslılarla ticaret yaparlardı. Semerkand, Herat, önemli ticaret merkezlerindendi. Ortak adında ticarî teşkilâtları vardı. Semerkand, Şiraz, Herat en önemli Timurlu şehirleri olup, hükümdarlar buralarda otururlardı.

Timurlular; kültür, sanat ve mimarlık alanında muhteşem eserler verdiler. Bu eserlerin ihtişamına, batılılar da hayran olup, buna Timurlu rönesansı demişlerdir. Eserleri hâlâ okunup faydalanılan âlimler yetişti. Behâeddîn-i Buhârî, Alâüddîn-i Attâr, Hâce Ubeydullah-ı Ahrâr, Seyyid Şerîf Cürcânî, Yâkûb-i Çerhî, Muhammed Pârisâ, Mevlânâ Sâdüddîn-i Kaşgârî, Nizâmeddîn-i Hâmûş, Ali bin Hüseyin, Abdullah-ı İlâhî, Abdullah-ı Semerkandî dahil, daha pek çok âlim ve tasavvuf ehli, Timurlular devrinde yaşayıp, yetişti. Timurlu hanlarından iltifat ve himaye gördü.

Molla Câmî'nin Şevâhid-ün-Nübüvve ve Nefehât isimli eserleri, Türkçe'ye de tercüme edildi. Daha pek çok eseri olan Molla Câmî, aynı zamanda şeyhülislâm, âlim ve veliyyi kâmil idi.

Uluğ Bey, Timurlu hükümdarı ve hey'et (astronomi) âlimiydi. Zîc-i Uluğî pek kıymetli olup, hâlâ faydalanılmaktadır. Semerkand'da kurduğu rasathanenin araştırmaları ve

âlimleri pek meşhurdu.

Doğu Türkçesi olan Çağatayca'da meşhur eserler veren Ali Şîr Nevâî, Timurlulardan çok itibar görüp, devlet hizmetinde vazife aldı. Nevâî'nin Türkçe, Farsça mukayeseli Muhâkemet-ül-Lügâteyn kitabı meşhur olup, büyük âlim Molla Câmî'nin Nefehât, Ferîdüddîn-i Attar'ın da Mantık-üt-Tayr eserlerini Türkçe'ye çevirdi. Ali Şîr Nevâî'nin daha pek çok eseri vardır.

Şah Nimetullah-i Velî, Kâsım-ı Envâr, Hâfız-ı Şîrâzî, Kemâleddîn-i Binâî, Nişâpûrlu Kâtibî, Sekkâkî, Heratlı Lütfî, Abdullah Hâtîfî şâir olup, Timurlular devrinde tasavvufî ve lirik şiirler söyleyip, yazdılar.

Timurlu tarihçilerinden Hâfız-ı Ebrû, Abdürrezzak Semerkandî meşhur olup, eserleri devrin kaynaklarından. Hâfız-ı Ebrû'nun, dört bölüm hâlinde on iki eserden meydana gelen Mecmuât-üt-Tevârih ve Abdürrezzak'ın umumî tarih mahiyetindeki Matla-üs-Sa'deyn adlı eseri vardır.

Tabiat manzarası ressamı ve minyatürcü Kemaleddîn Behzâd, Timurlular devrinde yetişen meşhur sanatkârdır. Behzâd, tabiat resimleriyle an'anevî minyatür unsurlarını birleştirerek, kitap süslemesine yeni bir çehre getirdi. Mîmârî eserlerde yüksekliğe, süsleme ve renk zenginliğine önem verdiler.

Timurlu hanları, zaptettikleri beldelerin meşhur mîmar, usta, sanatkâr ve âlimlerini başşehre getirtip, güzide eser vermelerini temin ederlerdi. Timurlu sarayları, cami, medrese, türbe ve dergâhları muhteşem olup, yeni üslupla çok zengin olarak inşâ edilmişti. Semerkand'da Bibi Hanım Camii, Gûr-i Mîr, Şâh-ı Zinde Türbesi, Şirin Bike Ağa, Hasan Bike ve Çocuk Bike, Olcay ve Bibi Zeynep kabirleri, Meşhed'de Gevher Şad Camii, Mescid-i Şah, Anov'da Babür Camii, Herat'ta Medrese, Yesi'de Ahmed Yesevî Türbesi, Timurluların meşhur mîmarlık ve sanat eserlerindedir.

Tolunoğulları Beyliği

Dokuzuncu asırda Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Türk-İslâm devletlerinden.

Tolunlular, İslâm halifeliği toprakları içinde kurulan ilk müstakil Türk siyasi teşekkülüdür. Kurucusu, Oğuz Türklerinden Ahmed bin Tolun idi. Halifelik merkezi, Bağdat yakınlarındaki, Samarra'da bulunuyordu.

Ahmed'in babası Tolun, Abbâsi Halifesi El-Mu'tasım (838-842) zamanında, cesareti ve bilgisiyle şöhret yapmış bir zâttı. Ahmed de aynı derecede cesur ve bilgili bir şahsiyetti. Abbasi valisinin vekili olarak Mısır'a geldi. Mısır valisi oldu. Nüfuzunu Filistin ve Suriye'ye kadar genişletti. Ülkesinde imar faaliyetlerinde bulunup, lüzumlu askerî tedbirleri alarak, kuvvetli bir ordu kurdu. Abbasiler, Irak'taki zenci esirlerle meşgul olurken, istiklâlini ilan etti (868).

Ahmed bin Tolun, Mısır maliyesinde ıslahat yaptı. Mısır ahalisini darlıktan kurtarması sebebiyle çok sevilip, tutuldu. Kısa zamanda Şam, Halep, Antakya şehirleriyle birlikte Suriye'yi idaresine aldı. Adana ve Tarsus bölgesini de ülkesine bağladı. Ahmed bin Tolun'un 884'te vefatıyla, yerine, oğlu Humâreveyh geçti.

Humâreveyh (884-896) zamanında, Tolunoğullarının ikbali daha da parladı. Devletin sınırları; Toroslar, El-Cezire ve Irak'a kadar genişledi. 892'de yeni Abbasî halifesi olan El-Mu'tezid, hilâfete gelişinde Humâreveyh ve onun vârislerine, üç yüz bin dinar vergi mukabilinde, otuz yıl süreyle, Mısır ile Toros sıradağlarına kadar Suriye'yi ve Musul hariç, El-Cezire'yi verdi. Antlaşma, daha sonra, Tolunluların çok az lehine olacak şekilde yeniden tanzim edildi. Humâreveyh, kızı Kadr-ün-Nedâ'yı, Abbasî halifesine, destanlaşan bir merasimle verdi. Humâreveyh, Suriye'ye yaptığı bir sefer sırasında, köleleri tarafından, otuz iki yaşındayken öldürüldü (896). Humâreveyh'in

genç yaşta öldürülmesi, Tolunoğulları Devleti ve Mısır için büyük bir talihsizlik oldu. Yerine geçen oğlu ve kardeşleri, istiklallerini koruyamadılar. Suriye çölündeki sapık Karmatileri kontrol edememeleri, halifenin büyük bir ordu göndermesine sebep oldu. Mısır ve diğer ülkeleri, Abbasi Halifesi El-Muktefi'nin kumandanı Muhammed bin Süleyman tarafından ele geçirilerek, bölge valilerinin idaresine verildi. Tolunoğlu hanedanı mensupları, Bağdat'a götürüldü (905).

Tolunoğulları zamanında Mısır, altın çağını yaşadı. İktisadî ve ticarî bakımdan gelişip zenginleşti. Halkın üstündeki ağır malî yükler kaldırılarak refah seviyesi yükseltildi. İmar faaliyetlerinde bulunulup, büyük mimarî eserler yapıldı. Güçlü bir donanma kuruldu. Ahmed bin Tolun, Kahire yakınlarına Fustât şehrini inşa ettirip, burayı başşehir yaptı. Tolunlulardan kalma Tolunoğlu Ahmed Camii, 9. yüzyılda yapılmasına rağmen, çeşitli istilâ ve zamanın tahribatına uğradığı halde, hâlâ ibadete açıktır. Tolunoğlu Ahmed Camii yanında, vakıf olarak hastane, eczane ve iki de hamam vardı. Yeni inşa edilen Fustât ve El-Ketâ'i'de hükümdarın sarayı etrafında, kumandanların konakları; iktisadî, ticarî ve sosyal hayatın vazgeçilmez müesseseleri olan pek çok cami, çarşı, han, hamam, değirmen ve fırın vardı. El-Ketâ'i'de askerî iskân, milliyetlere göre idi. Her kavmin mahalleri ayrıydı. Tolunlular ordusunun mevcudu, yüz bine yaklaşırdı. Ordu, Türk ve Sudanlılardan meydana gelirdi. Ordunun kışlaları, kumandanların konakları etrafındaydı.

Tolunoğulları devrinde Mısır, başta edebî, tarihî, dînî ve felsefî ilimler olmak üzere muhtelif ilim sahalarında, büyük gelişme gösterdi. İlme ve âlimlere önem veren emirlerin evleri, birer ilim merkezi hâlindeydi. Tolunoğlu hükümdarları, halka karşı cömert davrandıklarından, şair ve edipler, onların ihsanlarına nail olmak için etraflarına toplanmışlardı. Bu devirde Arap dili ve edebiyatı üzerinde çalışan El-Velid bin Muhammed et-Temîmî, Ahmed bin Câfer ed-Dineverî ile tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat ilimlerinde Kadı Bekkar bin Kuteybe, Debi bin Süleymân el-Murâdî ve Ebû Câfer Tahavî, bölgede yaşayan âlimlerin ileri gelenlerindendir.

Uygurlar (Uygur Devleti, Uygur İmparatorluğu)

Ötüken, Kansu ve Doğu Türkistan'da bir hâkanlık iki devlet kurmuş olan Türk boyu. Uygurların anayurtları, Baykal Gölünün güneyindeki Orhun, Selenga ve Tala nehirlerinin bulunduğu bölgedir. Bilinen tarihleri Büyük Hun İmparatorluğu ile başlar. Tabgaçlar (386-534) devrinden sonra, beşinci yüzyılın ikinci yarısında beylik kurdular. Göktürklerin ilk zamanlarında Selenga Nehri etrafında oturuyorlardı. Yedinci yüzyılın ilk çeyreğinde Sir-Tarduşların altı kabileden meydana gelen birliğine katıldılar. P'u-ku, Tongra, Bayırku ve Fu-lo-pu kabileleri de Uygurların etrafında toplanarak, hep beraber Uygur adını benimsediler. Beyleri, Erkin unvanını taşıyor ve elli bin muharip asker çıkarabiliyorlardı. Göktürklerin zayıflamasıyla, kuvvetlendiler. Erkin yerine İl-teber unvanını kullanmaya başladılar. İl-teber T'u-mi-tu devrinde, Tola havâlisini alıp, güneyde Hoang-ho'ya kadar akınlar tertip ettiler. Uygurlar, akınları neticesinde, 646'da Çin İmparatoru tarafından da tanındılar. İl-teber T'u-mi-tu, kendini kağan ilan etti. Uygurlar'ı Göktürkler tarzında teşkilâtlandırdı. T'u-mi-tu 648'de Çin'in entrikalarıyla öldürülünce, yerine oğlu P'o-jon geçti. P'o-jon, Çinlilerin on-okların başına kukla kağan yaptığı Ho-lu'yu mağlup ederek, 656'da Taşkent yakınlarına kadar ilerledi. Uygurlar, Göktürklü Kapagan Kağan (693-716) zamanında Göktürlere bağlandı.

Bilâhare Uygurlar, Göktürklerin iç mücadelesinden faydalanarak toplandılar. Göktürk Devletini yıktılar. 745'te, Ötüken merkez olmak üzere, Uygur Hakanlığını kurdular.

Dokuz-Uygur Uruğu'ndan, birlik haline geldiler. Uruklar, Çince kaynaklarda şöyle geçer; Yaglakar (Yaglakır), Hu-tuko (Uturkar), Hu (Kürebir), Mo-ko-sik-i (Bagasıgır), A-vu-çö (Ebirceg), ko-sa (Hazar), Hu-vu-su (Khifuzu), Yo-vu-ku (Yagmurkar), Hi-ye-vu (Ayabire).

Bu uruklardan kurulu Uygur kabilesinin idaresi altındaki Dokuz-Oğuz birliği de; D'u-ku (Buku), Hun (Qun), Pa-ye-ku (Bayırku), T'ung-lu (Tongra), Sse-kie (Sıkar), K'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-vu-ku, A-tie (Ediz)'dir. Dokuz Uruk'dan meydana gelen Uygur boyu, Dokuz-Oğuz boyunun ilâvesiyle boy sayısı ona yükselerek, On-Uygur diye anılan birlik meydana geldi. Basmıl ve Karluk boylarının katılmasıyla birlik sayısı onbire yükseldi. Uygur Hakanlığı, her boyun başına birer bey olmak üzere, on bir vali tarafından idare edilmekteydi.

Uygur Hakanı Kutlug Bilge Kül, Orhun kıyısında Ordu-balık şehrini kurup, burayı merkez yaptı. Kutlug Bilge Kül, 747'de ölünce, yerine oğlu Moyen-çor (Bayan-çor, Bilge Kağan) Uygur Kağanı oldu. Moyen-çor (747-759), kuzeyde Kırgızlar, batıda Karluklar ve onlara yardım eden Türgişler ve Basmillar ayrıca Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar ve Çikler ile muharebe edip, bunları kendine bağladı. Hakimiyetini Yenisey kaynakları, Çu-Talas havalisi, İç-Asya ve Kerulen'e kadar genişletti. Oğullarını buralara, Yabgu, Şad unvanıyla tayin etti.

Moyen-çor, Çin üzerinde de çok tesirli oldu. Moyen-çor'a bağlı Karluklar, Çinlilerle, İslâm dînini tebliğ için bölgeye gelen Müslümanlar arasında yapılan Talas Meydan Muharebesi'nde (751) İslâm ordusu tarafını tuttu. Talas Meydan Muharebesinde Çinliler, ağır mağlubiyete uğradı. Tarım Havzası, Uygurlara geçti. Çinliler, Orta Asya'dan çekildi. Çin'de büyük hâdiseler oldu. Annesi Türk olan An-lu-şan adlı bir kumandan, 200.000 kişilik bir kuvvetle, Çin'in merkezî şehirlerinden Lo-yang'ı 756'da, Ç'ang-an'ı 757'de zaptetti. An-lu-şan, kendisini imparator ilan etti. Çinliler, bu hâdiseler üzerine, Uygurlardan yardım istemek zorunda kaldı. Moyen-çor, Uygurları yardıma çağırın T'ang İmparatoru Su-tsung'u destekledi. 757'de Lo-yang'ı ve diğer merkezî şehirleri geri aldı. Çin, yılda 20.000 ton ipek vermeyi taahhüt etti. Uygur Hakanı, İmparatorun kızıyla evlendi. Moyen-çor (Bilge Kağan) 759'da ölünce yerine Böğü Kağan (Alp Külüg Bilge Kağan) geçti.

Böğü Kağan, Çin'e hakim olmak niyetindeydi. Uygur Ordusu, 762'de Çin'e sefere çıktı. Uygurların gelmesiyle Çin'deki iç mücadele sona erip, birlik oldular. Uygur ileri harekâtı durdu. Fakat, Çin'de Uygur nüfusu ve tesiri arttı. Çin'in merkez ve şehirlerinde pek çok Uygur, serbestçe ticaret yapıyor, istedikleri kadar ipekli kumaş alıp, satıyorlardı. Böğü Kağan, Tibetlilerin hücumuna uğrayan Çin'i korumak üzere, Töles asıllı Çin kumandanı P'u-ku Huai-en'in davetiyle, 762'de Lo-yang Seferini yaptı. Lo-yang Seferi, Tibetlilerden Çin'i kurtardıysa da, Türk kültürünün aleyhine oldu. Böğü Kağan, Ötüken'e dönerken, Mani dînini Türkler arasında yaymak için, dört rahibi de beraberinde getirdi. Böğü Kağan, Manihaizm'i kabul edince, bu bozuk din, Uygurlar ülkesinde resmî bir mahiyet kazandı. Manihaizm, hayvanî gıdâlarla beslenmeyi yasakladığından, disiplinli ve cesur bir kavim olan Uygurların muhariplik (savaşçılık) vasfını zayıflattı.

Böğü Kağan, Kırgızlar üzerinde de zafer kazandı. Çin'e sefer etmek isterken, buna karşı çıkan akrabası Nazır Tang Bağa Tarkan tarafından, 779'da öldürüldü. Tang Bağa Tarkan, Alp Kutlug Bilge Kağan unvanıyla, Uygur Hakanı oldu. Alp Kutlug Bilge Kağan (779-789), cesareti, iyi idaresi ve yapmış olduğu kanunlarıyla tanınır. Kırgızları tekrar mağlup etti. Çinli bir prensesle evlenince, Uygur tüccarlarının Çin'de tahakkümlerinden doğan anlaşmazlıklar ortadan kalktı. 789'da ölmesiyle yerine Külüg Bilge Kağan (789-790) ve sonra bunun oğlu Kutlug Böge (790-795) hakan oldular. Uygurlar, iktisadî ve kültürel menfaatleri sebebiyle, Çin'i eskiden beri taarruzlardan

koruyorlardı. Tibetlilerin tekrar Çin'e tecavüz etmeleriyle, yine kuvvet yardımı gönderildiyse de, başarılı olmadı. Kutlug Bilge Kağan, bu başarısızlık üzerine 795'te öldürüldü, yerine Alp Kutlug geçti. Alp Kutlug Bilge Kağan (795-805), sevilen bir kumandan ve idare adamıydı.

Külüg Bilge Kağan (805-808) zamanında, huzur devri açıldı. İktisadî hayat gelişti. İç-Asya'nın önemli ticaret şehirlerine nüfuz edildi. Alp Bilge Kağan'dan (808-821) sonra hakan olan Küçlüg Bilge Kağan (821-833); Karabalasagun Kitabesini, 826'da diktirdi. Küçlüg Bilge Kağan zamanında, Türkistan'ın doğusuna inmek isteyen Tibetliler durduruldu. Karlukların başına yeni bir Yabgu tayin edilip, Soğd bölgesine kadar ticarî münasebetler geliştirildi. Fakat, Uygur ülkesinde huzursuzluk da başladı, hakan öldürüldü. Küçlüg Bilge Kağan'dan sonra yerine geçen Alp Külüg Bilge Kağan (833-839) da, nazırının tahrik ettiği isyanda öldürüldü.

Uygurlar, millî vasıflarına ters düşen Manihaizm tesiriyle gittikçe gevşeyince; Yenisey bölgesinde olup, Orhun bölgesini de kontrol altında tutan Kırgızların taarruzuna dayanamadılar. Kırgızlar, kalabalık kuvvetleriyle, 840'ta Uygur topraklarına girdiler. Uygur başşehri Ötüken'i zaptedip, son hakanı öldürdüler. Ötüken'de devletleri yıkılan Uygurlar, büyük topluluklar hâlinde yurtlarını terk ettiler. Karluk ülkesine, Çin hududuna ve daha kesif olarak da, zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç-Asya'da, Beş-balık, Turfan, Kuça sahasına göçtüler.

Uygurların Ötüken'den göçleri, Hakan ailesine mensup, Vu-hi Tegin ve Ngo-nic Tegin adlı iki kardeş tarafından idare edildi. Göçten sonra, Uygur tarihinin ikinci safhası başladı. Göçü idare eden kardeşlerden Vu-hi Tegin (841-846), kağan seçildi. Uygurlar, Kırgız ve Çin taarruzlarına maruz kalıp, çok zarar gördüler. Bir kısmı Çin'in tâbiyetine girip, Kan-Çou Uygur Devleti'ni kurdular. Bir kısmı da eski yurtlarına dönüp, Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Devleti'ni kurdular. Fakat, bu iki devlet de, Bozkır Türk Devletinden farklı vasıflar taşıyorlardı. Hakimiyetlerini genişletme idealleri yoktu. Büyük siyasî mücadelelere girmekten sakındılar. Başta, Çin hükümetleri olmak üzere, komşularıyla dostluk ve ticarî münasebetlerini devam ettirdiler.

Varsak Boyu (Varsaklar)

Oğuzlar'ın Üçok koluna bağlı bir Türk Boyu.

Ulaş, Elvanlı ve Kusun gibi obalara ayrılırlardı. On üçüncü asırda, Anadolu'ya gelerek, Tarsus-Mersin civarındaki dağlık araziye yerleştiler. Osmanlı-Karamanlı mücadelesinde, Karamanoğulları tarafında yer aldılar. Memlûklar'la da komşu olduklarından, zaman zaman Karamanlılara karşı da tavır aldılar. Varsakların bir kısmı, Çelebi Sultan Mehmed zamanında, Osmanlı idaresi altına alındı. Osmanlı-Akkoyunlu savaşında, bir kısım Varsaklar, Akkoyunlu tarafını tuttu. Savaş sonunda, Uzun Hasan'la birlikte İran'a gittiler (1473). Anadolu'da kalanları, Fatih Sultan Mehmed Han'a tâbiyetlerini arz ettiler. İkinci Bayezid'e karşı Cem Sultan'ı destekleyen Varsaklar, Yenişehir Savaşından sonra, bu işten vazgeçtiler. Osmanlı-Memlûk mücadelesinde, Memlûklar lehine hareket edip, İçel sancak beyliğini ele geçirdiler. Ancak, Sadrazam Davud Paşa, bunları denetim altına alarak, çoğunluğunu, Karaman, Kırşehir, Antalya, Aydın ve Maraş tarafına sürgün edip yerleştirdi (1487). Bu durum, Varsakların bir daha devlet aleyhine birleşmelerine imkân vermedi.

Yakutlar

Sibirya'nın kuzeydoğusunda yaşayan bir Türk boyu.

Sahalar adıyla da bilinen Yakutların, Gulıganlarla (Kurıkanlar) Tunguzların karışmasından meydana geldiği tahmin edilmektedir. Kurıkanların, 7. yüzyılda Çin sarayına hediyeler verdikleri, Göktürk Devleti'ni ikinci defa kuran İltiş Kağan'a karşı çıktıkları bilinmektedir. Yakutlar, 10. yüzyıldan sonra, Moğol istilaları yüzünden yurtlarını terk ederek, Selenga Irmağının aşağı kıyılarında, Angara ve Lena ırmaklarının yukarı bölgelerine göçtüler.

On yedinci asrın başlarında Ruslar, Asya'yı ele geçirme tasavvurlarını gerçekleştirmek üzere, Yakutların ülkesine girmeye başladılar. 1620-1630 yılları arasında tamamen işgal ettiler. Yakutlar, zaman zaman ayaklandılar ise de, bir netice elde edemediler. Bu tarihten sonra Yakutların büyük çoğunluğu, Rusların etkisiyle Hıristiyanlaştı. Buna rağmen Şamanî inançlarını da devam ettirmişlerdir.

İyi at yetiştirmeleriyle tanınan ve zengin insanlar olan Yakutlar, Rusların zulmü altında fakirleştiler. Yakutistan, Çarlık Rusya'sında siyasî suçluların sürgün edildiği bir ülke durumuna geldi. Diğer bölgelerden Rus nüfus göçürülerek, Yakutistan'da iskân edildi. Sürgünler, Yakut ülkesinde, Batı kültürünü ve muhtariyet (özerklik) fikrini yaydılar. On dokuzuncu asırda, kültürlü kimseler yetişti. 1900'lü yılların başından 1917 ihtilâline kadar, bağımsızlık mücadelelerine devam ettiler. 1920-1921'de kurulan Yakut Millî Hükümeti, komünistlere karşı savaştı. Fakat, Moskova'nın güçlü ordusu karşısında mağlup oldular. Ruslarla yapılan barış neticesinde Yakutistan, Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyetini kurdular (1922). Fakat Ruslar, 3.062.000 km²'yi bulan Yakutistan'ı, kolonizatör Ruslarla iskân ederek, Yakut nüfusunun oranını devamlı düşürmektedir. 1970 sayımına göre Yakutların nüfusu, 602.000 idi. 1992'de, 944.000'e yükselmiştir.

Yörükler

Anadolu ve Rumeli'de göçebe olarak yaşayan, geçimlerini hayvancılıkla sağlayan ve mevsimlere göre ova veya yaylalarda kurdukları çadırlarda oturan Oğuz Türklerine verilen ad. Bunlara, Türkmenler adı da verilir. "Cesur, muhârip, iyi yürüyen, eli ayağı sağlam" gibi mânâları ifade eden "Yörük" kelimesi yerine, "yürük" kelimesi de kullanılır. Umumî olarak konar-göçer hayat yaşayan bütün topluluklar için kullanılan bu isim, daha çok göçebe Oğuz boyları için alem (özel isim) olmuştur.

On birinci yüzyılda Orta Asya'dan göç eden ve göçebe hayat yaşayan Oğuzlar, İran'dan geçerek, Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'ya geldiler. Burada da eski hayat tarzlarını aynen devam ettirdiler. İlk zamanlar Türkmen adıyla anılan Oğuzların bir kısmı yerleşik hayata geçti. Anadolu'nun İslâmlaştırılıp Türkleştirilmesi sırasında, Oğuz boyları, Anadolu'nun her tarafına yayıldı. Bir kısmı yerleşik hayata geçerek Türkmen adını aldı, bir kısmı da göçebe hayatını sürdürüp Yörük ismiyle anıldı. Anadolu Selçukluları ve beylikleri dönemlerinde, Yörüklerden, askerî güç olarak faydalanıldı. Selçuklular ve Osmanlılar, Yörükleri sistemli bir şekilde toprağa yerleştirmeye çalıştılar. Orhan Gâzi ve Yıldırım Bayezid devirlerinde, geçitlerin, derbentlerin korunması, Yörüklere yaptırıldı. Osmanlıların Rumeli'ye geçişinden sonra, Yörüklerin önemli bir bölümü de Rumeli'ye göç ettirildi. Sultan Birinci Murad Han zamanında, Saruhan'dan, Serez taraflarına kalabalık gruplar hâlinde sevk edilen Yörükler, iskân edildikleri yeni bölgelerde, yabancı unsurlar arasında bir dayanak

noktası teşkil ettiler ve ileride yapılacak fetihlere yardımcı oldular. Yörüklerin Rumeli'ye geçirilmeleri, Yıldırım Bayezid Han devrinde daha yoğun bir şekilde devam etti.

Sultan İkinci Murad Han ve Fatih Sultan Mehmed Han zamanlarında, yeni fethedilen yerlere, çok Yörük nüfus nakledildi. Fatih Kanunnâmesi'nde Yörüklere, diğer ahaliye göre bazı vergi muafiyetleri tanındı. Fatih Kanunnâmesi'nde, Yörüklerin, ağnam (koyunlar) resmî mükellefi ve askerlikle mükellef oldukları belirtildi. Orduda yardımcı kuvvet olarak vazife alan Yörükler, Kanunî devrinden itibaren, daha çok imar ve muhafaza hizmetlerinde kullanıldı. Buldukları coğrafi mevki itibariyle çeşitli hizmetler gören Yörükler, sahillerde gemi malzemesi temini ve gemi yapımında; derbentlerde ve ana güzergâhlarda yol emniyeti, tamir, muhafaza, köprü inşası ve menzillere zahire toplanması ve korunmasında; madenlerde, ordunun nakliye işlerinde ve devletin kalelerinin onarımlarında da istihdam edildiler. Yörüklerin, geçtikleri yerlerde kalabilecekleri, yaylak ve kışlak alanları belirlendi.

Yörüklerin Rumeli'ye geçirilmesi ve fethedilen yerlere yerleştirilmesi, daha sonra Osmanlı Devletinin umumî bir siyaseti oldu. Ancak, sonraki devirlerde, Yörüklerin Rumeli'ye yerleştirilmesi yavaşladı. Fakat 18. yüzyılın sonlarına kadar devam etti. Bu göçlerin bir kısmı, isteğe bağlı olduğu gibi, bir kısmı ise devlet siyaseti doğrultusunda mecburî olmuştur.

Anadolu'da başgösteren Celâlî isyanları ve neticesinde meydana gelen iç çalkantılar ve ekonomik buhranlar, Anadolu'daki Yörüklerin düzeninin bozulmasına yol açtı. Bu karışıklıklar, Yörük camiasına da sirayet etti. Devlet, bu yüzden, Yörükler üzerindeki idarî otoriteyi sağlamak ve doğabilecek zararları önlemek için, onları mecburî yerleşmeye tâbi tuttu. Mecburî iskânın gayesi, göçebe hayat tarzı sebebiyle Yörüklerin, yerleşik halka zarar yapmalarını önlemek, harap ve boş olan iskân merkezlerinin imar edilmesini, ekilmeyen toprakların işlenmesini temin etmek, devlet tarafından kontrol edilmesi zor olan eşkıya gruplarına karşı bir emniyet unsuru olarak set vazifesi görmelerini sağlamaktı.

1683 Viyana Seferi'nin mağlubiyetle sonuçlanması, Rumeli ve Anadolu'da, geniş çapta aşiret hareketleri ve eşkıyalık hadiselerine sebep oldu. Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, 1691 senesinde, Yörükleri tamamen iskân etmek için harekete geçildi.

Rumeli'deki Yörükler, "Evlâd-ı Fâtihân" adı altında yeni bir teşkilata tâbi tutuldu. Bunlardan, askerî maksatlarla faydalanılmaya çalışıldı. Anadolu'daki Yörükler ise, bilhassa Hama, Humus, Rakka ve Halep bölgelerine yerleştirilmek suretiyle, Aneze ve Şammar aşiretlerinin baskınları önlenmeye çalışıldı. 18 Mart 1692 tarihli bir ferman ile, Anadolu'nun çeşitli vilayet ve sancaklarından, muhtelif yörük aşiretlerine mensup yetmiş kadar oymak yerleştirildi. Bu aşiretlerin, yerlerini terk etmemeleri için de, Adana ve Maraş taraflarında, derbent mahallelerine Yörükler yerleştirildi. 1720 senesinde, Şam vilayetine bağlı bazı sancaklar Yörükler yerleştirilmek suretiyle, Türk nüfusu yönünden takviye edildi. Bazı Yörük oymakları da, kendi yaylak ve kışlaklarında iskâna tabi tutuldular. 1693 senesinde, Kayseri vilayetine bağlı Zamantı ve Pınarbaşı yaylaları, 1728'de Zamantı Irmağının etrafındaki harabe köyler, bu bölgede yaylak-kışlak hayatı yaşayan Yörüklere tahsis edildi. Ayrıca Kozan Dağındaki Yörükler, Çukurova'ya, Orta Toroslar'daki kalabalık Yörük cemaatleri İçel'e, Antalya ve Isparta bölgelerinde dağınık halde bulunan Yörükler ise, Taşeli yaylaklarına yerleştirildiler. Bu arada, Orta Anadolu'ya (Çiçekdağı, Nevşehir, Niğde) yörük iskânı yapılırken, Teke, Hamid, Beyşehir, Alanya ve Akşehir Yörüklerinin de uygun yerlere yerleştirilmeleri için, 1732 senesinde ferman çıkarıldı. Ayrıca doğudan batıya uzanan Toros Dağlarının iç ve dış kısımlarında yeni kurulan birçok kasaba ve

nahiyelere de, çeşitli yörük cemaatleri yerleştirildi. İçel ve Alanya bölgesinde yaşayan bazı Yörükler, Kıbrıs Adasına gönderildiler.

On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren, Yörüklerin iskânı, daha düzenli olarak yapılmaya başlandı. Vilayetlerine Yörük iskân edilecek valiler, yaylak ve kışlaktaki Yörükler üzerine iskân nazırı tayin ederek, onları disiplin altına almaya çalıştılar. Tanzimat'tan itibaren de boş araziler ve terk edilmiş yerler, iskân sahası olarak seçildi. Bu şekilde iskân için Bursa, Sivas, Ankara, Konya ve Aydın eyaletleriyle mülhakatı (bağlı yerler) seçildi. Yörüklerin iskânı için tertip edilen Fırka-i Islâhiye, Adana Halep, Maraş ve Ayıntab'da (Anteb) yeni kasabalar da kurmak şartıyla pek çok Yörük cemaatini iskâna tâbi tuttu.

Bugün, Yörüklerin tamamı yerleşik hayata geçmişlerdir. Ancak, eski hayat tarzlarını devam ettiren ve yaylak-kışlaklarda göçebe olarak yaşayan Yörükler, Toroslar'da hâlâ mevcuttur.

Yörüklerin isimleri ve onlarla ilgili kanunî hükümler, ilk defa Fatih Kanunnâmesi'nde yer aldı. Buna göre kurulan yörük teşkilatı, idarî ve askerî maksatlara uygun şekilde düzenlendi. Fatih Kanunnâmesi'nde, Yörüklerin, sefere çıktıklarında her türlü teçhizatı kendilerinin temin etmeleri ve avâızdan muaf tutulmaları ve sefere çıkanların ertesi yıl çıkmamaları kanun hâline getirildi. Ancak, Yörüklerle ilgili kanunnâme Kanunî devri ortalarına doğru tamamlandı. Hasılatı, devletin hazine defterlerinde yazılı ve muayyen zeamet birliklerine çevrilen Yörükler, seraskerlik adı altında bir takım gruplara ayrıldı.

Bunların başında, Yörüklerin arasından seçilerek bir berat ile tayin edilen "serasker" (yörük reisi) bulunurdu. Yörük seraskerlikleri, kendi aralarında ocaklara taksim olunmuşlardı. İlk zamanlar yirmi beş kişi bir "ocak" sayılırken, sonradan ocağın sayısı, otuza çıkarıldı. Bu ocakların her birinden beş kişi, sefere gitmek veya devlet hizmetini görmek üzere "eşkinci" olarak ayrılır, ocakta kalan diğer yirmi beş kişi de "yamak" olurdu. Eşkinci olarak seçilen bu beş kişinin, sefer ve dîvân-ı hümayûna hizmet masraflarını, altı aylık müddetle ve ellişer akça olmak üzere yamaklar karşılar, buna mukabil avâız-ı dîvâniye vergisinden muaf tutulurlardı. Yörükler, yörük tarzı hayatı devam ettirirlerse, kendi hayat düzenlerine göre ayarlanmış bir kısım vergileri verirlerdi. Onlardan, hiçbir surette, diğer halktan alınan vergi alınmazdı. Ancak Yörükler, tabîî hayatlarını bırakır da, ziraî hayata geçerlerse reaya kaydolunurlar, diğer halkın verdiği vergileri öderlerdi.

Yörüklerin yaşadıkları mıntikalarda, köyler, mezralar ve yurtlardan meydana gelen kazalar kurulmuştu. Yörükler için cazip bir hâle getirilen kazalarda, Yörüklerin kazâî (adlî) meselelerini hal için, bir kadı bulunurdu. Kadılar, aynı zamanda, Yörüklerin sahip oldukları hayvanların tahrirleri ile, sefer sırasında orduda ikmal ve nakliye işlerinde vazife alacak olanların isimlerini ve kira bedellerini de tespit ederdi.

Anadolu'da, bu şekilde kurulan birçok yörük kazası vardı.

Yörükler, Orta Asya'dan getirdikleri gelenekleri devam ettiriyorlardı. Hayatları, belli kaidelere bağlanmıştı. Bu kaideler, daha çok, örfe bağlıydı. Yazları serin olan yaylalarda, kışları ise sıcak veya ılık kışlaklarda geçiren Yörüklerin, yaylalara gidiş gelişleri, belli bir düzen içinde yapılırdı. Bu gidiş gelişler, belli yollardan olurdu.

Yaylağı ve kışlağı olmayan Yörükler de otlak kiralarlardı. Yörüklerde yaylaklar, oymakların malı sayılır, o oymağa mensup olan herkesin hayvanları, burada serbestçe otlardı. Yaylak veya kışlaklardaki evler ve çevrelerindeki küçük bahçeler, şahıslara aitti. Çadırların ve küçük bahçelerin bulunduğu yere, "yurt yeri" denirdi. Bir oymağın hayvanlarının, diğer oymakların hayvanlarına karışmasını önlemek için, hayvanlara "dökün, dövme" veya "dögme" adı verilen damgalar vurulurdu.

Hayvanların kulakları, belli şekillerde çentilerek de, diğer oba hayvanlarından

ayrılırdı. Bu işaretlere “en” adı verilirdi. Koyun, keçi, sığır ve deve gibi hayvanlar besleyen Yörükler, yaylak ve kışlaklarda buğday, arpa, mısır ve bazı sebzeleri yetiştirirlerdi. Süt mâmulleri ve et, temel gıdalarını teşkil ederdi. Giyim ve ev eşyalarını, kendileri dokurlardı. Bununla beraber, kapalı bir ekonomiye sahip olmayıp, köy ve kasabalardaki pazarlara inerler, ürünlerini satarak kendi ihtiyaçlarını satın alırlardı. Develeriyle, şehirler arasında yük taşırlardı. İstanbul gibi büyük şehirlere, buğday ve benzeri tüketim maddelerini, develeriyle, Yörükler taşırlardı. Keçi besleyen Yörükler, kıldan yapılmış çadırlarda, diğerleri ise keçeden yapılmış çadırlarda otururlardı. Evi andıran yörük çadırlarında, oturma, yatma ve yemek pişirme için bölümler vardı. Çadır, orta direğin etrafına sıralanmış 5-9 direk üzerine kurulurdu. Büyük çadırlarda, binek hayvanlarının bağlandığı bölüm dahi bulunurdu. Çadırın oturma bölümü, Yörük kilimleriyle döşenir, kenarlarda minderler bulunurdu. Çadırda, herkesin oturacağı yer belliydi.

Yörüklerde aile yapısı, daha çok erkek hakimiyetine dayanırdı. Yörüklerde esas evlilik şekli, tek evliliktir. Umumiyetle, evlenen çocuklar, babayla birlikte yaşardı. Bu yüzden, büyük aileler meydana getirirlerdi. Yörükler, amca kızı, dayı kızı, amca ve teyze kızı gibi yakın akrabayla da evlenirlerdi.

Yörüklerin idarî teşkilatlanmaları, oba, oymak, boy ve ulus şeklindeydi. Yaylak ve kışlaklarda, bir soyun yaşadığı alana “oba” denirdi. Bu terim, zamanla kaybolmuş ve yerini mahalle kelimesi almıştır. Bir veya iki oba halkına “oymak” denirdi. Oymakların başında, “kethüda” bulunurdu. Yörükler, buna, “kâhya” derlerdi. Birkaç oymağın birleşmesinden meydana gelen topluluklara, “boy” adı verilirdi. Boyun başında “boybeyi” bulunurdu. Boy beylerine daha sonra, “yörük başbuğu” adı da verildi. Birkaç boyun birleşmesinden “ulus” meydana gelir, bunun başkanlarına “ulusbeyi” denirdi. Arı duru bir Türkçe konuşan ve zengin bir folkloru bulunan Yörüklerde, an'ane ve geleneklere bağlılık vardı. Yörüklerin göçleri, belli esaslara bağlanmıştı. Yaylaklara göç, bahar aylarında olurdu. Oymak veya boy beyleri, göçün gününü önceden tespit ederek herkese duyururdu. Göç günü gelmeden önce, gerekli hazırlıklar yapılırdı. Önceden bildirilen gün gelince, bütün eşyalar develere yüklenir, üzerine kilimler atılırdı. Develerin alınlarına süs, küçük ve büyük çanlar takılırdı. Kervanın önünde, yeni elbiselerini giymiş, elinde kirmanı ile yün eğirerek bir gelin giderdi. Çevrede, ata binmiş genç erkekler, silah atarak, at sürerek yayla yoluna yürürlerdi. Boyun çocukları, kadınları ve genç kızları, hayvan sürülerinin önünde veya yanında yürürlerdi. Uzun yolculuktan sonra yaylağa varılır, yerleşilirdi. Sonbaharda da buna benzer merasimle yaylaktan göç edilirdi. Yörüklerin nişan, düğün, bayram ve sünnet zamanlarında uyguladıkları, buna benzer merasimleri vardı.

Yörüklerin, bir kısmı bugün de devam eden, nişan ve düğün âdetleri şöyleydi: Oğlu evlenme çağına gelen yörük ailesi, kendisine uygun bulduğu ailenin kızına dünür giderdi. Eğer olumlu cevap alınırsa, kız evinde kahve içilirdi. Bunun tersi olursa, dünürçüler, hemen evi terk ederlerdi. Dünürçüler, uygun cevap aldıkları zaman, oğlan evi tarafından hazırlanan ve beraberlerinde getirdikleri şerbeti içerlerdi. Uygun cevap alınıp, söz kesildikten sonra, “beylik” ismi altında, oğlan tarafından seçilen kadınlar, kız evine giderler ve kıza nişan takarlardı. Nişanlar, elbise, altın, gümüş gibi ziynet eşyalarıydı. Söz kesiminde, oğlan tarafından kızın babasına veya velîsine bir miktar para verilirdi. İslâm dinine göre alınmasının haram olduğu bildirilen bu paraya “başlık” adı verilirdi. Oğlan tarafı, kızın elbise, mutfak ve diğer eşyalarını aldıktan başka, kızın akrabalarına da uygun hediyeler alırdı. Bunun ismine “yol” denirdi. Kız, başka köyden gelecek olursa, oğlan babası davet edeceği köylerin her odasına ve her oda sahibine ayrıca birer yol (dâvet hediyesi) gönderirdi. Bu yollar kâse, bardak, sahan, şeker, kahve gibi şeylerdi. Oda sahipleri, düğüncüleri odalarına

davet ederek yedirip içirirler ve oğlan babasına düğün sahibiymiş gibi yardım ederlerdi. Odalara inen misafirlerin misafirliği, tamamen oda sahiplerine ait olurdu. Kız tarafı da davetçiler çıkarırdı. Düğün başladığında, her iki taraf, konuklarına ikramlarda bulunurdu.

Kız evinde, kına gecesi yapılırdı. Gelinin gideceği gün, kız evinde hazırlanan ve oğlan tarafından önceden kız evine gönderilen çeyizler, kapının önüne çıkarılırdı. Kız evinden, yüzü alla örtülü olarak çıkarılan gelin, ata bindirilirdi. Çeyizler de yükletilip oğlan evine götürülürdü. Oğlan evine götürülen gelinin, yollarda önüne sık sık çocuklar tarafından ipler gerilir, çocuklara hediyeler verilerek geçilirdi. Gelini, güveyin evi önünde, yengeler attan indirirdi. Gelin attan inmeden önce, güveyin yakın akrabalarından biri, başına üzüm, şeker, arpa, buğday, para gibi şeyler serperdi. Gelin attan ineceği sırada, oğlan babası davet edilir, geline hediye verir veya vaad ederdi. Kaynana ve diğer yakınlar da, çeşitli hediyeler verirlerdi. Gelin attan indikten sonra, güveyinin evine gider, çeyiz içinde ayrılmış olan ve “dürü” adı verilen bazı eşyalar, davetlilere dağıtılırdı.

Damada törenle elbise giydirilirdi. Güvey, elbiseyi giydikten sonra, “sağdıç” adı verilen, evli bir kimsenin evine götürülür, vaktin gelişine kadar, güveye her türlü şakalar yapılır, güvey burada izin almadıkça yerinden kalkamaz, gülemez ve söz söyleyemezdi. Bundan sonra meclise köyün hocası gelirdi. Güveye, gerdeğe ait sıhî ve dinî öğütler verir, kendisine hayırlı bir evlilik için dua ederdi. Yatsı namazı kılındıktan sonra, güveyi, arkadaşları evine götürürler, evin giriş kapısı önünde hoca tarafından dua okunduktan sonra, arkadaşları tarafından vurulan birkaç yumruk arasında, güveyi eve girerdi.

Ertesi gün kadınlar, gelini ziyaret ederler, bu ziyaret esnasında yapılan törene “baş bağlama” veya “duvak açma” adı verilirdi. Bir hafta veya bir ay sonra damat, gelinle beraber kayınpederin evine giderek, büyüklerin ellerini ve dizlerini öptükten sonra, kayınpeder ve kayınvalidesini evine davet ederdi. Bu davet günü, kayınpeder de, ayrıca bir gün için onları davet etmiş olur ki, buna “el öpme” denirdi.

Yörükler mensup oldukları Oğuz boylarına göre isim alırlardı: Kayı, Bayat, Karaevli, Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı, Avşar, Kızık, Beğdili, Karkın, Bayındır, Peçenek (Beçenek), Çavundur, Çepni, Salur, Eymir, Alavuntlu, Yüreğir, İğdir, Buğdüz ve Kınık isimleri yörük boylarına ait isimlerdir. Bugün Anadolu'daki birçok mezra, köy ve kasaba, isimlerini bu yörük boylarının isimlerinden almışlardır. Yörükler, umumiyetle Orta, Güney ve Batı Anadolu'da yerleşmişlerdi. Bugünkü, Sivas, Ankara, Bolu, Kastamonu, Balıkesir, Manisa, Kütahya, Afyon, Uşak, İzmir, Aydın Antalya, Konya, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Adana, Hatay, Gaziantep ve Maraş illerinin bulunduğu geniş bir sahaya yayılmışlardı. Büyük gruplar hâlinde yaşayan Yörükler, ayrıca birçok tâli kollara ayrılmışlar ve çeşitli yerlere dağılmışlardı. Bunlardan Ankara, Tokat, Kırşehir bölgesinde yaşayan Ulu-yörük topluluğu ve Ankara Yörükleri, Orta Anadolu yaylalarında yaşamaktaydılar. Aydın, Honaz, Nif, Çeşme ve Bozdoğan havalisinde Karaca-Koyunlu, Menteşe bölgesinde Oturak Barza, Güne Barza, Küre Barza, İskender Bey, Kayı, Horzum, Kızılca-Yalınç, Bolu, Uluborlu, Tefenni ve Ereğli civarında Bolu Yörükleri diye adlandırılan Yörükler yaşamaktaydı. Söğüt Yörükleri diye anılan büyük bir topluluk, Bursa'daki Emir Sultan Evkafı reayası olarak, Söğüt, Edincik, Balıkesir, Bursa, Bergama, Gönen ve İnegöl'e kadar yayılmışlardı. Kara-Keçili Yörükleri, Söke; Boynu-İncelü Yörükleri, Nevşehir ve Aksaray; Kayı ve Çoban Yörükleri, Manisa civarında dolaşıyorlardı. Kalabalık nüfusa sahip Danişmendlü Yörükleri de, Aksaray, Kırşehir, Aydın ve Adana gibi geniş bir sahaya yayılmışlardı. Biga ve çevresinde yaşayan Ağaca-Koyunlu Yörükleri ise, daha küçük bir cemaati teşkil etmekteydi.

Anadolu'da dağınık bir durumda bulunan Yörükler, Rumeli'de daha teşkilâtli ve belli yerlerde yaşamaktaydılar. Rumeli'deki Yörükler, İstanbul'dan kuzeye doğru Bender ve Akkerman'a kadar, Tuna'yı takiben Bulgaristan ve Sırbistan hudutlarına, oradan da Selanik Çatalcasına kadar yayılmışlardı. Bu geniş saha içinde, sekiz grup olarak defterlere kaydedilmiş olan Yörükler, daha sıkı disiplin altındaydılar. Rumeli'deki Yörükler, Tekirdağ, Naldöken, Kocacık, Vize, Selanik, Ofçabolu Yörükleri, Aktuğ ve Oktav Tatarları adlarını taşımaktaydılar.

Uzun müddet Rumeli'de kalan, fetihler sırasında Osmanlı ordularına yardımcı olan bu Yörükler, zamanla azaldılar. Osmanlılar'ın, Rumeli'den çekilmeleri üzerine, onlar da Anadolu'ya göç ederek, çeşitli yerlere yerleştirildiler. Rumeli'de kalan yörüklerden bir kısmı, bugün Yugoslavya'da Ograzden Dağlarının güney eteklerinde hayvancılıkla uğraşmakta, geleneklerini, dillerini ve ekonomik yapılarını korumaktadırlar.

Bugün, hemen hemen tamamen yerleşik hayata geçmiş olan Yörükler; Aydın, Manisa, Kütahya, Antalya, Mersin, Adana, Muğla ve Balıkesir gibi muhtelif yerlerde yerleşmişlerdir. Eski an'anelerini ve hâlen konar-göçer yaşayışlarını sürdüren Yörükler de vardır. Bilhassa Orta Toroslar üzerindeki Bulgar (Bolkar) Dağlarının eteklerinde bulunan, Güzeloluk, Yağdağ, Karagül, Eğriçayır, Perçengediği, Saritaşgediği, Konçagediği, Bayboğan, Düden, Çatalca, Dikmen, Yağlıpınar, Bastırık, Dedeli, Barçın, Alaçayır, Cumayalık, Konurcuk yaylalarında; yine Toroslar üzerindeki Aladağlar eteğindeki Üçkapılı, Demirkazık, Baş Yayla, Alagöl, Göşdere, Dönberi, Taşhan, Tekir ve Namrun yaylalarında; Kozandağı eteklerindeki, Uyuzpınarı, Seyhan Nehrinin kolu Zamantı Suyunun yamaçlarındaki Şihli, Yeniköy, Bakırdağı, Kurşundağı, Çataloluk, Dereşimli, Gölalan, Çadıryeri, Boncuklubel, Boyduran yaylalarında; Binboğa Dağlarındaki Ayran Pınarı, Yedi Kardeş Pınarı, Alapınar, Karagöl, Yaylaklı, Kemerli gibi yaylalarda; Nurhak Dağlarındaki Gülkice, Akpınar, Beysöğüt, Yamritaş, Isırganlı, Yapraklı ve Abeş yaylalarında yarı konar göçer halde yaşamaktadırlar.

Zengîler (Musul Atabeyliği) (1127-1259)

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın kumandanı, Aksungur'un oğlu İmâdeddîn Zengî tarafından el-Cezîre ve Sûriye'de kurulan atabeylik.

Irak Seçlüluları Sultanı Mahmud, iki oğluna atabeg tayin ettiği Zengî'yi, 1127 senesinde Musul Valisi yaptı. Atabeg Zengî, Musul'a hâkim olunca, büyük ve kuvvetli bir devlet kurmaya çalıştı. Niyeti, önce bölgeyi hâkimiyeti altına alıp, sonra Haçlılarla mücadele etmektir. Bu yüzden Diyarbekir ve Suriye'nin, Arap ve Türk hakimlerine karşı bir fetih siyaseti takip etti. Aynı siyaseti, Haçlılara karşı da uyguluyordu.

Arzusunu gerçekleştirmek için harekete geçen Zengî; Sincâr, Habr, Nusaybin ve Harran'ı ele geçirdi. Arkasından Halep'e hâkim oldu (1128). Bu durum Haçlıların Halep üzerindeki arzularına da son verdi. Zengî'nin, Dımaşk'ı (Şam'ı) alması için, önce Hama ile Humus'u ele geçirmesi gerekiyordu. 1130 senesinde Hama'yı ele geçirdi ise de, Humus önünde başarılı olamayarak, Musul'a döndü.

Zengî'nin genişleme hareketleri karşısında, toprakları tehdit altında kalan Artuklular birleştiler. İki taraf arasında yapılan muharebede Zengî, Artuklu ordusunu geri çekilmeye mecbur etti. Bir süre sonra iki taraf arasında barış yapıldı ve 1130 yılında antlaşma imzalandı. Daha sonra Artuklulardan Davud ile mücadeleye başlayan Zengî, Amid'i (Diyarbekir) ele geçirdi ve şehri, adına hutbe okumak şartıyla, Artuklulardan Timurtaş'a bıraktı (1141). Zengî'nin idaresi altına almak için çalıştığı devletlerden birisi de Böriler idi ve bir müddet sonra, onlar da Zengî'nin hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kaldılar. Böylece, bölgede güçlü bir hâkimiyet tesis ettikten sonra Haçlılarla mücadeleye başladı ve Esârib Kalesini kuşattı. Kudüs kralının

yardıma gelmesine rağmen Haçlıları yendi ve kaleyi ele geçirdi. Sonra, Haçlı Kontluğu işgalindeki Urfa üzerine yürüdü. Çünkü Urfa Kontluğu, Zengîler Devletini ikiye ayıran bir durumda ve ticaret yolu üzerinde çok mühim mevkideydi. Nice bir siyasetle Hıristiyanları birbirinden ayırıp, Haçlılar arasında çıkan anlaşmazlıktan faydalanan Zengî, Katoliklerden memnun olmayan Ermenilerin de desteğiyle, 1144 senesinde Urfa'yı ele geçirdi ve zaferi, bütün İslâm dünyasında sevinçle karşılandı. Urfa'nın Müslümanlar eline geçmesi, Hıristiyan âleminde büyük şaşkınlığa sebep oldu. Papanın teşvikiyle Hıristiyan âleminde İkinci Haçlı Seferinin hazırlığı başlatıldı. Atabeg Zengî'nin, Irak Selçuklu sultanları ve Abbâsî halifeleriyle olan münâsebetleri, zaman zaman değişik bir seyir tâkip etti. 1146 senesinde Caber Kalesini kuşatan Zengî, muhafızlarından biri tarafından öldürülünce, toprakları oğulları Nureddin Mahmud ve Seyfeddin Gâzi arasında bölündü. Nureddin Mahmud, Suriye'nin idaresini alıp, Halep'i başşehir yaparken, Seyfeddin Gâzi, el-Cezîre bölgesini idaresi altına alarak Musul'u başşehir yaptı. Böylece Zengîler ikiye ayrıldı. İmadeddin Zengî'nin ölümü üzerine, Selçuklu şehzâdelerinden Alp Arslan bin Mahmud, atabeyliğin idaresini ele geçirmeye çalıştı ise de, başarılı olamadı. Seyfeddin Gâzi, Musul'a gelerek babasının yerine geçti; kardeşi Nureddin ile anlaştı. Kardeşinden aldığı kuvvetlerin de yardımıyla Urfa üzerine yürüyen Nureddin Zengî, şehri kolayca ele geçirdi. Halep bölgesine hâkim olup, Hıristiyanların elinde bulunan Keferlâsâ ve Artah'ı aldı. 1148'de Seyfeddin Gâzinin, Musul'da vefat etmesi üzerine, yerine, ağabeyi Kutbeddin Mevdûd geçti. Kardeşi Nûreddîn'le birlikte hareket eden Mevdûd, Haçlılardan Antakya, Harim, Famiye, Irka ve Cebele kalelerini aldı. Daha sonra Mısır işleri ile ilgilenen Nureddin Zengî, emirlerinden Şirkûh ve yeğeni Selâhaddîn-i Eyyûbî'yi bölgeye gönderdi. 1169 yılında Şirkûh, Mısır'da hâkimiyeti ele geçirdi. Selâhaddîn-i Eyyûbî, Nureddin Zengî'nin emriyle 1171 yılında Fâtımîleri tamamen ortadan kaldırdı (Bkz. Eyyûbîler). Kutbeddin Mevdûd'un 1170 senesinde ölümü üzerine oğulları İmâdeddin ile Seyfeddin Gâzi arasında anlaşmazlık çıktı. İmâdeddin, amcasından yardım isteyince, Nureddin, Musul üzerine yürüyerek, şehri kısa bir kuşatmadan sonra ele geçirdi. Seyfeddin Gâzi ile barış antlaşması yapıldı. Bu antlaşmaya göre, Seyfeddin Gâziye Musul, İmâdeddin'e Sincar veriliyordu. Bu anlaşmazlıktan en kârlı Nureddin çıktı. Nusaybin ve Habur gibi yerleri kendi topraklarına kattı. Böylece Seyfeddin, resmen amcasına bağlanmış oldu. Nûreddîn Zengî, 1173 yılında Anadolu'ya girerek, İkinci Kılıç Arslan'a ait bazı kasabaları ele geçirdi. Bu esnada Bağdat Abbâsî halifesi tarafından; Musul, el-Cezîre, İrbil, Hilât, Suriye, Mısır ve Konya hükümdarlığını tasdik eden bir menşûr verildi. Fakat çok geçmeden, Sultan Nureddin Zengî, bir boğaz iltihabından, Şam'da vefat etti (1174). Kendi yaptırdığı Nûriye Medresesine defnedildi. 1147-1149 yılları arasında gerçekleşen İkinci Haçlı Seferlerini neticesiz bırakan Türk-İslâm kahramanlarından biri olan Nureddin Zengî, kurduğu eğitim kurumları ve sosyal tesisler, yaptığı imar faaliyetlerinin yanında güçlü bir devlet kurucusu olan Selâhaddîn-i Eyyûbî'yi yetiştirmesiyle de tanınmaktadır. Halep, Şam, Hama, Humus, Baalbek, Menbic ve diğer şehirlerde büyük medreseler, câmiler, imâretler, kervansaraylar, hastane ve dâr-ül-hadîsler yaptırıp, masraflarının karşılanması, tamirâtı ve yaşatılması için büyük vakıflar bıraktı. Şam'da yaptırdığı büyük hastane, devrin en meşhur mütehassıs doktorlarının hizmet verdiği bir sağlık kurumu idi. Hadis üniversitesi mahiyetindeki ilk dâr-ül-hadîsi o kurdu ve pek çok kitap vakfetti. Rasathâne kurdurarak, güneş saati yaptırdı. Dindar olup, ilim adamlarının hâmisiydi. Karargâhında dahi Kur'ân-ı kerîm okutup, hürmetle dinlerdi. Haksızlıkların önüne geçmek ve devletin menfaatlerini korumak için, hassas bir haber alma teşkilâtı kurdu. Sultanlığı devrindeki siyâsî hâdiseler büyük, bulunduğu çevre çok karışık bir yapıya sahip olmasına rağmen,

halkının sağlığını ve huzurunu korudu.

Nureddin Zengî'nin vefatından sonra, on bir yaşındaki oğlu Melik-üs-Sâlih İsmâil tahta çıkarıldı ise de, Mısır'da güçlenen Selâhaddîn-i Eyyûbî, toprakların büyük bir kısmına hâkim oldu. Nureddin Zengî'ye bağlı olarak Musul'u idare eden ve ötedenberi, amcasının Haçlılara karşı yaptığı bütün seferlere katılan yeğeni İkinci Seyfeddin Gâzi de, daha önce kendisine ait olan Harran, Nusaybin, Urfa, Habur ve Suruç gibi şehirleri geri almaya çalıştı. Dimaşk emirleri, Dimaşk'ı da alması için onu davet ettiler. Fakat o, bu davete uymadı. Dimaşk emirleri de şehri Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye teslim ettiler (1174). Bunun üzerine Seyfeddin Gâzi, Selâhaddîn Eyyûbî'ye karşı sefere çıktı ise de Cibâl-üt-Türkmân denilen mevkide yapılan savaşı kaybederek Musul'a çekildi (1176). Kısa bir süre sonra da hastalanarak öldü. Seyfeddin Gâzinin yerine vasiyeti üzerine kardeşi İzzeddîn Mesud geçti. Mesud, 1180'de Melik Sâlih'ten, Halep'i aldı. Böylece, Zengîlerin Halep kolu sona erdi. Bir süre sonra Sincar hâkimi olan İkinci İmâdeddîn Zengî, Sincar'a karşılık Halep'in kendisine verilmesini istedi. Verilmediği takdirde, şehri Selâhaddîn Eyyûbî'ye teslim edeceğini bildirdi. İzzeddîn Mesud, emirlerle meşveret ettikten sonra, Halep'i, Sincar karşılığında kardeşi İmâdeddîn'e verdi.

Selâhaddîn Eyyûbî, zayıf şahsiyetli olan İmâdeddîn'in, Halep'e hâkim olmasından faydalanmak için, Zengîler üzerine sefer düzenledi. Önce Urfa'yı, daha sonra Hıms, Rakka, Suruç ve Nusaybin'i aldı. 1182 senesinde Musul'u bir ay kadar kuşattı ise de geri çekildi. Selâhaddîn Eyyûbî, 1183 senesinde Amid'i ele geçirdikten sonra, Halep üzerine yürüdü. Halep hâkimi İkinci İmâdeddîn Zengî ile Selâhaddîn-i Eyyûbî arasında bir antlaşma yapıldı. Buna göre Halep'i Selâhaddîn Eyyûbî'ye bırakan İmâdeddîn Zengî, bunun karşılığında Sincar ve bazı kasabaları alıyordu.

İzzeddîn Mesud'un 1193'te ölümünden sonra, yerine, vasiyeti üzerine oğlu Nureddin Arslanşâh geçti. Diğer taraftan İzzeddîn Mesud'un ölümünden faydalanmak isteyen İmâdeddîn Zengî, Nusaybin civarındaki bazı köyleri ele geçirdi. Bu yüzden, Nureddin'in Nusaybin üzerine sefer düzenlemek için harekete geçtiği sırada İmâdeddîn Zengî öldü ve yerine oğlu Kutbeddîn Muhammed geçti. Nüreddîn, mücadeleye devam ederek Nusaybin'i ele geçirdi. Fakat asker arasında baş gösteren bir salgın hastalık ve Eyyûbî sultânı Melik Âdil'in Nusaybin üzerine yürümesi, Nureddin Arslanşâh'ı şehri boşaltıp Musul'a çekilmek mecburiyetinde bıraktı (1198). 1201 senesinde yeğeni Kutbeddîn'in, Nusaybin'de Eyyûbî sultânı Âdil adına hutbe okutması üzerine harekete geçen Nüreddîn, Nusaybin şehrini aldı ve kaleyi ele geçireceği sırada, Muzaffereddîn Gökböri'nin Musul ve çevresine sefer düzenlediğini öğrendi. Bunun üzerine geri dönen Nureddin, durumun sandığı gibi tehlikeli olmadığını görünce, tekrar yeğenin üzerine yürüdü ve Telafer'i zapt etti. Fakat, emirlerin çoğu Kutbeddîn'in yardımına geldiler. Yapılan savaşta mağlup olan Nureddin, Musul'a dönerek, barış yapmak mecburiyetinde kaldı (1204). Bir süre sonra Muzaffereddîn Gökböri, Sultan Âdil'e karşı Nureddin ile anlaştı. Bu ittifaka, Türkiye Selçukluları Sultanı Birinci Keyhüsrev, Halep Eyyûbîlerinden Melik Zâhir ve Erzurum hâkimi Tuğrulşâh da katıldı. Halife Nâsır'ın araya girmesiyle Müslümanlar arasında muhtemel büyük bir savaş önleildi. Sultan Âdil, Habur ve Nusaybin'in kendisinde kalması şartıyla anlaşmaya razı oldu. Nureddin Arslanşâh tutulduğu hastalıktan kurtulamayarak, 1211 senesi Ocak ayında vefat etti.

Nureddin Arslanşâh'ın vefatından sonra, atabeylik emirler ve şehzadeler arasında mücadele sahası hâline geldi. Bu durumdan faydalanan Eyyûbî sultânı Eşref, 1220'de Sincar'ı teslim alarak, Zengîlerin buradaki kolunun hâkimiyetine son verdi. Nâsireddîn Mahmud'un 1223 senesinde ölmesiyle, Musul'daki Zengîler hâkimiyeti de sona erdi.

Zengîlerin hâkim olduğu bölgelerde halk, adalet ve emniyet içinde yaşıyordu. Bu atabeylik devrinde ziraat her tarafa yayıldı ve özellikle meyvecilik çok gelişti. Zengîlerin sağladıkları emniyet sayesinde, ticarî faaliyetler arttı. Musul, Ortadoğu ile Yakındoğu arasında büyük bir ticaret merkezi hâline geldi.

Zengîler, Selçuklularda olduğu gibi, edebiyatın gelişmesine yardımcı oldular. Ahmed bin Münir el-Kayserânî, Müslim bin Hazir ve Haysa Bahsa, bu devirde yetişen belli başlı şairlerdendir. Bu dönemde yetişen din âlimleri de çoktur. Bunlardan Türk asıllı Ebû Abdullah Vâsıtî ve fıkıh âlimi Abdullah bin Muhammed, en meşhurlarıdır. Tarihçiler bakımından Zengîlerin dönemi, en zengin devrelerden biridir. Meşhur tarihçilerden el-Azimî, Usâme bin Munkız, İbn-i Şeddâd ve İbn-ül-Esîr bu dönemde yetişmiştir.

Güzel sanatlara önem veren Zengîler, bir kısmı zamanımıza kadar gelen, çok sayıda mimarî eser yaptırıldılar ve pek çok medrese inşa ettirdiler. Birinci Seyfeddin Gâzi, Musul'da el-Atika adıyla bilinen medresesi yaptırdı. Musul'daki Ulu Câmîye, Birinci Seyfeddin Gâzi başlamış, Nureddin Mahmud da tamamlamıştır. Bu sebeple câmî, Câmî-i Nûri adıyla anılmaktadır. Zengî atabegleri içinde imar yönünden en çok faaliyet gösteren Nureddin Mahmud bin Zengî'dir. O, Suriye'nin önemli bütün şehirlerinin surlarını tamir ettirdi. Dımaşk'ta iç kaleye bir cami yaptırdı. Yeni bir kapı olarak Bâb-ül-Ferec'i açtırdı ve Dâr-ül-Adl denilen bir bina inşa ettirdi. Haftanın iki gününde kendisi burada davalara bakardı. Ayrıca Dâr-ül-Hadîs ile Mâristân, yaptırdığı meşhur eserler arasındadır. Kendi adına nispetle Nûriye adında bir medrese de yaptırdı ki, kabri bunun içindedir. Diğer Zengî atabegleri devrinde ise, Medreset-ül-İzziyye, Medreset-ül-Nûriyye ve Kâhiriyye adlarıyla bilinen medreseler yaptırıldı. Zengîlerin emirlerinden Mücâhiddîn Kaymaz da, Musul'da cami, tekke, medrese ve köprü gibi birçok mimarî eser inşa ettirdi.

Zengîler'in Tahta Geçiş Tarihleri

İmâdeddîn Zengî bin Aksungur / 1127

Birinci Seyfeddîn Gâzi / 1146

Kutbeddîn Mevdûd / 1149

İkinci Seyfeddîn Gâzi / 1169

Birinci İzzeddîn Mesud / 1176

Birinci Nûreddîn Arslanşâh / 1193

İkinci İzzeddîn Mesud / 1211

İkinci Nûreddîn Arslanşâh / 1218

Nâsıreddîn Mahmud / 1219

Yönetimin Bedreddîn Lü'lü tarafından ele geçirilmesi / 1211

Haleb'de

Nûreddîn Mahmud bin Zengî / 1146

Nûreddîn İsmâil / 1174

Musul kolu ile birleşme / 1181